MICHAEL SERVET,

EEN BRANDOFFER

DER

GEREFORMEERDE INQUISITIE,

DOOR

PROF. DR. A. V. D. LINDE.

GRONINGEN,
P. NOORDHOFF.
1891.

Vlame

A. v. d. Linde:

M. SERVET.

Omnes qui Trinitatem statuunt in essentia Dei esse Tritheitas, veros atheos: nec Deum habere nisi tripartitum et aggregativum.

Sententia Michaelis Serveti.

(Joh. Calvini Defensio orthodoxae fidei, 1554, p. 64.)

MICHAEL SERVET,

EEN BRANDOFFER

DER

GEREFORMEERDE INQUISITIE,

DOOR

PROF. DR. A. V. D. LINDE.

GRONINGEN,
P. NOORDHOFF,
1891.

AAN DEN HOOGLEERAAR

Jhr. Dr. B. H. C. K. VAN DER WIJCK,

ALS VRIENDSCHAPPELIJKE BEGROETING

OP

DEN EERSTEN NEDERLANDSCHEN LEERSTOEL

DER

WIJSGEERIGE KRITIEK,

MET OPRECHTE HOOGACHTING

OPGEDRAGEN.

Wiesbaden, in den zomer van 1890.

INHOUD.

I.

MIGUEL SERVET Y REVES.

Michael Serveto, bovendien Reves ([1]) geheeten, van Arragon, zoo noemt zich, in 1531 en 32, de auteur van twee vermaarde geschriften tegen de roomsche leer der drievuldigheid. Van den kant zijner moeder, want hij volgde daarin een spaansch gebruik, was hij derhalve een naamgenoot van den bekenden kalvinist de Rèves, onzen Jacobus Revius, schrijver o. a. van Daventria illustrata 1651. Was *Serveto* werkelijk in het spaansche koninkrijk Arragon geboren? In het fransche rijksarchief leest men onder dagteekening van den 25en februari 1537 (ante Pascham, vóor paschen, dus in 1538 naar den nieuwen stijl): Michael Villanovanus, een Spanjaard, of, zooals hij zegt, een Navarrees, maar van een spaanschen vader ([2]). Den 24en maart van hetzelfde jaar: Michael van Villanueva in het bisdom Saragossa. In een verhoor te Vienne, den 5en april 1553, noemt hij zich *Michel de Villeneuve*, geboren te Tudela in het koninkrijk Navarre, een stad onder het gezach des keizers (Karel den Vijfden, koning van Spanje). Maar in zijn verhoor te Genève, den 15en augustus van hetzelfde jaar 1553, noemt hij zich *Michel Servet*, Spanjaard uit Villanova in Arragon (*Espagnol Arragonois de Villeneufve*). Acht dagen later heet hij: geboren te Villeneuve in het koningrijk Arragon, bisdom Lerida (Iller-

densis, aartsbisdom Tarragona). Tegenover al deze tegenstrijdigheden is alleen dit zeker, dat onze held zich in zijn hoofdwerk (p. 199) Servetus genoemd en het met de letters M. S. V. (dat wil zeggen: Michael Servetus Villanovanus) 1553 onderteekend heeft. Zijn eigenhandig geschreven naamteekening te Genève luidt *Seruetus*.

Even onzeker als de plaats is ook het jaar zijner geboorte. Terwijl ons de oorkonden ontbreken, hebben we van Servet twee beëedigde levensschetsen, maar die elkander luide tegenspreken.

In de maand april van het jaar 1553 te Vienne als ketter verhoord door de roomsche inquisitie, met den brandstapel voor oogen, heeft hij het daar van hem verlangde levensbericht zooveel mogelijk een roomsche, te Genève door Kalvijn op den dood aangeklaagd, heeft hij aan zijn antwoorden een protestantsche kleur gegeven.

Elk verhoor is plechtig bezworen. Overal dus, waar ons de middelen ontbreken, om het getuigenis van Servet te bevestigen of te weerleggen, zijn we buiten staat er voor zijne levensbeschrijving gebruik van te maken.

De datums zijner werken ([3]) verschaffen ons voor die beschrijving de volgende schets:

1. Over de Drievuldigheid . . . . . (Hagenau) 1531.
2. Samenspraken over de Drievuldigheid. „ 1532.

Onder den naam Michael Villanovanus:

3. Geographie van Ptolemaeus . . . . . Lyon 1535.
4. Strijdschrift tegen prof. Fuchsius . . . . „ 1536.
5. Over de Siropen . . . . Parijs 1537.
6. Strijdschrift tegen de med. fakulteit . . . „ 1538.
7. Tweede uitgaaf van Ptolemaeus. . . . Vienne 1542.
8. Bijbelvertaling van Xantes Pagninus . . „ 1542.

Zonder naam:

9. Herstel van het Kristendom . . . . . „ 1553.

Willen we dit geraamte met vleesch en bloed omkleeden, dan staan we tegenover de beide volgende reeksen van bezworen feiten.

Levensschets te Vienne.
April 1553.

1. Eenigen tijd voor de keizer Spanje verliet om zich te laten kronen, ging Servet in dienst van Quintana, den biechtvader des keizers, met het gevolg mee naar Italië, en zag de kroning te Bologna (in februari 1530).

2. Servet gaat met Quintana naar Duitschland en blijft daar ongeveer een jaar.

3. Sedert den dood van Quintana blijft hij alleen zonder meester.

4. Daarop gaat hij naar Parijs, woont eerst eenigen tijd in het kollege van Calvi en leest weldra in het kollege der Lombarden over wiskunst.

5. Van Parijs gaat hij naar Lyon en woont daar eenigen tijd.

6. Van Lyon naar Avignon.

7. Van Avignon keert hij naar Lyon terug.

8. Van Lyon gaat hij naar Charlieu, waar hij drie jaren de geneeskunst uitoefent.

Levensschets te Genève.
Augustus 1553.

1. Zijn vader, een notaris, zond hem naar Toulouse om er de rechten te studeeren. Hij hield zich in T. (23 aug. nr. 4 *ung peu*, maar in 't verhoor van den 28sten:) 2 à 3 jaren op en las er met eenige vrienden voor het eerst den bijbel.

2. Van Toulouse gaat Servet naar Lyon.

3. Van Lyon naar Genève.

4. Van Genève naar Bazel, waar hij veel met Oekolampadius verkeert.

5. Van Bazel naar Straatsburg, om met Martinus Bucerus en Capito over de heilige schrift te spreken.

6. Van Straatsburg naar Hagenau, waar hij bij Johannes Secerius (Setzer) een boekje over de Drievuldigheid liet drukken. (De drukker had evenwel de kopie van den boekhandelaar Conrad Rösch uit Bazel ontvangen.)

7. Van Hagenau keert hij naar Bazel terug.

8. Omdat hij arm is en de taal niet verstaat, gaat hij van Bazel naar Lyon, waar hij om-

trent drie jaren gewoond heeft en eenigen tijd (*ung petit*, vgl. nr. 1) korrektor (in een drukkerij) geweest is.

9. Van Charlieu weer naar Lyon.

9. Van Lyon gaat hij naar Parijs, studeert daar geneeskunde, houdt voorlezingen over de wiskunst, en wordt er doctor medicinae parisiensis & magister artium.

10. Van Lyon laten de aartsbisschop en de prior van St. Maurits hem naar Vienne komen, waar hij tot dusver, ongeveer twaalf jaren (dus sedert 1541) gewoond heeft.

10. Na zijne promotie zoekt hij elders praktijk en oefent zijn vak 2 à 3 jaren uit te Charlieu, 10 à 12 mijlen van Lyon.

11. Op de vraag, welke boeken hij heeft laten drukken, geeft hij van bovenstaande lijst alleen de nommers 3 (7), 4, 5 en 6 op. Anders heeft hij geen boek laten drukken; wel heeft hij verscheidene boeken gekorrigeerd (vgl. Genève nr. 8), maar niets daarin veranderd of er iets bijgevoegd.

11. Van Charlieu vertrekt hij naar Vienne, waar hij 10 à 12 jaren dokter geweest is.

Ook over de tijdrekening zweven hier eenige dwaallichten.

12. Servet (Dr. Villeneuve) is ongeveer 42 jaar oud —
(dus geboren circa 1511).

12. Servet is 44 jaar oud —
(dus, even als Kalvijn, geboren in het jaar 1509).

13. Toen Servet in dienst van Quintana kwam telde hij zoowat 14 of 15 jaren —
(dat was dus in 1511 + 14 of 15 = 1525 of 1526).

13. Hij heeft (in Toulouse) den Codex van Justinianus gedeeltelijk gelezen, maar in 24 jaar niet meer gezien —
(en was dus in 1529 in T.)

14. Hij verliet zijn vaderland

14. Hij was 24 à 25 jaren

voor ongeveer 27 of 28 jaren —
(dus in 1526 of 1527).

15. Voor ongeveer 25 jaren was hij in Duitschland —
(dus circa 1528).

16. Hij was toen noch zeer jong, zoowat 15 of 16 (vgl. nr. 13) —
(dus geboren 1513 of 1514).
Een zekere Servet bevond zich toen in Hagenau.

oud, toen hij zijn land verliet —
(dat was dus in 1509 + 24 of 25 = 1533 of 1534).

15. Toen hij zijn boekje te Hagenau liet drukken, was hij ongeveer 20 jaar oud —
(dus 1509 + 20 = 1519, of 1531 min 20 = 1511?).

16. De uitgaaf van mijn boekje is zoowat 24 jaar geleden —
(= 1529).

Tollin delft uit al deze tegenstrijdigheden Tudela 1511 op als plaats en jaar der geboorte van Miguel Servet y Reves. Onmogelijk is die datum niet, want Servets eerste geschrift van 1531 bevat niets, dat een negentienjarig jongeling met een goed verstand niet kan weten en niet geschreven kan hebben. Maar ik geloof niet aan den uitlegkundigen regel, dat van twee tegenstrijdigheden noodzakelijk altijd de eene waar, de andere onwaar is: ze kunnen beide niet waar zijn. En waar ik zonder onwraakbare oorkonde in de hand tegenover een dubbelen eed sta, waarvan éen althans een meineed moet zijn, daar ben ik oordeelkundig niet alwetend genoeg, om te kunnen beslissen, of ook niet de andere eed valsch is. Servet werd geen grooter of kleiner ketter, of hij in Vierhuizen of Vijfhuizen, in het jaar 10 of in het jaar 15 geboren is. Opmerking verdienen alleen enkele punten, die tegen 1511 schijnen te pleiten. Vooreerst is het antwoord (nr. 12) te Genève positiever, minder twijfelachtig dan alle andere. Ten tweede streed Servet voor de mozaïsche theorie der lijfstraffelijke onverantwoordelijkheid tot op twintigjarigen leeftijd; met het oog op zijn boekje van 1531 streefde hij er naar, dien regel ook op zich toetepassen en zich derhalve zoo jong mogelijk te maken. Ten laatste hielden zijne tijdgenooten hem voor ouder dan 42. De rechters te Genève beweren in 1553, dat hij zijne ketterijen al voor 30 (!) jaren had laten drukken: dat leidt tot 1523 min 20 =

1503 als jaar der geboorte en tot een leeftijd van 50 voor 't gericht. In den kring der Socinianen gold Servet eveneens voor ouder: Fausto Sozzino noemt hem een grijsaard, veel ouder dan Kalvijn. En Kalvijn, de man van het ketterproces in 1553, schreef eenige maanden later voluit, dat de aterling Servet bijna zevenenveertig (ja in den franschen tekst op zijn minst vijftig) jaren geleefd heeft. Kalvijn, zeker ook geen toonbeeld eener bloeiende gezondheid, heeft alzoo den Spanjaard voor ouder gehouden dan 42 (Vienne) en 44 (Genève).

Belangrijker dan het geboortejaar zijn de lotgevallen. Dat men de vertelsels van Vienne en Genève niet maar eenvoudig in elkaar kan schuiven, is duidelijk. Te Vienne gaat de jonge Servet rechtstreeks van Spanje naar Italië, van Italië naar Duitschland, na een jaar (na den dood van Quintana) regelrecht naar Parijs, en dan eerst naar Lyon. Voor de studie der rechtsgeleerdheid in Toulouse is in dezen levensloop geen plaats. Was het niet ver genoeg van Vienne verwijderd, zoodat men zich, waartoe wij helaas niet meer in staat zijn, te gemakkelijk van de eenzelvigheid des aangeklaagden dokters Michel de Villeneuve met Servet, die hij voor de roomsche inquisitie loochende te zijn, zou hebben kunnen overtuigen? Te Genève daarentegen studeert de jonge Servet (van 1509) evenlang de rechten in Toulouse als Kalvijn (van 1509) voor zijne bekeering in Orleans. En van Toulouse, waar Servet den bijbel heeft leeren kennen, gaat zijn weg regelrecht over Lyon en Genève naar Bazel, van Italië, Quintana en den paus is in 't geheel geen sprake. Van Duitschland uit (Zwitserland en de Elzas behoorden voor de romaansche naburen natuurlijk in het algemeen tot Duitschland) gaat nu echter de weg niet over Parijs naar Lyon, maar omgekeerd over Lyon naar Parijs.

Hoe gaan we hier veilig? Als wij ons oordeelkundig aan 's mans boeken en aan de berichten zijner tijdgenooten houden, dan blijkt ons: dat Servet werkelijk de kroning van keizer Karel V te Bologna door paus Clemens VII gezien, dat Quintana hem gekend, en dat hij 1530/31 werkelijk omgang met de hervormers van Bazel en Straatsburg gehad heeft. Eindelijk blijkt, dat hij zich toen met het latijn kon behelpen en met het grieksch en het hebreeuwsch niet onbekend was.

Als ooggetuige der kroning schrijft hij in zijn Herstel van het Kristendom: „Wij hebben reeds heel merkwaardige verborgenheden der boosheid gezien, maar thans willen we andere gruwelen en betooveringen van het dier beschouwen, — dat Daniël en Johannes in verbazing bracht. Wonderlijk is het dier, dat het al deze gruwelen voor koningen en priesters door het bekende dubbele (geestelijk en wereldlijk) zwaard in zich vereenigt en zijn eigen vleiers en leugenprofeeten heeft. Evenals Kristus, de koning en (hooge-)priester, zijn eigen dienaren bezit, heeft ook zijn plaatsbekleeder als koning en (opper-)priester zijne hem ondergeschikte offerpriesters. Gelijk het van Kristus heet: op de handen zullen zij u dragen, opdat gij uwen voet niet stoot aan een steen, — laat de paus zich op dien grond door anderen dragen. Hij waagt niet eens de aarde met zijne voeten aanteraken, om zijne heiligheid niet aan bevlekking prijstegeven. Op de schouders der lieden laat hij zich dragen en als een God op aarde zich aanbidden, een waagstuk, waartoe sedert de schepping der wereld noch geen goddeloos mensch de driestheid gehad heeft. Met mijn eigen oogen heb ik moeten toezien, hoe hij zich op de schouders van vorsten met praal liet ronddragen, eigenhandig door het teeken des kruises onheil dreigend, terwijl te midden der straten het geheele volk hem met kniebuiging aanbidding toebracht. Het schandaal ging zóó ver, dat zij, die hem de voeten of alleen zijn schoeisel konden kussen, zich gelukkig schatten boven andere en zelfs beweerden, dat zij de meeste aflaat en voor vele jaren ontslag van de straf der hel verkregen hadden. *O bestiam bestiarum sceleratissimam, meretricem impudentissimam!* Nauwkeurig beschrijft Jezaja in het 47ste kapittel (bedoeld is kap. 57, 7—9) deze heilige boeleerster: Gij stelt uw leger op eenen hoogen en verhevenen berg; ook klimt gij derwaarts op om slachtoffer te offeren. In kameren (in de statenvertaling anders) hebt gij uw leger opgeslagen, gij hebt koningen bij de zalving (het chrisma) tooverformulieren voorgesproken, gij hebt veel blanketsel opgelegd, gij hebt uwe gezanten verreweg gezonden, maar laat de menschen in de hel verzinken. Op dezelfde wijze als Kristus ons door den heiligen geest voor het rijk der hemelen zalft, drukt het dier met zijn babylonische

zalving zijn teeken op het voorhoofd, om ons aan de kerk des satans te verkwanselen en ontucht te bedrijven."

Servet is hier goed protestant! Want dat de paus de antikrist is, schreef Luther niet alleen in november 1520 (adversus execrabilem antichristi bullam), hij leert het ook in een zijner laatste geschriften (Das Papsttum vom Teufel gestiftet), en in de artikelen van Smalkalden (II. 14) is het een dogma: Papam esse ipsum verum antichristum, qui supra et contra Christum caet.

Een andere herinnering uit Servets leven, dat hij door de roomsche geestelijkheid plechtig den ban over de sprinkhanen heeft hooren uitspreken — een bekende, machtelooze, kerkelijke tooverij in vroegeren tijd — heeft voor een biographische toepassing geen plaatselijke kleur genoeg. De vorm *Serveto*, dien hij in 1531 zijn naam gegeven heeft, de naam *Petruccio*, dien hij in 1532 (in de Dialogen) voor zijn samenspreker koos, kan een italiaansche herinnering, maar ook op Italië berekend geweest zijn. Dat hij in zijn Ptolemaeus van 1535 de hoogeschool te Toulouse *jurisperitorum matrem* noemt, is zeker noch geen bewijs, dat hij er zelf gestudeerd heeft. Tollin wil bewijzen, dat Servet juist in 1528 in Toulouse gewoond heeft, nooit vroeger en nooit later. We zullen dat bewijs af moeten wachten, maar willen intusschen niet uit het oog verliezen, dat Toulouse 1528 noch in den roomschen, noch in den onroomschen levensloop der processtukken voorkomt. De opmerkzaamheid der rechters te Vienne wordt op Italië gericht, in Genève daarentegen is Italië in 't geheel niet voorhanden. En toch is Servets verblijf in Italië, zooals we gezien hebben, historisch. Daar was ook de leerstellige gisting en wrijving oneindig grooter dan in het dweepzuchtig Toulouse, waar met afschuwelijke wreedheid gemarteld en gefolterd werd. Toen Karel IX in 1568 een besluit had uitgevaardigd, dat den protestanten eenige verademing schonk, liet het parlement den edelman onthoofden, die dat kettersch besluit moest overhandigen.

Volgen we thans oordeelkundig den leiddraad der boeken van bladzijde 2 en de berichten der tijdgenooten.

Dat de biechtvader Quintana Servet althans gekend heeft, bericht Johannes Dobnack, de zoogenaamde Cochlaeus ([4]). In

1532 vond hij Servets geschrift over de drievuldigheid in een boekwinkel te Regensburg en liet het Quintana zien. Deze was over het onrechtzinnig boekje vooral daarom verontwaardigd, omdat de schrijver een Spanjaard was, dien hij persoonlijk (de facie) gekend had. Servet, die blijkens de oorkonden in Genève een flinke hand schreef, kan dus wel zijn amanuensis, geheimschrijver of iets van dien aard (Servet gebruikt te Vienne de nederige uitdrukkingen *valet* en *au service*) geweest zijn. Dat de vredelievende franciskaner abt Juan Quintana, die in plaats van zijn onverzoenlijken voorganger en opvolger fray Garcia de Loaysa bij de verhandelingen met de protestanten te Augsburg gebruikt zou worden, eerst tegen mei 1530 tot biechtvader des keizers benoemd werd, willen we over het hoofd zien. Maar dat hij in 1532 een verbod van Servets boek heeft uitgelokt, dat hij eerst den 2en november 1534 te Segovia gestorven is, dat rijmt volstrekt niet met Servets vertelling te Vienne (5). Eerst in 1534, waar we hem te Bazel met Oecolampadius zien verkeeren, hebben we vasten grond onder de voeten.

De algemeene leerstellige gisting had ook Servet aangegrepen en hem den omgang met protestantsche godgeleerden doen zoeken. Het antwoord van Oecolampadius op een verloren brief van Servet is onze vroegste historische datum voor zijne levensbeschrijving. We zien daar terstond uit, dat de Spanjaard het kruidje-roer-mij-niet aller kerkelijke rechtzinnigheid bestudeerde en daarom nergens een welkome gast kon zijn. De brief van den hervormer van Bazel begint aldus: „Johannes Oecolampadius wenscht aan Servetus den Spanjaard 's Heeren Geest!

Gij klaagt, dat ik u hard en lastig val, terwijl ik meer reden van klagen heb. Want alsof ik niets (beters) te doen had, dringt gij mij alles op, wat de Sorbonne over de Drievuldigheid beuzelt. Gij neemt het kwalijk, dat ik Athanasius en Nazianzenus, voortreffelijke godgeleerden, hoogacht en niet op uw trant tegenspreek. Gij beweert, dat de kerk van Kristus door verloop van zoo langen tijd van haren geloofsgrond afgeraakt is en geeft niet toe, dat wij nieuwe namen tot verklaring (onzer leerstukken) gebruiken, wat gij u evenwel met uwe nieuwigheden zelf aanmatigt. Ter-

tullianus staat bij u in grooter achting dan heel de kerk. Gij beweert, dat wij op een menschelijke wijze over Gods zoonschap spreken en Gods Zoon te plomp behandelen (crudefaciamus), ja, de eer van den Zone Gods vernietigen; gij doet dat met de uiterste godslastering, want ik merk die duivelsche arglistigheid. Maar intusschen, als ik u niet met het grootste geduld aanhoor, ofschoon het mij zeer doet, dat Jezus Kristus de Zone Gods zoo onteerd wordt, dan schijn ik u onkristelijk te handelen. Jegens andere dingen zal ik zachtzinnig zijn, maar niet jegens lasteringen tegen Kristus. Ik wil in 't kort rekenschap geven van ons geloof, niet om aan uwe nieuwsgierigheid en twistzucht te voldoen, maar opdat gij niet gedurig zonder reden (op de onweerlegbaarheid uwer bewijsgronden) moogt roemen.

Gij ontkent twee naturen in één persoon, ik zeg volgens Johannes: Het Woord is vleesch geworden." — En dan volgen de „bewijzen", waarmee we zijn opgevoed. Het slot van den brief luidt: „Ik zie duidelijk genoeg, dat gij meer joodschgezind zijt, dan de eer van Kristus ophoudt. Dat schrijf ik niet in drift en gramschap, maar omdat ik mijn God getrouw wensch te blijven. Deze, bid ik, wil u verlichten, opdat gij waarlijk metterdaad Kristus als Gods Zoon moogt gelooven en belijden. Amen!"

Een tweede brief van denzelfde aan denzelfde, altijd over het Woord bij Johannes, eindigt zoo: „Wat uwe belofte betreft, dat gij zult volharden in de belijdenis, dat Jezus de Zone Gods is, zoo vermaan ik u, dat gij hem, wegens de vereeniging des Woords, belijdt als met God van hetzelfde wezen en gelijke eeuwigheid (filium Dei consubstantialem et coaeternum), opdat wij u voor een Kristen kunnen houden. Vaarwel!"

De brieven hebben geen dagteekening. Maar dat ze in den herfst van het jaar 1530 geschreven zijn, bewijst een brief van dezelfde hand aan den hervormer van Straatsburg, Martinus Bucerus (Butzer), van den 25en oktober 1530. Servet schijnt zich bij dien vredelievenden man over de onverdraagzaamheid van zijn ambtgenoot beklaagd en deze hem in der minne vermaand te hebben. Oecolampadius antwoordde: „Ik schrijf niemand nieuwe leerstukken voor en neem bereidwillig aan, wat niet met de gezonde leer in

strijd is. Doch waarom zou ik naar hem luisteren, die loochent dat de Zoon van gelijke eeuwigheid en zelfstandigheid met den Vader is, en die ons als godslasteraars veroordeelt!"

Servet had zich blijkbaar vergist. De hervormers wilden van een herziening der ontaarde geloofsleer niets weten. Zij bestreden alleen de werkheiligheid en voor een gedeelte het bijgeloof der roomsche kerk, en ook dat deden ze op een verkeerde wijze. De Kerk had met de bewering, dat er zonder goede werken aan geen zaligheid te denken is, volmaakt gelijk, het staat op elke bladzijde der Schrift te lezen. Maar niet dat, wat de Kerk er voor uitgaf, bedevaarten, aflaten, vereering van heilige beenderen, en al dat soort van doode gebruiken, waren de zedelijke goede werken, die profeeten en evangelisten verlangen. In plaats van die fout te hervormen, hernieuwde men de rabbijnsche bespiegelingen van Paulus en preekte een „plaatsbekleedende gerechtigheid", een leerstuk, dat Menno Simonsz in een merkwaardigen brief over de verkeerde vruchten der Duitsche hervorming in de woorden samenvat: „Kristus heeft het gelag betaalt en wij drinken ons glas." Luther zei het ronduit: „Niet in de evangeliën, niet bij Mattheus of Markus of Lukas vindt gij het ware evangelie, maar bij Johannes en Paulus."

II.

VAN DE DWALINGEN DER DRIEVULDIGHEID.

In onze oude bijbels vinden we, geheel achteraan, een (minstens vier eeuwen nà den valschen datum ondergeschoven) stuk: Geloofs-forme, ende Bekentenisse des H. Athanasii, bisschop van Alexandrië, geschreven int Jaer na Christi geboorte, 333. Volgens deze belijdenis, het beroemde *Quicunque*, moeten alle menschen, op verbeurte hunner eeuwige zaligheid, ten opzichte van het wezen Gods gelooven, wat in de volgende verzen begrepen is.

1 Soo wie wil salig zijn, dien is voor alle ding noodig, dat hy het algemeen geloove houde.

2 Het welcke soo wie niet geheel ende ongeschonden en bewaert, die sal sonder twijfel eeuwiglijck verderven.

3 Het algemeen geloove is dit, dat wy den eenigen Godt in de Drieheyt, ende de Drieheyt in de Eenheyt eeren.

4 Sonder de Personen te vermengen, ofte het wesen ende substantie te deylen.

5 Want het is een ander persoon des Vaders, een ander des Soons, een ander des H. Geestes.

6 Maer de Vader, Soone, ende H. Geest hebben een Godheyt, gelijcker eere, ende gelijke eeuwige heerlijckheyt.

7 Hoedanig de Vader is, soodanig is oock de Sone, soodanig is oock de H. Geest.

8 De Vader is ongeschapen, de Sone is ongeschapen, de H. Geest is ongeschapen.

9 Onmetelijck is de Vader, onmetelijck is de Sone, onmetelijck is de H. Geest.

10 De Vader is eeuwig, de Sone is eeuwig, de Heilige Geest is eeuwig.

11 Nochtans en zijn 't niet drie eeuwige, maer een eeuwig.

12 Gelijck oock niet drie ongeschapene, noch drie onmetelijcke, maer een ongeschapen, en een onmetelijck.

13 Desgelijcks is de Vader almachtig, de Sone almachtig, de H. Geest almachtig.

14 Ende nochtans en zijn 't niet drie Almachtige, maer een Almachtig.

15 Alsoo oock is de Vader Godt, de Sone Godt, de H. Geest Godt.

16 Ende nochtans niet drie Goden, maer het is een Godt.

17 Alsoo is de Vader Heere, de Sone Heere, de Heilige Geest Heere.

18 Ende nochtans zijn 't niet drie Heeren, maer een Heere.

19 Want gelijck wy door de Christen waerheyt bedwongen worden eenen yegelijcken persoon bysonder, Godt ofte Heere te noemen.

20 Alsoo is ons oock door het algemeyn geloove verboden drie Goden ofte Heeren te bekennen.

21 De Vader en is van niemandt gemaeckt, noch geschapen, noch gegenereert.

22 De Sone is van den Vader alleen niet gemaeckt, noch geschapen, maer gegenereert.

23 De H. Geest is van den Vader ende den Sone niet gemaekt, noch geschapen, noch gegenereert, maar uytgekomen.

24 Soo is daer dan een Vader, niet drie Vaders: een Sone, niet drie Sonen: een H. Geest, niet drie H. Geesten.

25 Ende in dese Drieheyt en is niet eerst noch laetst, niet meest noch minst.

26 Maer de gantsche drie persoonen hebben gelijcke eeuwigheyt, ende zijn hen selven allesins gelijck.

27 Soo dat alomme (gelijck nu geseyt is) de Eenheyt in de Drieheyt, ende de Drieheyt in de Eenheyt zy te eeren.

28 Daerom soo wie wil salig zijn, die moet aldus van de Drievuldigheyt gevoelen.

29 Maer het is tot de eeuwige saligheyt noodig, dat hy oock de menschwerdinge onses Heeren Jesu Christi trouwelijck geloove.

30 Soo is dan het rechte geloove dat wy gelooven ende belijden, dat onse Heere Jesus Christus, Gods Sone, zy Godt ende Mensche.

31 Hy is Godt uyt de substantie des Vaders voor alle tijden gegenereert, ende mensch uyt de substantie sijner moeder in den tijt gebooren.

32 Volkomen Godt, volkomen mensche, hebbende een verstandige ziele ende menschelijck vleesch.

33 Den Vader gelijck na de Godtheyt, minder dan den Vader na de mensheyt.

34 Dewelcke hoewel hy Godt is ende Mensche, soo is hy nochtans niet twee, maer een Christus.

35 Hy is een, niet door veranderinge der Godtheyt in het vleesch, maer door de aenneminge der Mensheyt in Godt.

36 Hy is een, niet door de vermenginge der substantie, maer door de Eenheyt des persoons.

37 Want gelijck de verstandige Ziele ende het vleesch een mensch zijn, alsoo is Godt ende Mensche een Christus.

38 Dewelcke geleden heeft om onser saligheyt wille: nedergedaelt is ter Helle, ten derden dage weder opgestaen van den dooden.

39 Opgeklommen ten Hemel, sit ter rechter-hant Gods des Vaders Almachtig.

40 Ende sal van daer komen oordeelen de levendige ende de doode.

41 Tot des welckes komste alle menschen sullen weder opstaen met hare Lichaemen.

42 Ende van hare eygene wercken reekenschap geven.

43 Ende die goet gedaen hebben, sullen in het eeuwig Leven gaen, maer die quaet gedaen hebben, in het eeuwige Vyer.

44 Dit is het algemeyn geloove, het welk soo wie niet trouwelijck ende vast en gelooft, die en sal niet mogen salig zijn.

Er is geen zweem van zondige vermetelheid noodig om hier eenige bedenkingen te opperen. God is geest leert de bijbel, en toch is in de katholieke kerkleer de H. Geest een derde persoon op zichzelf. De bijbel, vooral de profeeten zonder rabbijnsch-kabbalistische bespiegelingen, leeren een ethisch monotheïsme, dat o. a. professor A. Kuenen met zooveel bezieling geschetst heeft, en hier zijn drie personen in den éénen God, die ieder opzichzelf dát zijn, wat volgens het monotheïsme, de leer van eenen eenigen God, deze alléen is en alleen zijn kan. In zoover God Vader is, is hij noch Zoon noch H. Geest; in zoover hij Zoon is, noch Vader noch H. Geest; in zoover hij H. Geest is, noch Vader noch Zoon. Over het onderscheid tusschen de generatie (verwekking) des Zoons door den Vader, en den uitgang van den H. Geest uit den Vader (Joh. 15, 26; niet uit den Zoon, vers 23 bij Athanasius is onrechtzinnig!) is weliswaar nooit een verstandig woord gezegd of geschreven, maar zooveel staat toch vast, dat het niet gemaakt, noch geschapen, noch verwekt zijn des Vaders, het wel verwekt zijn des Zoons, het niet verwekt maar wel uitgegaan zijn des H. Geestes, een wezenlijk onderscheid der drie eeuwige, onmetelijke, almachtige, gelijkwezige personen (altijd volgens de kerkleer) uitmaakt. In zoover God Vader is, is hij niet Zoon of H. Geest, en zoo vervolgens met de twee andere personen. En daar in het begrip der persoonlijkheid het zelfbewustzijn de hoofdzaak is, beteekent de persoonlijkheid Gods in kerkelijken zin een uit het zelfbewustzijn des Vaders en des Zoons en des H. Geestes samengesteld zelfbewustzijn, een zichzelf vernietigende tegenstrijdigheid. Zegt men zoogenaamd wetenschappelijk: God is één van wezen (substantie, zelfstandigheid), maar drie in persoon (subjekt, hypostase), dan leert men geen drie-, maar een viervuldigheid: de substantie God (zeker toch geen onbewuste?) als grondwezen, en de subjekten Vader, Zoon en H. Geest als bestaanlijkheden, die dat wezen uitmaken. Nemen we God = A, de godheid der personen = *a*, dan is niet A = *a*, want God de Vader is *a*, God de Zoon is *a* en God de H. Geest is *a*, we moeten dus zeggen: $A = a + a + a$. Bijgevolg zou òf de Vader maar = $\frac{1}{3}$ A, de Zoon = $\frac{1}{3}$ A, en de

H. Geest = $\frac{1}{3}$ A zijn, wat ongerijmd is, òf $a + a + a$ zijn = 3 A, en we hebben ontegenzeggelijk drie goden, we zijn niet mono-, maar tritheïsten. De drieste bewering in de verzen 11, 12, 14, 16, 18, 20 (zelfs Eduard Böhl spreekt in zijn *Dogmatik*, Amsterdam 1887, p. 122, van orthodoxe vermetelheid, de slimste soort van hoogmoed), kan daar hoegenaamd niets aan veranderen. Drie houten stoelen zijn voorzeker van dezelfde stof, van dezelfde substantie, maar ze éen voor éen laten zien en dan er op laten volgen: nochtans zijn het niet drie stoelen, maar één stoel, hetwelk, zoo wie niet geheel en ongeschonden handhaaft, die zal zonder twijfel eeuwig verderven, — dat is niet een redelijke (logische) bewering, zooals een paulinisch woord de godsdienst noemt, maar een door en door onredelijke. En onredelijkst van al is het feit, dat de kerk in het leerstuk der drievuldigheid de gelijkheid van rang handhaaft tusschen Vader, Zoon en H. Geest, dat zij alle subordinatie en monarchianisme (ondergeschiktheid der eene persoon aan de andere) verwerpt en alleen de coördinatie (gelijkwaardigheid) erkent; en dat de Zoon toch (vers 32) niet alleen God = a, maar bovendien ook noch volmaakt mensch = b, of Godmensch = $a + b$, bijgevolg méér dan de Vader is. En ook dat heeft de Vader niet voor boven zijn Zoon, dat hij, wat toch zelfs bij tweelingen het geval is, ook maar één sekonde ouder is: ondanks de beeldspraak der generatie is de Zoon feitelijk de Broeder des Vaders. Ja de Vader heeft op dien gelijkeeuwigen Broeder niet eens zooveel voor als Ezau op Jakob, want deze tweelingbroeder kon afstand doen van zijn eerstgeboorterecht. Indien de Logos in het vleesch uit het vierde evangelie in een middeneeuwsche kerkvergadering plechtig herhaald had: de Vader is méér dan ik, men zou hem niet (gelijk de verharde Joden) als godslasteraar gekruisigd, maar (gelijk de ijverige Kristenen) als ketter verbrand hebben. Want tot op dezen dag betoogen protestantsche en roomsche hoogleeraren der godgeleerdheid, dat de leer der H. Drievuldigheid niet alleen volgt uit de beeldspraak: laat ons menschen maken, maar zelfs uit de drie vormen der werkwoorden der hebreeuwsche taal, uit de drie hoofdklinkers a, i en u (oe), uit het eerste woord in 't Wees

gegroet (Ave Maria, V = Verbum = de Logos = het Woord in 't midden, tegelijk de omgekeerde Eva!).

Nu weten we wel uit de geschiedenis hoe, met behulp van oostersche bespiegelingen, de leer der drievuldigheid (triniteit) in God ontstond: uit het vergodingsgeding, dat met den Verlosser heeft plaats gevonden. De in het nieuwe testament voorhanden kiemen waren tegen de vierde eeuw reeds zoover ontwikkeld, dat de kerkvergadering te Nicea in het jaar 325, naast God, den almachtigen schepper des hemels en der aarde, Jezus Kristus „den eeniggeboren Zoon Gods, geboren uit den Vader voor alle eeuwen, God uit God, waarachtig God uit waarachtig God, van hetzelfde wezen met den Vader" genoemd heeft. De mensch smacht naar de voor hem ontoegankelijke kennis der dingen uit den diepsten afgrond der eeuwigheid, naar een vasten grond voor die kennis, naar een geopenbaarden God, die mensch geworden, naar een Opperhoofd der kerk, dat zijn onfeilbare tolk, naar een leesbaar boek, dat zijn even onfeilbaar Woord is. Maar al verstaan we die behoefte, al heeft ieder zedelijk ontwikkeld mensch met haar te worstelen in heeten zielestrijd, dat alles belet niet, dat die Drievuldigheid het zuiver monotheïsme verminkt en opheft, dat de Paus en de Bijbel op onverzoenbare wijs met elkaar in tegenspraak geraakt zijn. Het eerste bleef men zich, vooral tegenover de tegenspraak van Joden en Mahomedanen, in zoover bewust, dat men sedert de zevende eeuw uitsluitend van de ondeelbare Drievuldigheid gesproken heeft. Of men toen noch door een eenig helder denkbeeld deze ondeelbaar eenig-drieëenige godheid met de kerkleer der verlossing verbond? Het is althans niet menschelijk denkbaar. Jezus Kristus heeft God en de wereld verzoend, den toorn Gods gedragen, de schuld des menschen voldaan, — tegenover wien? Droeg hij in Gethsemané den toorn alleen des Vaders, hij perfectus deus et perfectus homo? Of dien van den drieëenigen God, dus ook zijn eigen toorn? En de angstkreet der verlatenheid aan het kruis, ook volgens Scholten het allerechtste van het echte, in verband met de kerkelijke leer van de onderlinge meedeeling der goddelijke en menschelijke eigenschappen (communicatio idiomatum) in de tweede persoon der drieëenheid —

gevoelt men zich bij dat denkbeeld niet van méer noch dan God verlaten? En toch somt de Heraut van den 29en februari 1880 onder de hoogst gevaarlijke leeringen van professor Doedes (in zijne Nederlandsche Geloofsbelijdenis) als punt 12 op: in den zielsangst van Gethsemané sprak alleen (het woordeke *alleen* kan ik op de bedoelde plaats p. 268 bij Doedes niet vinden) menschelijk opzien tegen het ophanden zijnde lijden.

Doch er is meer. Er staat in 't geheele N. T. niet éen tekst, waar men voor het woord God den drieëenigen of drievuldigen God zou kunnen lezen. Laat een goed rechtzinnig predikant eens beproeven er meê te preken! „Alzoo lief heeft God de wereld gehad"... De drieëenige God? Heeft die zijnen Zoon niet gespaard?! Neen, de Vader. Dus de Zoon en de H. Geest hebben de wereld niet liefgehad?! Op die wijze herleze een verstandig en eerlijk man, opgevoed in de kerkelijke overlevering, zijn Nieuw Testament.

De metaphysieke onmogelijkheid, dat er *drie* onmetelijke en almachtige wezens, *drie* absolute personen naast elkander zouden *kunnen* bestaan, hetzij men ze in schoolsch potjeslatijn existentiae, essentiae, substantiae, of deftiger in het grieksch ousiai, homoousiai, hypostaseis en zoo voorts wil noemen, — dezen kant van het leerstuk zullen we maar liever laten rusten.

„Hier, in de leer der Drievuldigheid namelijk, is alles buiten het bereik der taal, buiten den gezichtskring der zintuigen, buiten de bevatting der kennis; men kan het niet uitspreken, niet bereiken, niet bevatten", zoo schrijft Hilarius in zijn boek *de Trinitate*, en, zooals professor Böhl in zijn gereformeerde geloofsleer (p. 80) er bijvoegt: daar blijft het bij. Bijgevolg hebben de menschen der middeleeuwen over het onverstaanbare leerstuk hun mond gehouden en er kinderlijk aan geloofd? Integendeel! Ze hebben, met behulp eener hoogst gebrekkige kennis der wijsbegeerte van hun vergoden Aristoteles, over de drie personen eindeloos geredetwist, ofschoon zelfs Abaelardus deze wijsgeeren (dialectici en peripatetici) voor de gevaarlijkste vijanden der triniteit, meer dan Joden, ketters en heidenen verklaard heeft. Want tengevolge der logika of redeneerkunde besloten zij uit de wezenseenheid der drie

personen tot hun individueele eenheid (= Sabellianisme), of omgekeerd uit de verscheidenheid der personen tot de verscheidenheid van hun wezen. En toch deden al deze vermomde ketters zoo hun best om met 3 = 1 uit de klem der sluitrede te geraken! Met het oog op de machtspreuk van Augustinus, dat in God het wezen algemeen, maar de persoon bepaald is (substantia est commune et hypostasis est particulare), werd zelfs door hen beweerd, dat het ook bij ons zoo met de zaak gesteld is: Sokrates en Plato bijvoorbeeld zijn noch heel wat anders dan hun —heid, hun Socratitas en Platonitas. De scherpzinnige Petrus Lombardus verbiedt (Libri IV Sententiarum) elke toepassing van de logika op het netelig leerstuk. Wat niet verhinderde, dat hij door den prior Wouter van St. Victor ter eere van datzelfde leerstuk als een der vier doolwegen Frankrijks bestreden werd. De verklaarders van Lombardus disputeerden uit den treure. Want al maakte men een splitsing tusschen wijsgeerige en godgeleerde waarheid, al waagde men de bewering, dat een stelling wijsgeerig waar, maar tevens theologisch onwaar (of omgekeerd) kon zijn, men had daarbij toch geen goed geweten. De scholasticus Willem Occam († 1347) zei ronduit (Summa totius logicae 1488 en Expositio aurea 1496), dat de drieëenheid buiten de wijsbegeerte ligt, omdat volgens haar drie niet éen kan zijn, maar wel voor de theologie (quia nihil est unum et plura secundum philosophos, quamvis secundum theologos posset concedi). Dapper gezegd, maar hoe te bewijzen? Door schijnbaar scherpzinnige logische bespiegelingen over sluitredenen als deze: Omnis homo est Socrates, Plato est homo, ergo Plato est Socrates ([6]). De beroemde Pierre d'Ailly († 1425) erkent zonder blikken noch blozen, dat de theologie afstand moet doen van de logika, die op het licht der natuur berust en voor wie nooit éen gelijk drie *kan* zijn (*Nulla res potest esse tres res*, et . . . concedentes, aliquod unum esse plura individua unius generis vel speciei, non sunt digni vocari philosophi, . . . quia proprietas philosophi est, quod innitatur lumine naturali, in de verklaring van Lombardus 1500).

Deze uitweiding was noodig, om het optreden van Servet te begrijpen. De lezing der scholastieke spitsvondigheden over de

drie zaken, voorwerpen, dingen (tres res) in God, die toch zelf ook weer een zaak (res) is, zoodat per slot van rekening drie (zelfde) voorwerpen maar één (zelfde) voorwerp uitmaken, bracht hem tot de onwrikbare overtuiging, dat het onzinnig kerkelijk-schoolsche dogma der triniteit in strijd was met de bijbelsche leer van den eenigen waren God. Dit inzicht, dat zelfs volgens professor Doedes (t. a. pl. bladz. 104) op de Heilige Schriften steunt, heeft Servet op den brandstapel gebracht.

Zijn vroegste beoordeeling, van 1530, staat aangehaald in den eersten brief van Oecolampadius te Bazel: „Laten we deze geloofsbelijdenis vasthouden, dat er is een eenig, almachtig, volmaakt enkelvoudig God, op geenerlei wijs samengesteld, die door zijn Woord en H. Geest alles heeft geschapen en onderhoudt; want hij spreekt en het is er, hij gebiedt en het staat er. En een Heere Jezus Kristus, de Zoon Gods, geboren door het eeuwige woord des Vaders, die ons van God gesteld is tot een Zaligmaker, op wiens voorspraak, omdat hij den Vader gebeden heeft, ons de H. Geest door de bediening der engelen wordt medegedeeld. En gelijk wij Gods eer en macht en al zijne werken prijzen, danken en verheerlijken wij hem, en worden in den naam des Vaders, des Zoons en des H. Geestes gedoopt, tot roem van Gods onuitsprekelijke beschikkingen, die het hem behaagd heeft tot onze zaligheid te gebruiken."

Waar bleven echter in deze geloofsbelijdenis, even als in die van Handelingen 8 v. 37, de drie *hypostasen* in het wezen Gods? Die waren de hoofdzaak, zoodat de hervormer van Bazel niet schroomde te antwoorden: „Deze uwe belijdenis zou misschien door een eenvoudige goedgekeurd worden, *maar ik verfoei ze*" !

Dat is wel krachtige taal, maar ze bewijst niets. Servet werkte zijne kritiek van de roomsche leer der Drievuldigheid uit, — de polemiek tegen de *res*, *tres res* der scholastiek zijn daarin schering en inslag, — en toonde haar onverzoenlijke tegenstrijdigheid met een aantal bijbelteksten aan. Een zinspeling op zijne redetwisten met Oekolampadius schijnt in de volgende woorden (bl. 57) te liggen: „Sommigen hebben zich geërgerd, dat ik Kristus een profeet noem — het dunkt hun een waar Jodendom of Ma-

homedanisme, dat men Kristus profeet noemt. Doch zij letten er niet op en vragen er niet eens naar, dat zoowel de schrift als de oudste leeraars hem zoo noemen. Zij vragen mij, of ik in Kristus twee naturen stel, die tezamen in een persoon vereenigd zijn. Maar hoezeer zij, het woord voor natuur nemende, in dit opzicht dwalen, zal bewezen worden... Gelijk de Ebionieten Jezus een bloot mensch uit den zade Davids en niet tevens den Zoon van God stellen te zijn, alzoo wanen deze lieden, dat wij zeggen: Kristus is slechts een gewoon profeet of mensch, zooals ieder van ons."

Koenraad Roesch in Bazel zond het handschrift aan Johannes Setzer te Hagenau, en deze lutheraan, die o. a. ook voor Brenz drukte, was in 'tgeniep in zijn schik, dat hij met dit drukwerk den zwingliaanschen predikanten een gevaarlijke kool kon stoven.

Zoo verscheen in den zomer van 1531, zonder naam van uitgever of drukker, het eerste geschrift van Servet. *) De titel luidt: Over de dwalingen (in de leer) der Drievuldigheid. (7)

---

*) Reinier Telle († 1618) verhaalt in de na zijn dood verschenen hollandsche vertaling, *Van de Dolinghen in de Drievuldigheyd. Seven Boecken:* Wy en hebben noch koste noch moeyte ghespaert om dit boeck, daer van de copien meest al te male, door toedoen van de vyanden des Auteurs, *tot Francford verbrandt waren* te bekomen. Telle vergist zich! Niet Servets eerste, maar zijn laatste boek werd verbrand. Het merkwaardig, karakteristiek-rechtzinnig geschrijf op het titelblad van den oorspronkelijken druk in een exemplaar der hoogeschool te Genève, liet J. Victor Bloch in zijn afstövet Livsbillede (gezuiverd, gereinigd, letterlijk: afgestoft levensbeeld) van M. S. (p. 6) afdrukken. De oorspronkelijke uitgaaf, zoowel als een nadruk uit de voorgaande eeuw, bevindt zich o. a. in de koninklijke boekerij der deensche hoofdstad. Een leek kan zich gemakkelijk door dien nadruk laten bedotten, en dat er zelfs meer dan éen nadruk bestaat, blijkt uit mijne zevende aanteekening.

DE TRINI=
TATIS ERRORIBVS LIBRI SEPTEM.

Per Michaelem Serueto, aliàs
Reues ab Aragonia
Hispanum.

Anno M. D. XXXI.

Servet stelt de in de bespiegelingen over de Drievuldigheid geheel op den achtergrond geraakte menschheid van Jezus, — in de middeleeuwsche stichtelijke boeken komt die naam bijna niet meer voor, maar *God* zegt of doet in de evangelische verhalen altijd dit of dat, — integendeel op den voorgrond, dan moge de kerk oordeelen over hetgeen zij Kristus wil toeschrijven (quid, quantumque sit Christo tribuendum, *iudicabit ecclesia*). Op den betoogtrant der scholastiek wil Servet dan uit den bijbel bewijzen, dat deze mensch ten eerste Kristus, ten tweede zoon van God, ten derde (als predikaat natuurlijk, Joh. 10, 34. 35) God is (pronomine demonstrante hominem, quem humanitatem appellant, concedam haec tria. Primo hic est Jesus Christus. Secundo, hic est filius Dei. Tertio, hic est Deus). In het algemeen worden de scholastici met warmte bestreden. Zoo vinden we (op de keerzijde van blad 31) uit *Henricus de Gandauo in quolibeto* 6. *Quaestione* 2. (bedoeld is Hendrik Goethals van Gent, de *Doctor solemnis*, en zijne *Quodlibeta*, geschreven omstreeks 1278), een fraaie sluitrede voor de drieëenheid aangehaald: in den Vader is alleen een spekulatieve, in den Zoon alleen een praktische kennis, maar in geen van tweeën een liefdedrang zooals in de derde persoon, bijgevolg moeten ze zich verbinden en genereeren (de necessitate concludit, inter deos [!] generationes, quia in patre est solum notitia speculativa, & in filio practica, et in iis non est amor impulsivus, sicut in tertia persona, & per consequens unus sine alio nihil potest, nisi inter se copulentur & generent)! En op het volgende blad vliegen de *tres res* in den eenen God overboord. (Superest, ut aliquibus rationibus & authoritatibus tres istas res in uno Deo stare non posse ostendamus. Primo triadem hanc imaginariam impugnare possem 16. rationibus, quas ponit Robertus Holcot in primo senten. distinct. 5. ad quarum nullam bene respondet, nec respondere potest, nisi sophistice, immo articulum hunc contra omnem rationem naturalem esse concedit. Vide etiam praeludia Petri de Aliaco libro primo, quaestione quinta.)

D'Ailly's commentaar op Lombardus was in 1500 verschenen, die van den dominikaan Holcot († 1439) werd sedert 1397 vaak in Lyon gedrukt. Deze ontwierp in ernst een eigene *logica fidei*

naast de ***logica naturalis***, die tegen de wet der identiteit (A = A) mag zondigen en vooral de stelling gedoogt, dat 3 = 1 is. Dat had Aristoteles niet begrepen en daarom mocht zijn Logica niet als algemeen geldig (formalis) worden aangenomen. (Causa est, quia Aristoteles non vidit, quod una res esset una et tres . . . Catholicus obligatus ad tenendum proprincipio, ***quod una res est tres res***, non est obligatus ad sustinendum tales regulas logicales nec debet admittere formas argumentorum nisi in illa materia, pro qua dabantur ab Aristotele, quia non ab eo dabantur nisi in materia certa.) Holcot behandelt dus heel gemoedelijk die contradictoria in de drievuldigheid. Een syllogisme bijvoorbeeld, waaruit zou volgen, dat God de Vader vleesch is geworden, is een valsche sluitrede.

Nam non sequitur

Iste deus est incarnatus,
Iste deus est pater,
Ergo pater est incarnatus.

Secundum ista syllogismus expositorius nunquam posset fieri ex terminis supponentibus pro deo vel divina essentia, ***quia essentia divina est realiter plures res et quaelibet persona divina.*** Waren dergelijke beweringen, ondanks alle theoretische ontkenning, geen feitelijk driegodendom? Wie kan Servet ongelijk geven wanneer hij (blad 21, De spiritu sancto) schrijft, dat de scholastieke drievuldigheid niets dan tritheïsme, ja, uit het standpunt van een zuiver monotheïsme gezien, eigenlijk atheïsme is? Ik wil de merkwaardige plaats liever woordelijk afschrijven.

Tertiam rem absolutam ab aliis duabus uere & realiter distinctam adinuenerunt philosophi, quam tertiam personam, seu Spiritum sanctum appellant, sic trinitatem imaginariam, tres res in una natura machinati sunt. Sed reuera tres res, tres dij, aut unus tripartitus sub colore & nominibus unitatis nobis inculcantur. Super quo recentiorum audi sententiam, quam ponit Ioannes Maioris, in suis sententijs, libro primo, distinctione 4. in solutione 6. argumenti. (Bedoeld is de commentaar op Lombardus van Johannes Majoris Scotus, die gedurende het tijdperk 1478—1540 geleefd heeft.) Apud eos enim expeditissimum est, captis absolute uoci-

bus, *tres esse res*, quas absolute, simpliciter, uere & realiter, ita differentes seu distinctas dicunt, ut una nascatur ex altera, & alia suffletur ab alijs, & omnes illæ tres intra dolium unum reclusae. Ego tamen, quia personis abuti nolo, primam rem, secundam rem, tertiam rem, eas uocabo: nam in script ris nullum aliud nomen eis inuenio, & de personis, quid sit proprie sentiendum, dicam postea. Concedentes igitur illas tres, quas suo more personas appellant, ab inferiori ad superius arguendo, plures res, plura entia, plures essentias, plures substantias, plures Vsias, absolute concedunt, & ex consequenti uoce Deus absolute capta, plures eis erunt Dij.

Quod si ita est, quid culpantur Tritheitae, qui tres deos dicunt, nam & isti tres deos, aut unum tripartitum moliuntur. Illi tres eorum dij unam compositam Vsiam faciunt, & licet compositionis uerbo aliqua uti nolint, tamen constitutionis uerbo utuntur, & Deus constituitur ex illis tribus rebus. Clare ergo nos Tritheitae sumus, & nobis tripartitus est Deus, Athei, hoc est, sine Deo facti sumus. Nam statim quod de Deo cogitare uolumus, ad tria simulachra diuertimur, ut nulla in intellectu remaneat unitatis ratio. Modo quid aliud est, sine Deo esse, quam de Deo cogitare non posse, obiecta semper intellectui nostro imminenti quadam trium rerum confusione, à qua semper, quod de Deo cogitamus, dementamur.

Servet ziet in elk geval in de verminking van Gods eenheid met hetzelfde recht godloochening, als de steile orthodoxie de ontkenning van de (immanente) drieheid atheïsme noemt. Geen wonder, dat hij de scholastieke methode van bewijsvoering bespot. Op blad 42 bijv.: Et longus est sermo, a 25 usque ad 35. distinctionem, ubi Occam, (bedoeld is de commentaar te Lyon gedrukt in 1495) dist. 26. multum insistit, & in quibusdam notionibus, quiditatibus, et filiationibus, de quibus Paulus nunquam cogitavit fundamenta nostrae fidei ponunt, fundati sunt super arenam, & non super firmam petram, fideique maiestatem non solidam reputantes, ludere videntur. Audi obsecro solidatem Longobardi Rabbini in suis sententiis libro primo, dist. 32. capite *praeterea* quaestionem acerrimam, enz. Maar Servet schaamt zich ook tegenover

Joden en Mahomedanen, met wier bestrijding van de drievuldigheid hij als Spanjaard bekend moest zijn. „Wat meer is," gaat hij opgewonden voort, „niet alleen de Mahomedanen en Joden, maar ook de dieren des velds zouden ons bespotten, indien zij onze hersenschimmige leer (met de tweesoortige logika: driemaal een is drie, en driemaal een is een) verstonden, want al de werken Gods loven den éenigen God. Hoort ook wat Mahomed zegt (tot een beroep op den Koran was in 1531 moed noodig!), want men moet aan de waarheid, zelfs als zij door haren vijand beleden wordt, meer geloof schenken, dan aan honderd leugens door de onzen verdicht."

De slotwoorden zijn: „Het woord is vleesch *geweest*, en heeft ons verstand gegeven, dat wij hem (Kristus) kennen, en door hem den Vader, wien zij eer en macht in eeuwigheid. Amen Amen zonder einde altoos Selah!"

Was Servet in modernen zin unitariër en rationalist? In 't minst niet! Hij houdt den geheelen bijbel (letterlijk) voor een uit den hemel afkomstig boek, en op zijn gezach Jezus voor den hemelschen mensch zonder aardschen vader. Dat op dàt standpunt zijne exegese dikwijls in de klem moest raken, was onvermijdelijk. ([8]) Voor Servet zijn de Zoon en de H. Geest zekere beschikkingen in God (met *dispositio* vertaalde men het *οἰκονομία* der oude kerkvaders) tot verlossing van het menschdom. Doch voor de eigen leer van den bestrijder der Drievuldigheid moet ik voorloopig op Tollins Lehrsystem verwijzen. Zoodra de duitsche uitgaaf van de niet algemeen toegankelijke Restitutio Christianismi door Dr. Bernhard Spiess, den vertaler van Kalvijns Institutio van 1536, in Wiesbaden verschenen is, kan elk beschaafd lezer de merkwaardige bespiegelingen van Servet met geringe inspanning leeren kennen. Overzichten met uittreksels zijn al zoo dikwijls gemaakt en vallen onvermijdelijk steeds zoo partijdig uit, dat het monnikenwerk zou zijn, die verloren moeite voor den zooveelsten keer noch eens opnieuw te doen.

Het boek van Servet verwekte groote opschudding onder de predikanten. Bewijzen daarvan zijn noch in een aantal hunner brieven voorhanden. De scherpste beoordeelaars waren natuurlijk

ook in dit geval zij, die zelf zeggen, dat zij het vergiftige, verpeste, godslasterlijke boek niet gelezen hebben, maar geen oogenblik twijfelen, dat de schrijver een onverlaat, een aterling, een ketter, of op zijn minst krankzinnig is. Toen Servet hoorde, dat Oekolampadius voor den raad van Bazel een advies over zijn boek moest opmaken, schreef hij hem den volgenden afscheidsbrief.

„Hoezeer een vertoornd gemoed (voornamelijk bij de beoordeeling van dingen, die onze eigen gewoonte en onze geliefkoosde plannen betreffen) verduisterd pleegt te zijn, hebt gij, naar ik geloof, het best ondervonden, zoolang gij met helderen blik over Luther en anderen placht te oordeelen. Om derhalve uw toorn niet erger te maken, heb ik mij ontzien u hevig aantegrijpen, zelfs indien ik er de grootste lust toe had; doch als gij het verdragen kunt, ben ik er toe bereid. Veroorloof mij echter dit eene verzoek, dat gij mij niet beletten wilt, de boeken, die ik hier reeds daarvoor in gereedheid heb, naar Frankrijk te zenden, daar de mis (markt) te Lyon ophanden is; want dat is u dienstiger, dan dat gij allen menschen op aarde uw meening voorhoudt. Mocht het u beter voorkomen, dat ik mij hier niet langer ophoud, dan zal ik stellig vertrekken, mits ge mij dan niet voor een vluchteling wilt houden. W a n t G o d w e e t, d a t m ij n g e w e t e n, b ij a l l e s w a t i k g e s c h r e v e n h e b, z u i v e r g e w e e s t i s, ook wanneer gij wellicht wegens mijne voorbarige woorden het tegen deel gelooven zoudt. U nochtans wil ik, als gij gaarne hoort, de gronden daarvoor uiteenzetten. Ook had ik niet gedacht, dat gij u wegens de Lutheranen zoo zeer zoudt geërgerd hebben. (Servet bedoelt: ik heb niet kunnen denken, dat gij u wegens de sola-fide-leer, zaligheid door 't geloof-alléen, zoo boos zoudt maken.) Vooral, daar ik uit uw eigen mond vernomen heb, dat Luther de liefde tot den naaste toch al te plomp behandelt; want hij zegt, dat hij zulke dingen (werken der liefde namelijk) alleen doet om niet te luieren (leegtezitten). En dat God op de liefde tot den naaste volstrekt geen acht geeft, verzekert Melanchthon (uitdrukkelijk).

Geloof mij, zulke beweringen zijn onverdragelijker, dan wat ik zeg, en er ligt een veel grooter gevaar voor de ziel in, vooral

daar onder ulieden ten opzichte van het geloof niet eens overeenstemming bestaat. Want dat het (geloof) door u zus verklaard wordt en zóo door doctor Paulus, en weer anders door Luther en noch anders door Melanchthon, heb ik met mijn eigen ooren gehoord, en ik heb u in uw eigen woning vermaand, maar gij hebt niet willen hooren. (9) Uw grondstelling van het beproeven der geesten heeft u wellicht in de war gebracht, want als in uw geest misschien eenig schrikbeeld of de een of andere duisternis of verwarring mocht voorhanden zijn, dan zult gij over den mijnen niet juist kunnen oordeelen; te meer omdat, ingeval ik in éen leerstuk dwalen mocht, gij mij toch niet in de overige punten hadt moeten veroordeelen. Want naar dien maatstaf is er geen sterveling, die niet duizendmaal zou verdienen verbrand te worden. Wij kennen slechts ten deele (1 Kor. 13), en de grootste der apostelen hebben op de eene of andere wijze gedwaald. Luther veroordeelt gij toch in de andere artikelen ook niet, hoewel gij best weet, dat hij dwaalt. En ik verzocht u toch (gedurig = imperfectum, petebam) om onderricht, maar gij hebt mij (tot dank daarvoor) verraden en zoo voorts! Het is nu eenmaal een menschelijke zwakheid, dat wij, alleen met uitzondering van onszelven, de geesten van anderen voor bedriegers en goddeloozen houden, want zijn eigen dwalingen ziet niemand in.

Ten tweede verzoek ik u, om Godswil mijn naam en faam te verschoonen. Verwek toch geen opschudding ter wille van leerstukken, die met het tegenwoordig onderzoek in geen verband staan (of er geen invloed op hebben). Gij zegt, dat ik beweer, dat men roovers niet met den dood bestraffen mag (een ophitsing van de gestelde machten!), maar ik roep den almachtigen God tot getuige, dat ik dat gevoelen niet verdedig, er integendeel een diepen afkeer van heb. Indien ik ooit iets van dien aard gezegd heb, is het dit, dat het mij verkeerd voorkwam menschen om het leven te brengen, omdat hun geschriften in het begrijpen van een of ander vraagstuk (d. i. met het verstand) dwalen, daar wij toch weten, dat zelfs de uitverkorenen verleid worden. Gij weet toch wel, dat ik mijne zaak niet zóo onverstandig behandel, dat ik op die wijs (zooals gij beweert) mijne veroordeeling zou verdienen.

Het is u niet als iets zoo gewichtigs voorgekomen, dat gij den H. Geest als engel (bode Gods) hebt opgevat, en mij zal het als iets ongehoords worden aangerekend, als ik beweer, dat de mensch een zoon Gods is! Vaarwel.

Michael Serveto."

De briefschrijver bereikte zijn doel. De gereformeerde (zwingliaansche) predikanten wandelden meer in de vreeze Luthers ([10]), dan in de vreeze Gods; zij prezen hem op de daken, maar gaven hun hart lucht in brieven en gesprekken. Oekolampadius verstond den wenk en schreef in hannekemaaierstaal (want die heeren verstonden wel latijn, maar hun moedertaal met weinig uitzonderingen niet) een zéer gematigd advies aan den raad. Dat buchli van 120 bletli over de Tryfaltigtigkeit (zóo staat er in een officiëel stuk) deugt natuurlijk niet, dat kan de road wol begripen, zonder echter een weerlegging te broeken. „Ich hab es mit flisz durchleszen, vnnd erfind, das der gut mann (soll ich jnn anders also nennenn) die arbeit woll gespart hett"! Maar toch — „Er hat sunst woll etlich nutzlich ding dar jn gemischt (dat heeft Melanchthon later ook gezegd), aber der zusatz macht es schedlich." Hans Hoesken wil daarom het boek niet bevallen, het zou dus goed zijn dat het óf geheel onderdrukt werd, óf alleen gelezen door hen, die er geen misbruik van maken. Mocht de schrijver zijn dwaling bekennen en herroepen, dan ware het geval hem niet al te hoog aanterekenen.

Het boek werd in Bazel verboden. ([11]) Hoe bericht Oekolampadius dit eerste gevolg van zijn advies aan den vermaner van 1530 te Straatsburg? Hij schreef aan Butzer: „Capito heeft mij geschreven, dat het boek *De trinitatis erroribus* openlijk in de mis (te Straatsburg) verkocht geworden is... Ik verzoek u, het boek te lezen en mij uw gevoelen te melden; ik vrees, dat het veel bijval zal vinden... Het zou toch goed zijn het vuur bijtijds in de asch te smoren. Had ik het niet zoo druk met de verklaring van Job, ik zou het zelf doen en de wereld rekenschap geven van mijn geloof. Nu moet ik het aan anderen, die meer tijd hebben en er beter voor geschikt zijn, overlaten. Vaarwel!

Bazel den 18en juli 1531."

Nu volgt eerst een naschrift over Grynaeus, en daarop heel leuk:

„De raad heeft den verkoop van het spaansche boek verboden (! Senatus librum Hispanicum de Trinitate erroribus vendi hic prohibuit), ik weet niet op wiens aansporing. De raad heeft ook mijn gevoelen verlangd." (Quia Hispanus non agnoscit coaeternum Patri Filium, me nequaquam posse approbare, etiamsi multa alia bona scribat.)

In Straatsburg, waar Servets boek in de winkels van de verwulven onder aan het raadhuis uitgestald was, werd de verkoop verboden op voordracht van een daarover wakende kommissie, die toen uit de hoogleeraren Herlin (wiskunst) en Bedrot (grieksch) bestond. Het door Quintana in Regensburg bewerkte verbod heeft Cochlaeus ons (p. 9) reeds verteld.

Wat kan Servet met het verwijt, dat Oekolampadius hem heeft *verraden enz.*, bedoeld hebben? Was hij in Bazel niet meer veilig en had Oekolampadius zijn woning aangegeven? De zinspeling, aan het slot van het advies, op een genadige behandeling, op voorwaarde van belijdenis van schuld en herroeping, schijnt op vervolging te doelen en zou de zonderlinge herroeping, die Servet in 1532 voor zijn met overhaasting geschreven tweede geschrift liet drukken, begrijpelijk maken.

Maar we zijn noch in den zomer van 1531. Dat Servet van Bazel naar Straatsburg gegaan is, bevestigt ons de volgende aan hem gerichte brief.

„Gegroet! Indien gij gehoopt hadt (hoewel ik openhartig beken, dat mijne schriftkennis gering is), door mij voorgelicht te worden, zou het betamelijk geweest zijn mij vóor de uitgaaf van uw boek om raad te vragen. Maar gebeurde zaken nemen geen keer! Ik heb u in 't kort verwittigd, dat mij uwe uitdrukkingen „het Woord is de schaduw van Kristus geweest", en „het Woord heeft opgehouden te bestaan", verschrikkelijk toeklinken. De Schrift zegt: „door het (Woord) is alles geschapen". Dan heb ik er mij tegen verzet, dat gij in een zoo gewichtige zaak en met zooveel aanstoot de kerkvaders zoo hard bejegent, en . . . in Kristus niets dan den mensch erkent, die zijn begin in den tijd heeft.

Daardoor loochent gij, wat de apostelen leeren: door Kristus zijn alle dingen geschapen. Bovendien kan ik het volstrekt niet goedkeuren, dat gij de Lutherschen een valsche meening over het geloof verwijt, dat zij toch, met de (eigen) woorden en uitspraken van Paulus, op het zuiverst leeren. Ik ben echter, zoodra ik het werk, dat mij voor dit oogenblik bezig houdt, afheb, bereid u uitvoerig en punt voor punt de gronden te ontvouwen, die mij nopen, u geen gelijk te geven. Gij hebt derhalve van mij niets te vreezen, niet het geringste.

Maar wat uw plan betreft, den loop van zaken (met het opzienbarend boek) hier (in Straatsburg) aftewachten, zoo heb ik u reeds vroeger gewaarschuwd u niet te verraden. Want er is, althans naar mijn gevoelen, in 't geheel niet aan te denken, dat de raad, als hij u ontdekt, u (hier) zal dulden. Mij persoonlijk valt het, indien gij hier niemand wilt verontrusten of verleiden, niet erg lastig, als gij hier vertoeft; ik wenschte zelf, dat gij zoolang hier kondt blijven, tot ik al uwe stellingen woord voor woord getoetst heb. Vaarwel! Ik wenschte, dat ik datgeen, wat door u ironisch schijnt te zijn geschreven, argeloos kon opvatten.

M. Bucerus."

Den 29en december 1531 schreef Butzer, in antwoord op een dringend verzoek om uitvoerig bericht, aan zijn vriend Ambrosius Blarer te Esslingen: „Dat verderfelijke boek over de Drievuldigheid ken ik helaas, en ik heb het hier in onze openbare voorlezingen weerlegd (Pestilentissimum illum de Trinitate librum novi, proh dolor, et hic in publicis praelectionibus nostris confutavi). Intusschen heeft de ongoddelijke nieuwsgierigheid hier eenigen zoo besmet — dat een ambtsbroeder (Wolfgang Schultheiss) mij bij die gelegenheid onder den bijval van anderen in het openbaar weersproken heeft. Als toehoorder was toen ook Schwenckfeld tegenwoordig; naar ik hoop, keurt hij het boek af, maar dat weet ik niet." Bij die weerlegging in het kollege is het gebleven, voor het groote publiek stak men het netelig vraagstuk in den doofpot.

De predikant Haller te Bern had daar, voor den 15en maart 1532, van een ander geschrift van Servet gehoord, en dat was ook inderdaad verschenen. ([12])

DIALOGO=
RVM DE TRINITATE
LIBRI DVO.

DE IVSTICIA REGNI CHRI-
ſti, Capitula Quator.

PER MICHAELEM SERVETO,
aliâs Reues, ab Aragonia
Hiſpanum.

Anno M. D. XXXII.

(Keerzijde des titels.)

LECTORI SALVTEM.

QVAE NVPER, CONTRA RE-*ceptam de Trinitate sententiam, septem libris scripsi, omnia nunc, candide lector, retracto. Non quia falsa sint, sed quia imperfecta, & tanquàm a paruulo paruulis scripta. Precor tamen, ut ex illis ea teneas, quæ ad dicendorum intelligentiam te poterunt iuuare. Quod autem ita barbarus, confusus, & incorrectus, prior liber prodierit, imperitiæ meæ, & typographi incuriæ adscribendum est. Nec uellem quod propterea Christianus aliquis offenderetur, cum soleat aliquando Deus per stulta mundi organa suam sapientiam proferre.*

Obserua igitur, obsecro, rem ipsam, nam si mentem aduertas, non te impedient impedia mea uerba.

Vale.

Deze herroeping aan het hoofd van het nieuwe boekje, afgesproken werk, was natuurlijk een herroeping met een slag om den arm. Servet herroept alles, wat hij onlangs tegen de Drievuldigheid geschreven had, niet als onwaar, maar als onrijp, als door een onmondige voor onmondigen geschreven. En dan die onoplettende drukker!

Mosheim, Trechsel en andere godgeleerde schrijvers over Servet, vinden in de Samenspraken tusschen Michael en Petrucius (1532) een vermomde verdediging van de Dwalingen (1531) en in de herroeping derhalve oneerlijk spel. Dat is niet geheel juist. Twee dingen hadden in Bazel en Straatsburg vooral aanstoot gegeven: dat Servet den H. Geest een engel genoemd en dat hij beweerd had, dat Kristus God was, niet van nature, maar uit genade. Dat leert hij nu niet meer, die twee punten heeft Servet herroepen. Dat laatste met ronde woorden, dat was om zoo te zeggen melk geweest voor zuigelingen (tanquam prima rudimenta lactantibus dedi). Voor de rest blijft het bij de *dispositiones* in God. God schept de wereld, daardoor maakt hij zich tot schepper (certo modo se disponit); om zich te openbaren, spreekt hij, daardoor maakt hij zich (se disponit) tot Woord; om zich zijner schepping meetedeelen, ademt hij zijn geest uit en zoo wordt hij (se disponit) H. Geest. Kristus is Gods natuurlijke Zoon (filius naturalis), zijn lichaam is het lichaam der godheid (corpus ipsum Christi est corpus divinitatis), hij is eenwezig (homoöusios, consubstantialis) met God, zoodat er bijv. Hand. 20, 28 met recht van Gods vleesch en bloed gesproken wordt. Dat zijn wel de drie hypostazen der kerkleer noch niet, maar zijn zulke gnostieke bespiegelingen veel beter? Om de zaak bij haar waren naam te noemen, evenals de hervormers, na een eersten moedigen aanloop tegen het eeuwenoud en hemelhoog gevaarte der overlevering, door de wet der traagheid van zichzelven afgevallen en weer tot de sleur teruggekeerd zijn, is ook Servet al zeer spoedig zichzelven weer ontrouw geworden. Waarom zou hij alleen meer volharding hebben bezeten dan Luther, Melanchthon, Kalvijn? Het kerkelijk protestantisme werd een katholicisme op krukken, het juiste beeld is van Kuenen; de vrije beweging van het onder-

zoek werd door Rome, Wittenberg en Genève verstikt in bloed; ook Servet heeft met de kerkleer geschipperd. En wie onzer zonder deze zonde is, hij werpe op hem den eersten steen. Een iegelijk weerspiegelt in 't leven den invloed van zijn kring. Bij Servet was Jezus nu het lichaam des Woords (corpus verbi), Jezus-Jehova (nomen tetragrammaton [Jhvh] suum est)! Natuurlijk had hij ook veel te veel van de luthersche alomtegenwoordigheid Zijns lichaams gehoord, om bij het avondmaal niet aan een mystiek eten en drinken van Zijn lichaam en bloed te denken. Men verbeelde zich een zoo gedrochtelijk leerstuk! Een aan beeldspraak gewoon oosterling ligt met andere oosterlingen aan, een vroom Jood met Joden, voor wie geen gróoter gruwel bestond dan bloed te drinken, en zegt van een beker wijns: dit is mijn bloed. Dat was toch niet zijn natuurlijk bloed, want dat rolde noch door zijne aderen; het was ook niet zijn „verheerlijkt" bloed, want hij was noch niet gestorven en opgestaan. Bijgevolg was er geen andere dan een zinnebeeldige opvatting mogelijk. Maar Luther schreef in 1529 te Marburg op de tafel: dit is mijn lichaam; en Zwingli schreef er niet tegenover: ik ben de deur, ik ben de wijnstok. En aan dat plompe leerstuk van den ruwen hervormer, aan deze misselijke toepassing van de leer der twee naturen in Kristus op brood en wijn, leed de hervorming voor een groot gedeelte schipbreuk. Ook Servet ondervond dien invloed, of, zooals de heer Tollin dat noemt, hij was niet onverbeterlijk.

Servet besloot zijn tweede geschrift met de woorden: „Ik houd het in alles noch met de papisten, noch met hun tegenpartij, en geef noch dezen noch genen in alles onrecht. Mij dunkt, dat beide partijen gedeeltelijk de waarheid en gedeeltelijk de dwaling aannemen. De eene ziet de dwaling der andere, maar niet haar eigene. God geve door zijne barmhartigheid, dat wij alle onze fouten leeren kennen en zonder eigenzinnigheid mogen afleggen. Het zou niet zoo moeilijk vallen waarheid en dwaling uiteentehouden, wanneer het allen geoorloofd ware vreedzaam in de gemeente te spreken, opdat alle er naar mochten jagen te profeteeren, en wanneer de geesten der oudere profeeten den volgenden onder-

worpen waren, zoodat gene naar het bevel des apostels zwegen, als deze hunne openbaringen voordroegen. Maar onze leeraars strijden om de eer. De Heer verderve alle dwingelanden der kerk! Amen."

Dat Butzer niet een van die tyrannen wilde zijn, bewijst zijn volgende brief.

„Aan den geleerden Michael Reves, zijnen in den Heer geliefden broeder.

Genade en vrede! Den 27en maart heb ik, mijn lieve Michael, een brief van u ontvangen. De brenger is niet teruggekomen, eerst heden heeft hij om antwoord verzocht. Dit zult gij hebben als volgt.

Gij kastijdt mij in het begin van uw brief, alsof ik geloof alleen wijs te zijn. Wat ieder van ons beide van zichzelven denkt, weet de Heer en zal er over oordeelen: ons oordeel moet zich richten naar woorden en daden. Uwe stellingen heb ik zoo weerlegd, als ik voor den Heer overtuigd ben, dat ik kan en moet doen. Deze mijne weerlegging mag nu weerleggen, wie kan en er lust toe heeft. De rechtvaardige leeft door eigen, niet door vreemd geloof. Gij beschuldigt mij, dat ik de aanneming der kinderen Gods niet aan de komst van Kristus in het vleesch toeschrijf en haalt de woorden van Paulus tegen mij aan, dat Kristus gekomen is, opdat zij, die onder de wet waren, de aanneming tot kinderen verkregen, bijgevolg (zoo besluit gij) bestond die vroeger niet. Ik antwoord: in den zin, zooals Kristus ze gebracht heeft, bestond ze niet. Maar dat er vroeger volstrekt geen aanneming tot Gods kinderen bestaan heeft, dat ontkent Paulus ten stelligste; niet hunner is de aanneming tot kinderen, zegt hij (Rom. 9, 4), en zoo vaak door de Schrift de Israëlieten zonen Gods genoemd worden, heet God hun vader. Als er dus vóor de vleeschwording van Kristus kinderen Gods waren, zou het toch wonderlijk zijn, wanneer zij niet als kinderen waren aangenomen. De ouden geloofden, en zij geloofden in Kristus, die wel noch moest komen, maar hun, die in hem gelooven, macht geeft kinderen Gods te worden (Joh. 1, 12). Het is een en dezelfde olijfboom op welken wij uit den wilden boom (oleaster) geënt zijn, terwijl gene de natuurlijke takken waren (Rom. 11, 17). Kristus is middelaar

geweest zelfs vóor zijne komst in het vleesch, maar na zijne menschwording heeft hij alles zooveel volmaakter gedaan, dat het heet: hij heeft alles nieuw gemaakt.

Wat de eucharistie (het avondmaal) betreft, het is duidelijk, dat gij mijne opmerkingen niet met de oogen eens vriends gelezen hebt, anders zoudt gij mij niet zoo scherp berispen, als gij gedaan hebt. Ik zie hoegenaamd geen onderscheid tusschen uwe en mijne meening. Ik betuig althans in al mijne geschriften, dat de hoofdzaak in het avondmaal het toereiken van het vleesch en bloed van Kristus is, en wel de wezenlijkste toereiking, namelijk een hemelsche en geestelijke. Ik heb nooit iets anders bestreden dan de impanatie (de luthersche leer, dat Kristus lichamelijk in het avondmaalsbrood is) en de vleeschelijke genieting. De werkelijke en werkzame genieting heb ik nooit geloochend. Desalniettemin ligt er toch een tropus (zinnebeeldige uitdrukking) in de woorden des Heeren, omdat er meer door bedoeld dan uitgesproken wordt. Men toont en reikt aan de zintuigen het brood, maar tevens wordt aan het geloof het lichaam des Heeren gereikt, dat is de gemeenschap des Heeren, zoodat wij zijne leden zijn, van zijn vleesch en been.

Dat wilde ik op uwen brief antwoorden. Het zij verre van mij te zeggen, dat Kristus verre is van het maal der kristenen! Hij wone onder ons en leere ons zijne verborgenheden met bescheidenheid natespeuren en te verkrijgen, dat wij in hem leven en hij in ons.

Wat gij aan Capito geschreven hebt, is niet in mijne handen geweest.

Vaarwel in Kristus!

Straatsb. den 8en Juli.

Uw

M. Bucerus."

Met dezen voor zijn tijd zeer humanen brief, het laatste levensteeken uit Servets eerste tijdvak, vergelijke men, wat Kalvijn na den dood van beide mannen geschreven heeft. „De getrouwe dienaar Christi, Dr. Bucerus heiligen aandenkens, die toch anders zoo zacht van inborst was, heeft op den kansel gezegd: Servet was waard, om de ingewanden uit het lichaam gescheurd en dan gevierendeeld te worden"! ([18])

III.

MICHAEL VILLANOVANUS

ALS KORREKTOR TE LYON.

Voor de jaren 1533 en 1534 ([14]) zijn we zonder eenig levensbericht van Servet. Michael Serveto y Reves verdwijnt in 1533 van het tooneel en eerst in 1535 staat hij weer voor ons als Michael Villanovanus, niet als hervormer, maar als drukproefverbeteraar der lyonsche firma Trechsel. Dat hij Duitschland verliet met verbittering tegen het protestantisme in het hart, zal ons spoedig blijken.

Over het letterkundig mijn en dijn hadden de oude boekdrukkers-uitgevers ongeveer dezelfde rekbare begrippen, die tegenwoordig noch in Azië heerschen. Alle teksten, Luthers bijbelvertaling bijvoorbeeld, waren vogelvrij. Een ander voorbeeld moet ons hier eenige oogenblikken bezighouden. Een der talrijke uitgaven van de acht boeken aardrijkskunde van Claudius Ptolemeus, met 49 kaarten in houtsneden en bijvoegselen van Laurens Friese, verscheen in 1522 te Straatsburg: CL. PTOL. Cosmographia latine. Typis et impensis propriis Joa. Grieningeri cum neotericorum perlustrationibus. Adornavit hanc sententiam LAUR. PHRISIUS, Artis Apollineae doctor et mathematicarum artium clientulus: in lucem iussit prodire etc. Een nieuwe oplaag verscheen in 1525 met den titel: CL. PTOLOM. Geographicae enarrationis Libri octo BILIBALDO PIRCKEYMERO interprete. Annotationes JOANNIS DE REGIO MONTE in errores commissos a Joh. Angelo in tralatione

sua. Deze foliant heeft 50 kaarten en 96 bladen tekst. De firma Trechsel in Lyon eigende zich het geheele werk, tekst en kaarten, eenvoudig toe, maar liet het hier en daar wat wijzigen en uitbreiden door den knappen korrektor Villanovanus, onzen Michael Servet. De titel van 1535 vertelt, dat Ptolemeus door M. V. naar oude grieksche handschriften (hij had er maar één, gelooft Tollin) herzien is, dat hij er korte verklaringen bijgevoegd (het zijn nu 112 bladen) en de verouderde plaatsnamen door die van zijn tijd verklaard heeft; bovendien komen er 50 zoo oude als nieuwe (!) kaarten bij, enz. Woordelijk aldus:

CLAUDII PTOLEMAEI Alexandrini Geographicae enarrationis Libri octo: Ex BILIBALDI PIRCKHEYMHERI translatione, sed ad Graeca & prisca Exemplaria a MICHAELE VILLANOVANO iam primum recogniti [1542: secundo recogniti & locis innumeris denuo castigati]. Adiecta insuper ab eodem scholia, quibus [1542: & difficilis ille primus liber nunc primum explicatur &] exoleta urbium nomina ad nostri saeculi morem exponuntur. Quinquaginta illae quoque cum veterum tum recentium Tabulae adnectuntur, variique incolentium ritus & mores explicantur. [1542: Accedit index locupletissimus hactenus nun visum.] Lugduni ex officina Melchioris & Casparis Trechselii fratrum. MDXXXV. [1542: prostant Lugduni apud Hugonem a Porta MDXLI. Aan 't slot: Gaspar Trechsel excudebat Viennae MDXLII.]

Zelfs Pirckheimers opdracht aan den bisschop Sebastiaan van Brescia (Brixen bij Mosheim) werd doodeenvoudig nagedrukt. ([15]) De nieuwe redakteur beweert in een eigen voorrede, dat tot dusver noch niemand gewaagd had, de bedorven plaatsen in den tekst te verbeteren, maar dat hij er een duizend of wat gekorrigeerd heeft. Uit ettelijke honderd voorbeelden, die hij daarvan zou kunnen bijbrengen, noemt hij: Baetirae (Beziers) voor Chetirae; Fossae Marianae (Aigues mortes) voor F. marinae; Hisara (Isère) voor Sicarus of Tisara, en noch acht andere. Bij de meeste stedenamen, vertelt hij verder, heeft hij de moedertaal gevoegd, en spreekt zoo fransch met de Franschen, duitsch met de Duitschers, italiaansch met de Italianen, spaansch met de Spanjaarden, wier landen hij heeft gezien en wier talen hij eenigermate

(utcunque) verstaat. Hij verlaat zich daarbij op het gezach der schrijvers, op eigen ondervinding en op gegronde gissingen. Met deze uitgebreide taalkennis stemt goed overeen, dat Servet in de beschrijving van zijn geboorteland zelfs thrakisch kent; hij zegt daar, met het oog op de vele plaatsnamen met den uitgang *briga:* Briga beteekent in het oud-spaansch een klein stadje, precies zooals in het thracisch *bria* en in het duitsch burg. Ook over de moeilijkheid van het engelsch spreekt hij een oordeel uit. Ofschoon een eigen opschrift (*Europae regionum traditio recens Michaelis Villanovani*) hem de beschrijving aller europeesche landen toekent, zijn alleen Engeland, Spanje, Frankrijk en een gedeelte van Duitschland en Italië van zijne hand, maar ook daar is vaak de oude tekst blijven staan. Geen wonder dat in zulk fabriekwerk bijv. de Hussieten als vermaledijde ketters gesmaad worden. De juiste verhouding der teksten blijkt met een oogopslag uit een exemplaar van 1525 te Dresden, waar een oude hand alle aanmerkingen van 1535 (de catalogus van Bunau beweert in 1752, I. 3 p. 2130, quas manu ipsius Serveti esse adiectas!) bijgeschreven heeft. Servets bijwerk bestond o. a. uit sterre-, weêr- en wiskundige opmerkingen, die de liefhebbers bij Tollin kunnen nalezen. Het kortste artikel zal ik daaruit aanhalen. „Zelfs de meteorologie is thans Servet, nu hij geograaf moet zijn, welkom. De winden, zegt hij, zijn onder den evenaar zwak en veranderlijk, daar de kracht der zon de nevelen en dampen verteert. Maar in koude en bergachtige streken worden uit de menigte van de stof heviger winden voortgebracht; waaruit blijkt, dat scheepvaart gemakkelijker valt van den aequator af dan naar den aequator toe."

De vlag dekt de lading. De ingelijfde tekst van Willibald Pirckheimer (1525) en Laurens Friese (1522) behelsde een onrechtzinnige beschouwing van het heilige land, die den nieuwen uitgever duur te staan had kunnen komen. ([16]) Want Kalvijn ontleende in 1553 aan haar de beschuldiging, dat Servet niet-alleen God, maar ook Mozes gelasterd had. In tegenstelling met de gebruikelijke opvijzeling van Palestina in de middeleeuwsche bedevaarten, ondanks de turksche verwoesting, schreef Friese bij zijn derde

kaart van Afrika: „Gij moet nochtans weten, waarde lezer, dat men ten onrechte of alleen uit grootspraak dit land voor zoo overheerlijk en goed heeft uitgegeven, terwijl de ervaring, zoo van kooplieden als andere reizigers, leert, dat het woest, onvruchtbaar en hoogst onaangenaam is." Daarom meent de auteur, dat men het wel het beloofde, maar niet, zooals in de volkstaal, het geloofde land behoort te noemen: Quare promissam terram pollicitam, & non vernacula lingua laudantem [laudatam!] pronuncies. Uit deze verongelukte woordspeling in de editie van 1525 maakte Goetze, in 1744, de juiste gevolgtrekking: „Het is zonneklaar, dat Servet slechts 15 of 16 jaar oud (en in 1522 noch drie jaar jonger) was, toen deze uitgaaf van Ptolemeus gedrukt werd, bijgevolg kan hij niet de schrijver der aangehaalde woorden geweest zijn. Het is ook blijkbaar, dat zij van een Duitscher afkomstig zijn. Want in die taal alleen zijn de woorden *das gelobte Land* dubbelzinnig: Terra laudata en Terra promissa." Het misverstand der woordspeling wordt ons begrijpelijk, wanneer wij bedenken, dat Friese, een nederlandsch dokter te Metz, dat gelobte (d. i. het b e l o o f d e, men denke aan het duitsche g e l o b e n) als het nederduitsche g e l o o f d e (geprezen) land heeft opgevat.

Behalve de algemeene opmerking in de voorrede, behelst het werk maar éene persoonlijke herinnering. In de beschrijving van Frankrijk zegt Villanovanus: „Van den koning van Frankrijk wordt gezegd, dat hij enkel door zijne aanraking de krop- of kliergezwellen geneest. Ik heb zelf den koning verscheidenen zien aanraken, die er mede behept waren, maar of ze genezen zijn, heb ik niet gezien." W a a r en w a n n e e r had Servet dat gezien? In den Ptolemeus was noch een weinig brandlucht verscholen, maar een geur van wierook verdreef weldra elken achterdocht.

Dr. Jakob Sylvius (Lebois, Dubois), dien we weldra in Parijs zullen ontmoeten, vertelt, dat hij in 1527, bij gelegenheid van eee botanisch-mineralogisch uitstapje, slechts twee mannen had leeren kennen, die den naam van geneesheeren verdienden. In zijn geschrift de vino febricitantibus exhibendo noemt hij ze de twee geleerdste medici sedert Hippokrates en Galenus! Deze witte raven waren Dr. Symphorien Champier (Campegius) te Lyon en

Prof. Jerôme Monteux (Montuus) te Vienne in het Dolfijnaat. Nommer een was een schrijfzieke ijdeltuit, die van 1498 tot 1534 reeds 105 werken te verantwoorden had; een lijst, door zijn vriend Monteux, staat achter zijn Gallicum Pentapharmacum, verschenen te Lyon bij de firma Trechsel (zie Brunets Handboek, I. 1860, koll. 1765—77 en Dechamps Suppl. 1878, I. 240). Deze lucubrationes behandelen allerlei, nieuwplatonische bespiegelingen, theologie (bijvoorbeeld een Symphonia prophetarum ac evangeliorum), twistgeschrijf tegen heidenen, Joden en Mahomedanen, ketters en Waldenzen. Want de man was uitermate godsdienstig. Hij strooide niet alleen zand over zijn handschrift, maar (bijv. in zijn Speculum medici christiani, firma Trechsel 1533) ook gebedjes. Tollin zet ons o. a. het volgende proefje voor. „O Christ très pieux, très miséricordieux, très clément, daigne me regarder d'un œil de pitié et de miséricorde. Détache mon cœur de l'amour du siècle." O, geduldig papier! De man, die hier in openbaren druk om verlossing bidt van de liefde dezer wereld, laat zijne vrouw van den ridder Bayard en zich van het aanzienlijk geslacht der Campeggi afstammen. De heer Tollin noemt dat niet onaardig een piété orgueilleuse, een soort van zachtzinnige wreedheid of inhalige verkwisting. Champier droeg in 1532 zijne Apologetica disceptatio aan Monteux op, en deze prijst van zijn kant in 1537 Campegius, Johannes Schott en Sylvius als de drie uitstekendste medici der eeuw, die door reinheid van zeden en sierlijkheid van methode uitblonken. Hoe erg dit gezelschap van wederkeerige belauwering met praatjes omging, blijkt onder meer vooral hieruit, dat onze Hieronymus Montuus in zijn Rationalis medicus van 1534 van een fatsoenlijken dokter eischt: vroomheid, zedelijke reinheid, wijsbegeerte, spraakkunst, geschiedenis, dichtkunst, welsprekendheid, natuurkunde, wiskunst, geographie, muziek, sterrekunde (voor de diagnose!), bovennatuurkunde, zedeleer en noch wat. En toch verkneukelden zich deze mooipraters in allerlei zedelijk bederf. Zij lieten bijv. hun geschreven werken — stelen en dan tegen (?) hun wil drukken. Aan datzelfde boek gaat een brief van november 1534 aan den auteur vooraf, waarin de korrespondent in allen zieleneenvoud vertelt, dat hij den lessenaar van H. M. eens ge-

opend vond, de papieren doorsnuffelde en daarin zes boeken over de artsen (de medicis ἐξαλόγους) en noch allerlei (farrago) ontdekte. Hij besluit daarom tot diefstal (si de furto conquereris, deliqui fateor). „Evenwel, het is diefstal noch plagiaat, wanneer iemand uw zaak gebruikt om uw zaak te baten, en wel tot een doeleinde, waartoe gij het zelf bij eenig nadenken behoort te gebruiken. Ik zend u dus uw eigen werk en tegen (?) uw wil komt uw kind (foetua tua) voor den dag. Ik weet, dat uwe humaniteit mij mijne ontijdige list niet kwalijk zal nemen." De drogredenaar noemt zich Michael Aibar, en de heer Tollin vermoedt, dat hij niemand anders is dan M. Villanovanus. Aibar is namelijk een oord in Navarre, dat Servet in Parijs zijn geboorteland noemt; Aibar bezocht Monteux, om zich met hem over wiskunst te onderhouden, waar Servet in 1534 aan deed; Servet heeft in de rechten gestudeerd en houdt van juristische bewijsvoeringen (zooals bovenstaand sophisma?); en eindelijk beantwoordt de stijl van den brief aan den stijl van Servet. ([17])

Zooveel is historisch zeker, dat de korrektor der firma Trechsel met dezen kring bekend moest worden en we zijn overgang tot de studie der geneeskunst veilig daaraan mogen toeschrijven. ([18]) De dokters van dien tijd waren in twee vijandige sekten verdeeld: de eene zwoer bij de spaansche Arabieren, de andere bij Galenus en de Grieken. Champier was Galenist en had in 1532 Castigationes seu emendationes Pharmacopolarum sive Apothecariorum uitgegeven, waarin sommige dwalingen der arabische school terechtgewezen worden. Professor Leonard Fuchs, de anatoom der hervorming, beroemd ook als botanist — zijn kruidboek is vaak gedrukt en vertaald — gaf in 1530 te Hagenau uit: Errata (in de uitgaaf van 1534 werden het Paradoxa) recentiorum medicorum. Hij bestrijdt, als Galenist, in zestig moderne dwalingen de Arabisten. Een dapper boek, noemt Tollin het, maar helaas onrijp en vol drukfouten; Fuchs schreef het „op 29jarigen leeftijd in jeugdigen overmoed". De arabist Sebastiaan Monteux, de vader van den ons reeds bekenden Jeronimus, schreef op de Errata eenige aanmerkingen (Annotatiunculae), die hij Champier aanvertrouwde en die deze eenvoudig, buiten zijn weten, liet drukken. De

nieuwe pennevrucht van Champier bevatte bovendien een brief van Bernard Unger pro defensione Arabum en zijn eigen Epistola responsiva aan Laurens Frisius (ons uit den Ptolemeus bekend) pro Graecorum defensione in Arabum errata. Het krakeel was uitgebroken. Fuchs antwoordde in de uitgaaf te Bazel 1535. Ten opzichte van de werking der aloë bijv., schreef Montuus met in 't oog vallende onbeschaamdheid de meening van Mesué aan Avicenna toe, hoewel ze toch lijnrecht tegenover elkander staan. De 80jarige Seb. Montuus noemt daarvoor in 1537 Fuchs den aap van (zijn leermeester) Manardus. Fuchs was niet alleen ijverig Galenist, maar ook heftig protestant. Den 29en mei 1536 disputeerde hij, bij Paulus Phrygius in Tubingen, met Melanchthon, Joachim Kammermeister, Erhard Schnepf en Oporinus van Bazel, Bucerus, Petrus Dasypodius en Martinus Zell uit Straatsburg, over het h. avondmaal. Geen wonder, dat hij het grootste vraagstuk van den dag, de rechtvaardigmaking alleen uit het geloof zonder de werken, met opzet ook in zijne Paradoxen van 1535 te pas bracht. Champier daarentegen had, aan het slot van zijn Periarchon, de „in katholieke landen gebruikelijke buiging voor de kerk gemaakt" (Tollin). Wat deed nu de liberale Champier? Hij gaf het boek van Fuchs in Parijs aan bij de inquisitie, waar in 1534 het vermoorden van protestanten begonnen was, en wel met den gewenschten uitslag, dat Dr. theol. Jean Morin van de Sorbonne, meester der grammatici in 't kollege van Navarre, in 1536 de uitgaaf der Paradoxen van 1535 door beulshanden liet verbranden.

De in Lyon onbekende schrijver over de dwalingen in de leer der drievuldigheid, Michael Villanovanus, achtte het noodig voor zijn meester een duit in 't zakje te werpen en tegen den onrechtzinnigen Vos een Brevissima apologia Symphoriani Campegii in Leonhardum Fuchsium te schrijven, die in 1536 te Lyon verschenen is. Het vlugschrift is verloren gegaan, maar Tollin maakte in den winter van 1858 op 59 de ontdekking, dat een groot stuk daaruit, Tollin houdt het voor de twee laatste hoofdstukken, voorkomt bij Seb. Montuus, Dialexeon medicinalium libri duo, verschenen bij Michel Parmantier te Lyon en opgedragen aan den

kardinaal van Tournon Nonis Aprilis 1537 ex Rivoria. Het op deze wijze behouden fragment is gelukkig voor ons het belangrijkste, want het is een theologisch stuk, dat Servets zienswijze in het jaar 1536 teekent. De oude Monteux zal ons in allen ernst vertellen, dat — de pomade van een hofleverancier véel sterker is tegen kaalhoofdigheid dan die van een gewonen kapper, want een hofleverancier staat zóo hoog boven een alledaagschen kruidenier, als de koning boven een straatveger.

Vroeger, beweert professor Montuus in zijn voorafspraak, had hij den tubinger letterdief hoffelijk en als in 't voorbijgaan willen behandelen, en met dat doel ettelijke aanmerkingen gezonden aan den in alle soort van wetenschap uitstekenden Symph. Champier, daar genoemd doktertje (Fuchs) zich vermeten had ook dezen banierdrager der medicijn aantevallen. Op deze tegen zijn wil gedrukte Annotatiunculae heeft Fuchs geantwoord, en ook Puteanus hem allerlei in zijne Defensio Mesuae verweten. Daarom acht hij zich verplicht, tegen den aap van Manardus optekomen, te meer, omdat deze zich aan hofartsen vergrijpt. Want hofartsen staan zoo hoog boven gewone dokters, als vorsten en koningen aan adel boven idioten en geringe lui uitblinken. Uit het betoog over de rechtvaardigmaking door het geloof van den bescheiden lasteraar (Fuchs) besluit Montuus, dat deze een baas van een theoloog is (θεολογώτατον), en uit godgeleerde schriften, maar niet uit Aristoteles en Boëtius zijne redeneerkunde gehaald heeft. Waar hij het heilige met het profane vermengt en zonder juiste kennis behandelt, geraakt hij in de schuld der ketterij en kan met recht het spreekwoord (uit de Adagia van Erasmus) zingen: *κάπνον γε φεύγων εἰς τὸ πῦρ περιεπέσμον* [περιέπεσον], terwijl ik den rook vermijd, ben ik in de vlam geraakt. Want in de vlam liet, door de hand van den beul, de theoloog Morin, Doctor Parisiensis, publicus haereticorum censor, al die Paradoxorum errores in het openbaar boeten. Dat schreef mij onlangs uit Lyon de taalgeleerde en beste raadgever in geheel de philosophie en theologie, onze vriend Santes Pagninus. (Deze uitgever van Kimchi's hebreeuwsche spraakkunst en van den arabischen Qoran, was zeker van Servets gading.) Tevens zond hij mij een zeer korte, den

adelijken heer Charles de l'Etang opgedragen Verdediging (brevissimam Apologiam nobilissimo Domino Carolo a Stango nuncupatam), die op de volgende wijze de goddeloosheid der gevolgtrekking van Fuchs aantoont en logisch vergruist."

Servet mengde zich alzoo letterlijk in een standje van hofartsen: Seb. Monteux was hofarts van den kardinaal van Tournon, Champier († 1539) van den hertog Ant. van Lotharingen, en Fuchs tot 1535 van den markgraaf Georg van Ansbach. En Tollin benoemt Servet zelf later tot hofarts van den aartsbisschop van Vienne, primaat van Frankrijk. Ik moet openhartig bekennen, dat de loftuiting over Servet in dit gezelschap — Montuus roemt zijne scherpzinnigheid en kennis (Ingenii plurimum valens acrimonia et artibus instructus, zegt hij van zijn Villanovanus) — niet veel indruk op mij maakt. Doch geven we hem het woord, dat hij uit dankbaarheid jegens den meester (Ut pro Symphoriano Campegio, cui ut discipulus multa debeo, schrijft hij aan Charles de l'Estaing) wenscht te spreken.

„Als gij deze manier van disputeeren, die meer met achterklap dan met kennis opgevuld is, met alle ernstige mannen voor een afkeuringswaardige houdt, edelste Karel, dan weet ik, zult gij zeggen, dat men Fuchsius behoort wegtezenden, opdat hij met zijn eigen wildheid en zijn moedwil de boersche Scythen en de wilde Trachen (! Trachas) bedwinge. Daar overigens deze Thessaliër niet alleen bijna alle artsen van ervaring met zijn smaad vervolgt, maar ook de katholieke kerk met onbeschaamde woorden schendt, zoo kon ik, op 't gevaar af om met den voet in een vreemden rondedans te geraken (*καίπερ ἐν ἀλλοτρίω χορῶ πόδα τιθεὶς*), mij er niet van onthouden, aan den eenen kant voor de kerk als een zoon voor zijne moeder, van den anderen kant voor Symphorianus Campegius, aan wien ik als leerling veel te danken heb, de pen op te vatten: want Fuchs heeft een wrok tegen hem, omdat hij (S. C.) de studie van Sebastianus Montuus aanbeveelt. Ik bid u, welk misdrijf kan er dan in steken, wanneer ik ter wille van het onderricht in de waarheid het gewrocht van den man prijze, ofschoon hij het zelf niet geheel met mij eens is? Dat is Campegius bescheidenheid! Doch Fuch-

sius, de zuurkijker, neemt dat kwalijk. Maar zoo zijn die moderne evangelisten, die onze tijd oplevert, dat zij van niets minder besef hebben dan van kristelijke zachtmoedigheid. Edoch, luisteren we naar Fuchsius". . . .

Neen, luisteren we liever eerst een oogenblik naar Tollin! Wat heeft deze breedsprakige uitlegger ons hier van den goed roomschen Michael Villanovanus te vertellen? Bij de door mij onderschrapte woorden luidt aanmerking 6 letterlijk aldus: „Michael Servet als verdediger van de katholieke kerk." Ja, dat zien we wel, maar is dat genoeg? Genoeg bij den man, die zooveel over de oneerlijkheid en de halfslachtige natuur van Bucerus weet te zeggen? Kan men driester met twee maten meten? Doch daar komt aanm. 8: „De moeder baten en voor den vader praten, was het tweeledig doel der brevissima Apologia." Tautologie is óok exegese, denkt Tollin. Aanm. 9 op de volgende bladzijde: „De Spanjaard heeft nooit toegestaan, uit de katholieke kerk getreden te zijn." Dat was van dien Spanjaard „echt servetaansch". En wat zal men van den bluf zeggen, dat Champier de eenige leermeester geweest is, dien Servet geprezen heeft? „M. S. schaamt (!) zich zijn meester niet en dat was braaf van hem"! Wat? De hoogopgevijzelde „lijfarts van den hertog van Lotharingen, de adelaar der medici, de Lykurgus en Solon, de redder der stad Lyon, de wereldberoemde professor Champier" zou er noch trotsch op behooren te zijn, dat M. V. zich niet over hem schaamt?

Keeren we dan toch maar liever tot Servet terug. „Edoch, gaat hij voort, luisteren we naar Fuchsius, als hij van de kerk spreekt en in den brief tot inleiding zijner Paradoxen aldus zegt: Ook op dien grond geeft gij (Ulrich van Wurtemberg) niet eens den papisten, menschen, die alleen hun buik dienen, verlof om te prediken, daar gij geen ander doel najaagt, dan dat bij de uwen Kristus rein en zuiver verkondigd worde."? Noch andere dingen zijn in het werk zelf verstrooid, even onjuist als verderfelijk, en hij haalt den apostel Paulus op een drieste wijze aan, alleen om Montuus te kunnen chikaneeren. Doch ik heb geen reden, de verdediging van Montuus op mij te nemen, want hij

denkt binnen kort zelf zijn geschrift tegen Fuchsius in 't licht te geven, waardoor 's mans onbeschaamd gesnoef gemakkelijk ontmaskerd zal worden. Op die wijze schrijft hij zich namelijk de overwinning toe en beweert gezegevierd te hebben, dat hij, als een vermetel ruiter, op het oogenblik, dat hij onstuimig op het paard wil stijgen, er hals over kop aan den anderen kant weer afvalt. En daar laat hij het niet bij, maar verraadt zich tevens als ketter en beproeft ook anderen tot zijne ketterij te verleiden. (Tollin: „Zonderlinge rede in den mond van den schrijver der Libri VII de Trinitatis erroribus, die uit alle kerken gezet was en nu te Lyon onder den naam M. V. leefde." Ja, al héel zonderling!) Daarom geloof ik, dat het de moeite loonen zal, — eer ik de beide plaatsen behandel, die Fuchsius bij Campegius zoo onbehoorlijk berispt heeft, — een verklaring van het Geloof en de Werken te geven, opdat niet de een of andere zwakke broeder door de dwaling van Fuchs verleid worde. Er blijft alleen noch over, beminnelijkste Karel, dat gij al ons huisraad (alles wat ik voordraag) met open handen en opgeruimd gelaat aanneemt, en zoowel onze kerk als uwe beschermelingen Montuus en Campegius tegen de vergiftigde tanden van den Vos wakker verdedigt. Vaarwel, beste Maecenas (er staat Mecaenas, wat niet zoo erg is als de dwaze noot van Tollin: Diese gerade, offene, allem Schmeicheln abholde Weise entspricht ganz dem Charakter Servet's!).

Bijkans de geheele wereld wordt geschokt door het in mijn oog gemakkelijk vraagstuk (meo judicio facilis, die manier is weer echt servetaansch, zegt Tollin, en dat is zij ook, maar in een geheel anderen dan den bedoelden zin) van het Geloof en de Werken, op welke wijze die beide namelijk met het eeuwige leven samenhangen (de zaligheid bevorderen). De Lutheranen ([19]) willen aan de werken niet het allergeringste toeschrijven; hunne bewijsgronden te weerleggen en hunne dwaling aantetoonen kan dus niet moeilijk zijn, want zij begrijpen de rechtvaardigmaking niet. Geven we hun toe, wat de Heiland-zelf tot iemand zeide, die aan Kristus geloofde: uw geloof heeft u behouden, ga henen in vrede. Deze is zeker alleen door het geloof zonder werken

gerechtvaardigd geworden, gelijk Abraham in vers 3 van het vierde hoofdstuk van den brief aan de Romeinen. Want de toegang tot het evangelie van Kristus of tot het Kristendom-zelf onderstelt geene tot de rechtvaardigmaking vereischte werken. De toegang tot Kristus geschiedt door de deur des geloofs en niet door de besnijdenis, en gerechtvaardigd te worden is niets anders dan van een goddelooze Gode aangenaam en een dienstknecht Christi te worden, en dat dit door geloof en niet door werken der wet geschiedt, leert Paulus uitdrukkelijk tegenover de Joden.

Maar zullen daarom de werken, die op dit geloof in den gerechtvaardigden kristen volgen, onnut zijn? Dat zij verre! Wat is het toch, dat Kristus als loon voor het vasten belooft? De vader zelfs, verzekert hij, zal een in het verborgen gegeven aalmoes in het openbaar vergelden, in Mattheus zes (v. 4); en daarvoor, dat wij onze vijanden liefhebben, zullen wij een grooter loon ontvangen dan wanneer wij vrienden liefhebben, Mattheus vijf (vv. 12, 43) en Lukas zes (v. 32). Want hem, die meer liefheeft, zal meer vergeven worden, Lukas zeven (v. 47). En hij, die de armen ten disch noodigt, zal voor dit werk bij de opstanding der rechtvaardigen een loon ontvangen, Lukas veertien (v. 13). Ja, zelfs voor het reiken van een frisschen dronk waters heeft Kristus zelf een wisse belooning beloofd, Mattheus tien (v. 42).

De Lutheranen gelooven, dat alle gerechtvaardigden dezelfde heerlijkheid, alle verdoemden dezelfde straf ontvangen, omdat zij er bij verzinnen, dat de menschen wegens geene misdaden hoegenaamd, maar alleen bij gebreke des geloofs veroordeeld worden. Dan zou Judas voor zijn veel grooter zonde niet zwaarder bestraft worden dan de een of ander ongeloovige! Zie, als men een onzinnige stelling toegestemd heeft, hoe er dan de rest van zelf uit volgt (*ἑνὸς ἀτόπου δοθέντος, τὰ ἄλλα συμβαίνει*).

Doch waartoe van zulke dingen gewag maken, waar de heilige schriften uitdrukkelijk bepaald hebben, dat de een den ander in het koninkrijk der hemelen voorgaat? Gelijk het eenigen op den dag des oordeels verdragelijker zal gaan als anderen, even zoo zullen eenigen meer dan dubbel zooveel als anderen kinderen der helle zijn en een noch eens zoo zwaar oordeel, een dubbel

zware verdoemenis voor hun slechte werken ontvangen, Mattheus drieentwintig (v. 14), Markus twaalf (v. 40). Eenigen zullen vele slagen ontvangen, anderen weinige, naar de mate der overtreding, Lukas twaalf (v. 47). En gelijk de eene ster zich door haar glans van de andere onderscheidt, zoo zal het ook met de opstanding der dooden zijn, eerste brief aan de Korinthen vijftien (v. 41); en dat niet alleen vanwege des geloofs, maar omdat hunne werken hen volgen en omdat een iegelijk naar zijne werken zal geoordeeld worden, Openbaring veertien (v. 13) en twintig (v. 12). Zoo ook Openbaring achttien (v. 6): verdubbelt (vergeldt) haar dubbel naar hare werken, en zooveel zij in hare lusten geroemd heeft, geeft haar zooveel marteling (bij ons: in den drinkbeker, waarin zij geschonken heeft, schenkt haar dubbel).

Is dat de rechtvaardigheid, die door den noordenwind [uit Wittenberg] komt, dat Judas, die zich zwaarder vergreep, daarom geen grooter straf wordt opgelegd? Zal niet over ieder ijdel woord ten dage des gerichts rekenschap afgelegd worden, Mattheus twaalf (v. 36)? Waartoe dus strekt zich het onderzoek van woorden en daden tot op de diepste gedachten uit, wanneer de werken niets tot vermeerdering van de heerlijkheid of de straf bijdragen? De opperste rechter zal in het laatste oordeel een iegelijk naar zijne werken of daden straffen of beloonen, want zóo spreekt hij Mattheus zestien (v. 27): de zoon des menschen zal komen in de heerlijkheid zijns vaders, met zijne engelen, en alsdan zal hij een iegelijk vergelden naar zijn doen. Bij de opsomming der werken zal hij dezen maatstaf gebruiken: Ik ben hongerig geweest en gij hebt mij gespijzigd of niet gespijzigd enz. Mattheus vijfentwintig (v. 35 en 42).

Het doet niets ter zake, dat de Lutheranen van hun geloof beweren, dat het nooit werkeloos is: want evenzeer als dit valsch is, wanneer men naar de vrucht den boom beoordeelt (ἐκ τοῦ καρποῦ τὸ δένδρον, dezen zedelijken maatstaf bij den wandel der Lutherschen gebruikt), evenmin heft dit de belooning of de toekomende vergelding der goede werken ten dage des gerichts op, hetgeen de Lutheranen, indien zij een gezond oordeel hadden, zonder moeite zouden toegeven, daar ook de uít het geloof ge-

rechtvaardigde kristen, naar het getuigenis van Jakobus (2, 22 en v.) door middel der werken gerechtvaardigd wordt. En dat door de werken de bloei der vruchten onzer gerechtigheid bevorderd wordt, betuigt Paulus twee Korinth. negen (v. 6); eveneens wordt door navolgende werken onze verkiezing, beroeping en rechtvaardigmaking vaster gemaakt, twee Petri éen (v. 5).

Ware nu Fuchsius een philosooph (want dat hij geen theoloog is, staat vast), dan kon hij althans deze ketterij op dezelfde wijze krachteloos maken, als Aristoteles ze bewijst: dat in de werkzaamheid in overeenstemming met de deugd de gelukzaligheid niet bestaat, en dat zij in het bezit der deugd niet bestaan kan, indien iemand, die de deugd bezit, langer dan gewoonlijk slaapt of niets te doen heeft; dat dit ook bij iemand, die het luthersche geloof heeft, voor kan komen, is duidelijk genoeg, zoo zeer ook uit de gezindheid de handelingen en uit het geloof de werken voortvloeien: men moet telkens een nieuwe poging tot werken aanwenden, onafhankelijk van de gewoonte der deugd of van het geloof. Want de eigenlijk aktieve oorzaak is de wezenlijke vorm of de wil des menschen zelf, geloof en gezindheid zijn de werktuigen. Het is derhalve betamelijk, ten opzichte der zaligheid de handelingen in aanmerking te nemen, die ook de Schrift op zoo hoogen prijs stelt, reeds daardoor dat, indien de werken niet volgen, het geloof verkwijnt, naar het getuigenis van Jakobus (2, 17), gelijk bij het ontbreken der daden de zedelijke warmte bevriest, volgens de wijsgeeren"....

Zoover gaat de aanhaling bij Monteux. Uit een vergelijking van den latijnschen tekst met de verhandeling van 1532 blijkt reeds, al zou de inhoud van zijn laatste werk het niet zonneklaar bewijzen, dat Servet zijn theologische eerstelingen na zijn vertrek uit Duitschland bij zich had, en dat hij ze niet, zooals hij te Genève beweerde, uit vrees voor den dood, zoover achter zich gelaten heeft, dat hij zich toen alleen noch maar den titel (de Trinitatis erroribus) meende te herinneren.

Bij Monteux komt noch éen zinspeling voor (ut Villanovanus notavit), waar hij op de verstandige gewoonte, om de grieksche aanhalingen uit Hippokrates en Galenus steeds van een latijnsche

vertaling vergezeld te doen gaan, de laffe aanmerking maakte, dat Fuchs op die manier niets dan lappedekens bijeenflikte en zijn papier vulde. Fuchs kon dat in zijne Responsio met een paar woorden weerleggen; het is de eenige plaats, waar hij van den handlanger zijns tegenstanders notitie neemt: „daarom bekreun ik er mij bedroefd weinig om, of deze mijne methode Montuus en Villanovanus past, als het maar vaststaat, dat ik op die wijze allen nuttig kan zijn." ([20]) Servets loftrompet schettert het eenvoudig en natuurlijk feit weer zoo uit: „Op het kleine geschrift van Michael Villanovanus (Tollin noemt het ook g e l e e r d), heeft de theologizeerende tübinger anatoom, Melanchthons vriend, nooit te antwoorden g e w a a g d. . . . Fuchs was het, die zich, zonder de minste aanleiding, op godgeleerd gebied begeven had. Daar treedt M. S. hem koel en vast tegemoet. Terstond ijlt hij weg, den aftocht dekkend met de verklaring: dat was zijn vak niet. Hij voelde wel, dat hier een sterkere tegen hem overstond. En dit gevoel van zwakheid tracht hij met het woord grappen te bewimpelen." Een Apologia contra Puteanum (Guillaume du Puy, Lyon 1537) achtte de tübinger lafaard misschien meer overeenkomstig zijne waardigheid?

IV.

STUDENT EN STERREWICHELAAR.

Aan den leiddraad der boeken volgen we Servet van Lyon naar Parijs.

De twisten der geneeskundige sekten, der aanhangers van Hippokrates en Galenus en die van Ibn Rosjd (Averroës) en Ibn Sinna (Avicenna), die Servet in Lyon had leeren kennen, liepen ook over de afdrijvende zoete dranken, afkooksels van rozijnen, bloemen en allerlei andere dingen, toen siropen genoemd en noch tegenwoordig in Frankrijk in gebruik (tisanes). Zooals op kerkelijk gebied met de goede werken, wilde hij zich ook met zijne beschouwing van de siropen tusschen of boven de partijen plaatsen. Hij deed dat in een galenistisch boekje van 136 bladzijden in klein oktaaf, dat reeds in zijne scherpe uitvallen op Manardus (zie bladz. 44) aan de lyonsche periode herinnert. Deze Verhandeling over de Siropen, op grond van Galenus, zet ook de spijsvertering uiteen, geeft de juiste purgeermethode op en verklaart (afdeeling 4) aphorisme I. 22 van Hippokrates. Onze landgenoot Johannes Antonius van der Linden (*De Scriptis medicis*, in den derden druk, Amsterdam 1662, I, pag. 486) kende drie uitgaven; hij noemt Michael Villanovanus een geleerden uitlegger van Galeen en een voortreffelijk geneesheer, die omstreeks het jaar 1537 geleefd heeft.

De oorspronkelijke titel luidt als volgt:

Syruporum universa Ratio

ad Galeni censuram diligenter exposita; cui, post integram de Concoctione disceptationem, praescripta est vera purgandi methodus, cum expositione Aphorismi: Concocta medicari.

MICHAELE VILLANOVANO AUTHORE.

Πρὸς τὸν Φιλίατρον.

Εὔροα ποίησον τά τε σώματα, τά τε πεπαίνω
Ὠμὰ χυμῶν, ταύτης δόγματα ἴσθι βίβλον.

Parisiis
ex officina Simonis Colinæi
1537.

Nadrukken (?) verschenen:

Venetiis, apud Vincentium Valgrisium, 1545 en 1548.
Lugduni, apud Guil. Rovilium, 1546 en 1547.

Het grieksche motto, dat waarschijnlijk van Servet is en doorgaans zeer onnauwkeurig wordt aangehaald, beteekent: „Aan de liefhebbers der geneeskunde. Wilt gij zoowel de lichamen goed verterend (vloeiend), als ook de onverteerde (ongare) bestanddeelen der vochten week (mild, rijp) maken, eer dan de voorschriften van dit boek."

Mosheim geeft (p. 339) een overzicht van de zes redeneeringen (Sermones), waarin het geschrift verdeeld is. ([21]) Ons kan alleen de schrijver belangstelling inboezemen. En dan is het in de eerste plaats weer merkwaardig, dat hij (in de tweede voorrede) zijne wetenschap, „die hij niet van anderen geleerd, maar om niet ontvangen heeft", tot nut van 't algemeen wil meedeelen en aantoonen, dat de siropen niet alleen de spijsvertering bevorderen, maar ook in andere opzichten zeer nuttig zijn. Doch belangrijker is de eerste voorrede (Ad lectores)!

„Aan de lezers.

Ik was noch niet van plan, o gij weetgierige mannen, deze zware en door velen gevreesde taak op mijne zwakke schouderen te nemen, indien niet de ijver om de geneeskunst te bevorderen, om de leer van Galenus juist te verdedigen, en vooral liefde tot de waarheid mij er zelfs tegen mijnen wil toe hadden aangespoord. Verder zal de jeugd, die zich op de geneeskunde toelegt, er door gebaat worden, wanneer zij een niet te verachten gedeelte der geneeskunst (therapie), dat uit de voorbereidende dranken en zuiverende geneesmiddelen pleegt te bestaan, in dit boekje van alle mishandeling bevrijd en in zijn goed recht hersteld ziet.

In dit boekje, geloof ik, duikt als een nieuw verschijnsel uit het oude leerstuk het vraagstuk op: wat bespoedigt de ziekten (brengt ze tot rijpheid), wat is de werkzaamheid der spijsvertering, wat is de werking der siropen, en hoe hebben wij ze te gebruiken. Ook daarin geloof ik Galenus met mij (! niet Servet met Galenus) in overeenstemming te hebben gebracht, dat het oordeel ongetwijfeld gunstig voor ons zal uitvallen, als wij het geluk hebben een billijken rechter te krijgen. En wanneer een vriend der waarheid deze stellingen nauwgezet overweegt, zal hem de lektuur nooit berouwen.

Den lezer zij in 't voorbijgaan ter behartiging gezegd, dat ik de man niet ben, dien Campegius ergens in een bedorven verdediging tegen Fuchsius als een ijverigen aanhanger der Arabieren en een campegiaanschen verdediger der de spijsvertering bevorderende siropen schildert. Want ik heb integendeel de Arabieren en Campegius geen aandacht (waardig gekeurd), de siropen daarentegen noch geheel verworpen, noch hun gebruik op barbaarsche wijze willen toelaten.

Dat men bovendien de fijne vochten uit beginsel niet bereiden mag, deze meening heeft hij mij driest telastgelegd, daar dit noch waar is, noch ik er ooit aan gedacht heb. Doch ik ontsla Campegius (geef hem zijn afscheid) en beroep mij op Galenus. ([22]) Naar zijn oordeel, evenals naar de bezielde godspraak (Servet gebruikt het part. perf. pass. *ἐξεθειασμένον* verkeerd in plaats van *ἐκτεθειασμένον*), heb ik getracht deze verhandeling te schrijven.

Of ik het doel, dat ik najaagde, eenigszins bereikt heb, dat te beslissen zal de taak zijn der leergrage lezers."

Wat moet dat beteekenen? Illud obiter monendus est lector, me non esse illum, quem *corrupta quadam in Fuchsium Apologia depingit Campegius*, studiosum Arabum sectatorem et digestivorum syruporum Campegianum defensorem. . . . .! Heeft het er niet alles van, alsof de gedienstige bestrijder van den hevigen Galenist Fuchs, die de lyonneesche bordjes in Parijs verhangen vond, zijn eerst voor korten tijd verschenen geschrift verloochenen en in Champiers kerfstok snijden wil? In dat geval heeft hij zijn doel zoo goed bereikt, dat Mosheim na een jarenlange studie over Servet, in zijn kwartijn (p. 73) geschreven heeft: „Uit Champiers verdediging (!) van Fuchs is ongetwijfeld het gerucht ontstaan, dat Servet zelf zulk een Apologie van dezen geleerden duitschen arts geschreven heeft. J. G. Schenck zegt in zijne Bibliotheca Medica (p. 416) uitdrukkelijk, dat Servet in het jaar 1536 eene *Apologia in Leonh. Fuchsium* heeft uitgegeven. En anderen schrijven dat van hem af. Maar Servets eigen woorden, die we zooeven hebben afgeschreven, bewijzen, dat hier een vergissing heeft plaats gehad. Wellicht heeft Schenck die regels vluchtig gelezen en is daaruit zijn fout ontstaan." De nauwkeurige fransche bibliograaf

Brunet (en zijn duitsche afschrijver Graesse) is van gedachte: „C'est pour répondre à ces Castigationes (bedoeld is een boek van Champier, gedrukt te Lyon in 1532, toen de auteur noch Servet, noch Villanovanus gekend kan hebben), dans lesquelles il s'était cru attaqué, que M. S. publia, à Paris, en 1537, son livre intitulé Syruporum ratio." Dat is nu wel het geval niet, maar zooveel is zeker, dat de overleden leeraar van Lyon (en naar allen schijn ook de voor hem geschreven apologie) in Parijs zijn afscheid kreeg (illo dimisso, Galenum appello). Villanovanus brengt nu openlijk hulde aan zijne nieuwe leeraars ([23]), de uitstekende Galenisten Jak. Sylvius (Lebois) en professor Joh. Winter van Andernach (lijfarts des konings van Frankrijk). ([24]) De laatstgenoemde steekt van zijn kant de loftrompet voor zijne beide assistenten bij ontledingen, Andreas Vesalius (van Wezel) en Michael Villanovanus: de eerste was een uitstekend ontleedkundige, de andere bovendien zeer belezen en in de kennis van Galenus nommer één. ([25]) Tot dusver waren dat anders de baardscheerders (bij oude lui in Amsterdam heeten ze noch *chirurgijns*), dat waren de eigenlijke prosectors, die aan het leerend publiek de lichaamsdeelen (bijv. van gestolen of geschonken lijken van misdadigers) vertoonden, terwijl de op den katheder troonende professor ze verklaarde.

Gewoonlijk vertelt men, dat Servet te Parijs voorlezingen over aardrijks-, sterre- en wiskunde gehouden heeft. Opmerkelijk bij iemand, die eenvoudig student (simplex scolaris) was en hoegenaamd geen akademischen graad bezat!

De zaak wordt alleen daardoor begrijpelijk, dat toen, zooals in de handelingen der fakulteiten te lezen is, onderscheidene niet door de universiteit geëxamineerde lieden in Parijs openbare voorlezingen hielden over dialektika, logika en de verdere zoogenaamde vrije kunsten. „Als dit euvel niet gestuit wordt, zoo klaagde de deken der geneeskundige fakulteit, toen Servet in Parijs studeerde, gaat de universiteit te gronde." Van dat ingeslopen misbruik bediende zich Servet, om te lezen over zijn Ptolemeus en over mathematika, dat wil in dit geval zeggen: over de kunst van waarzeggen uit de sterren (zeker niet op

grond van Levit. 20, 27), een kunst, naar men weet, die tot de oudste soorten van bijgeloof behoord heeft. In het oosten bloeit dat bijgeloof noch. Naar Rome kwam de sterrewichelarij omstreeks het begin onzer tijdrekening, en te vergeefs werden de astrologen (Chaldeeën of mathematici genoemd) meermalen bij doodstraf uit het rijk verbannen. In de middeleeuwen waren de Arabieren warme voorstanders der astrologie. Een hoofdrol bij de voorspelling van het menschelijk lot speelden de zoogenaamde huizen, zekere plaatsen aan den hemel. Men deelde (zegt Brockhaus) den aequator in 12 gelijke deelen en trok dan door de deelpunten en de beide punten, waar de middagslijn den gezichtseinder snijdt, kringen, die het hemelvlak in twaalven verdeelden, en deze deelen noemde men de huizen des hemels. Het eerste huis, dat het naast in het oosten aan den gezichtseinder lag, heette het huis des levens of het horoskoop, en zoo waren vervolgens 2. het huis des geluks of van den rijkdom, 3. het huis der broeders, 4. het huis der verwantschap, 5. het huis der kinderen, 6. het huis der gezondheid, 7. het huis van den echt, 8. het huis des doods of de bovenpoort, 9. het huis van den godsdienst, 10. het huis der waardigheden of kronen, 11. het huis der vrienden en weldoeners, 12. het huis der vijanden of der gevangenschap. De ligging der 12 huizen naar den gezichtseinder van een gegeven plaats der aarde op een bepaald tijdstip, bijv. op het oogenblik van iemands geboorte, noemde men thema (nativiteit). Het stelsel van Copernicus heeft de sterrewichelarij den doodsteek gegeven.

We weten, wat Kepler, de hofastroloog van keizer Rudolf en de sterrekijker van Wallenstein, over astronomie en astrologie (een verhouding als die der chemie tot de alchemie) gezegd heeft: de eene (de wetenschappelijke sterrekunde) gaf hem eer, maar zonder de tweede (de sterrekijkerij) zou hij geen brood gehad hebben. Hij gebruikt eenmaal de vergelijking van wettige vrouw en bijzit. Servet moest ook leven en aan niets wordt, van de schepping tot den jongsten dag, meer geld verdiend, dan aan het bijgeloof. Heeft iemand bijgeval het scheepsjournaal van Noach in de ark? Ik waarborg hem niet slechts een kooper, maar mededingers, en voorspel, zonder de twaalf huizen te raadplegen, een rijke littera-

ratuur over taal, papier (daar bestond toen immers hollandsch papier?), lotgevallen van den grondtekst, lezingen der afschriften, glossen, en eindelijk een bibliographie (met vervolgen).

Nemen we eerst den meester in oogenschouw en keeren we dan tot de lotgevallen van den leerling terug.

Jan Thiebout, ofschoon Nederlander, is geen man, in wiens gezelschap men Servet gaarne aantreft. Vroeger was hij lijfarts der aartshertogin Margaretha geweest en had in Holland, Zeeland en Vlaanderen gepraktizeerd. Hij was een zoogenoemde empirikus, waar de heeren der fakulteit — uit kastengeest vaak met onrecht, uit wetenschappelijk besef vaak op goede gronden — in den regel met diepe minachting op neerzien. In 1531 gaf hij te Antwerpen, met een opdracht aan Jeronimus van der Noot, den kanselier van Brabant, een Trésor du remède préservatif tegen de pest in het licht. Experientia rerum magistra is een mooie spreuk, maar het komt er toch vrij sterk op aan of een astronoom, dan of een vroedvrouw een zonsverduistering uitstaat. Tollin heeft het boek van Servets vriend met verliefde oogen gelezen en beschreven. Waarom weten die wijsneuzen der theorie, vraagt maître Jehan Thibault, nooit raad bij vreemde ziekten? „Omdat ze niemendal verstaan van de edele kunst en wetenschap der sterrewichelarij (astrologie), waardoor men eerst in staat is de komplexie van den zieke, de dispositie der ziekte, den tijd van genezing of dood te voorspellen, zooals — Abrakadabra en Hokuspokus (de lezer kent toch deze beroemde autoriteiten?) bij Alchabitius leeren. Wie dat loochent, hij moge stoutelijk tegen mij (namelijk tegen Thiebout) schrijven (quil escrisve hardiment contre moy)! De oorzaak van de pest? Vijf stuks: gewelddadigheid, de vrouwen, de honger, de koû, de schrik. Bijgevolg? Aderlaten en purgeeren. Zoodat, ziet u, la peste, c'est la plus simple chose qui soit au monde pour guérir. Als dát geen onvervalschte kwakzalverstaal is, dan geloof ik aan Koster. De man was alzoo uitnemend geschikt (niet voor hofnar, maar) voor hofastroloog. Dat was hij dan ook in Parijs, en lijfarts des konings op den koop toe. Maar dat heetten ook andere mannen. Er waren toen in 't algemeen zooveel hof- en lijfartsen, dat de titel meer aan de

borden der hofleveranciers en de lintjes der lakeien, dan aan de diploma's der wetenschap doet denken. In elk geval wilde de geneeskundige fakulteit te Parijs niet dulden, dat Thibault, wat hij tegen de geldige verordeningen deed, daar zonder examen en zonder graad de praktijk uitoefende.

De fakulteit begon dus een proces tegen Thibaldum empiricum, tegen sycophantam ac circulatorem (= courier de villes, kwakzalver) nugacissimum Theobaldum. Men moet bekennen, dat er zelfs in de negentiende eeuw (men denke aan Geffcken en Parnell) onrechtvaardiger processen begonnen worden. En dat de geleerden van zijn ridiculum libellum *de peste* gewagen, ook dat is noch geen godslastering. Bij parlementsbesluit van den 2en maart 1535 (= 1536) werd vastgesteld, dat niemand in Parijs de geneeskunst uitoefenen mocht, die niet parijzer doctor of althans licentiaat was (nisi Doctor esset aut ad minus Licentiatus in Schola Paris.); den 21en maart velde het parlement het oordeel, dat Jean Thibault, soi disant médicin du Roy, zonder examen voor de fakulteit den doctorstitel niet voeren mocht. Maar ook daarmee was de vrede niet hersteld. Want Thiebout deed ook aan sterrewichelarij, hij schreef almanakken en waarzeggerijen (pronostikaties), misdrijven, die toen bij doodstraf door middel van den brandstapel verboden waren. Verlichting en vooruitgang waren derhalve voor ditmaal aan den kant der gestelde machten. Maar de kwakzalver gaf den deken der fakulteit, toen Jean Tagault, noch veel bezigheid. Hij maakte astrologische tabellen (horoskopen of tafels der dag- en nachtlengten voor alle plaatsen en tijden), zooals de obskure waarzeggers (planeetlezers) ze noch tegenwoordig gebruiken, gaf in Le Mans een Grande et merveilleuse Prophétie uit, maar eindelijk werd hij toch uitgelachen. De heer Tollin citeert niet zonder leedwezen de spotgedichten, die de abbé Mellin de St. Gelais op onzen man gemaakt heeft.

Kan men in dit geval aan een martelaar van den vooruitgang denken? Men denkt met meer recht aan menschenkenners als Giuseppe Balsamo (Cagliostro) en dat soort. En dat Jean Thibault Servets „adhérant et partie adverse de la dite Faculté de médicine" geweest is, acht ik niet te loven, maar te laken.

Want inderdaad, het feit staat vast, ook Servet is toen door de fakulteit verklaagd, niet als godslasteraar, maar als sterrekijker. ([26])

De deken Jean Tagault heeft, toen hij voor den vierden keer (van den 3en nov. 1537 tot den 1en nov. 1538) dat ambt bekleedde, in de latijnsche registers der geneeskundige fakulteit een merkwaardig hoofdstuk uit het leven van Servet (*de astrologo . . . Villanovano*) vereeuwigd. „Zeker leerling der geneeskunst, zoo verhaalt Johannes Tagautius, Michael Villanovanus, van zijne nationaliteit een Spanjaard, of, zooals hij zeide, van Navarre [dus eigenlijk „een Franschman", want Frankrijk had dat wingewest, men denke aan den Elzas, de Rijnprovincies, la Hollande, g e h a d], maar van een spaanschen vader, had in het jaar 1537 gedurende eenigen tijd de sterrewichelarij (*astrologia judiciaria seu divinatrix*) onderwezen. Toen hij evenwel hoorde, dat de waarzeggerij uit de sterren, hetzij in openbare voorlezingen, hetzij in redetwisten, niet geoorloofd was, had hij deze lessen gestaakt. („Voor een jongen Spanjaard een groote zelfbeheersching", wauwelt Tollin.) Maar in zijne verontwaardiging, dat alle doctors der geneeskunde zijne meening veroordeelden, schreef hij een Apologie, waarin hij niet slechts enkele doctors, maar zelfs de geheele fakulteit te Parijs beleedigde. Hij voorspelde den oorlog, de pest, de verdrukking der kerk, beweerde, dat alle menschelijke wisselvalligheden van den hemel en de sterren afhangen, en, om meer indruk te maken op onkundigen, verwarde hij de ware sterrekunde (*vera astronomia*) met de sterrewichelarij. Van twee ambtgenooten vergezeld, begaf Tagault zich tot Villeneuve, om hem te verbieden, die apologie in het licht te geven, daar hem dat anders zou berouwen. Maar hij gaf aan deze waarschuwing geen gehoor, wat meer is, in tegenwoordigheid veler leerlingen en van twee of drie dokters, en terwijl hij in onze school (rue de la Bûcherie dus) met een baardscheerder (chirurgijn) met de ontleding van een menschelijk lichaam bezig was, werd hij onbeschoft tegen den deken. ([27]) Hij volhardde bij zijn voornemen, de apologie werd gedrukt en verspreid. Tagault verzocht nu het parlement den verkoop van het geschrift te verbieden. De pleitbezorger Ra-

mundus (Pierre Remond, de eerste advocatus generalis Regis was Nic. Thibault, de tweede Jacques Cappel, de derde trad in dit proces op), wendde zich aan den prokureur des konings (onderschreven: compareat dictus Villanovanus die crastina mane hore septima in Curia). Villeneuve was stoutmoedig genoeg, zelf voor het gericht te verschijnen. Tagault kwam met eenige geneesheeren, maar de rechtbank had telkens verhinderingen. Door dat getalm ongeduldig gemaakt, verlangde Tagault de tusschenkomst der geheele universiteit, wat alle fakulteiten met genoegen bewilligden."

Daaromtrent onderricht ons een andere oorkonde (commentarii facultatis artium). „Den 4en maart 1537 (a. P. = 1538) vergaderden de fakulteiten (als naar gewoonte apud St. Mathurinum). Tagault zet daar uiteen, dat het voor een kristen plicht is, een beleediging, als zij niet alleen tegen het schepsel, maar ook tegen den Schepper begaan is, afteweren. In verband daarmede droeg hij voor, dat zich in deze universiteit een student (scholasticus) bevond, die het gewaagd had, om over de waarzeggende sterrekunde (sterrewichelarij) niet slechts openbare voordrachten te houden, maar ook zeker geschrift tot verdediging van deze leer te schrijven, ja zelfs te laten drukken. Hij schaamt zich daarin niet, de artsen en den stand der artsen („eenvoudig een leugen van den deken", Tollin) met schimp en smaad te overladen, en heeft teweeggebracht (extudit, niet extunduerit met Tollins aanmerking), dat hij beweerde, dat een arts, die zich niet grondig vertrouwd gemaakt heeft met de waarzegkunst uit de sterren, leutert; waardoor hij immers de weldadige geneeskunst, wier heilzame vruchten toch uitgemaakt zijn, loochent (denegando, niet denigrando). Daarmede noch niet voldaan([28]), heeft hij, zooals bekend is, verscheidene stellingen geuit, die niet alleen de heilige theologie, maar ook ons rechtzinnig geloof verkleinen, volgens de genoemde apologie, die hij (Tagault) in handen hield. Op deze gronden werd voor mijn persoon en in het belang der heilzame geneeskundige fakulteit zelve bij den hoogsten senaat de aanklacht ingediend en de student voor genoemden senaat gedaagd. Niet alleen door het gezach van Galenus, Hippokrates, Avicenna en de beroemdste (celeberrimorum moet er staan), hoogste leeraars en

schrijvers der geneeskunde, maar zelfs door keizerlijke, burgerlijke en pauselijke rechten is de sterrewichelarij in die mate verworpen en veroordeeld, dat tegen haar beoefenaars zelfs de zwaarste doodstraf verordend is. Bovendien hebben Augustinus, Ambrosius, Hilarius, Eusebius en de verdere heilige schrijvers bedoelde astrologie voor een zoodanige verklaard, die steeds verpestend werkt en geheel in strijd is met ons heilig orthodox geloof, en waren er daarom voor, haar te veroordeelen en uitteroeien en over hare beoefenaars den ban uit te spreken. En daarom is geen kristen verborgen, welk groot bederf, of welke schade het over het kristendom zelf zal brengen, wanneer men dit verpestende gift aan deze bloeiende universiteit (langer) duldt. Hij verlangt daarom, dat in deze zoo gewichtige en hoogst rechtvaardige zaak de universiteit zich uitdrukkelijk met de fakulteit verbinde: van den kant der universiteit moet belet worden, dat de genoemde student deze verkeerde leer noch langer voordrage, en bevolen, dat de drukkers of boekhandelaars zoodanige apologie niet meer mogen uitstallen; met uitdrukkelijk bevel van den hoogsten senaat, geen boeken zonder censuur der fakulteit meer te verkoopen.

Na deze voordracht beraadslaagden de fakulteiten afzonderlijk voor zich. In de zitting teruggekeerd, werd over de aanhangige zaken gestemd. Vooreerst bewilligde de geneeskundige fakulteit aan de rechtsgeleerde een grooter aantal promoties. (29) De heeren van het kanonieke recht stemden natuurlijk, zooals zij behoorden, de theologen ook. De universiteit had alzoo aan Tagaults verlangen voldaan en liet (tot groote ontevredenheid van den heer Tollin) den drukkers door twee pedellen en een schrijver den verkoop der apologie verbieden."

De zaak werd dus ernstig. Tagault bericht nu verder. Thans zond Villanovanus (hij woonde in het college der Lombarden), eenige Italianen naar den deken, om de zaak te sussen. Deze verklaarde zich daartoe bereid, onder beding, dat Villanovanus zijne fout voor de fakulteit zou bekennen. Maar deze weigerde dat („welke schuld zou hij ook bekennen?" Tollin), hij had lust over de beleedigde artsen en hun deken te zegevieren. Hij verspreidde het gerucht, dat noch de hoogeschool, noch de fakul-

teit zich om het geval bekommerden. Dit verdubbelde Tagaults ijver, om dat gerucht te smoren; hij koos twee advokaten: Séguier voor de universiteit en Jacques le Fèvre voor de fakulteit. „Zoo naderde de dag, orakelt Tollin, waarop het parlement tusschen de geheele universiteit van Parijs en dien eenen spaanschen student zou beslissen." Alsof het zich niet om een slag der geneeskundige fakulteit tegen kwakzalvers en sterrewichelaars, om een student en niet om een beginsel handelde!

Den 17en maart las Tagault in een senaatsvergadering voor, dat het proces der universiteit namens de geneeskundige fakulteit tegen zekeren Michael toegenaamd Villanovanus (de komma behoort achter nuncupatum), die zich voor een arts uitgeeft, begonnen en noch aanhangig was, en de deken verzocht om de aansluiting, hulp en ondersteuning der universiteit in deze aangelegenheid. De deken der allerheiligste godgeleerde fakulteit konfirmeert en approbeert opnieuw de aansluiting zijner fakulteit bij de geneeskundige tegen genoemden Villanovanus. De rechtsgeleerde fakulteit zwoer („de zooeven noch vijandige vertrouwde men misschien niet", merkt Tollin diepzinnig op, alsof zij, de bewaakster van wet en eed, en zij alléen, hier zweren moest!), dat zij zich bij de geneeskundige fakulteit in het tegen Villanovanus begonnen en door de universiteit goedgekeurde proces aansloot.

Ten slotte gaven ook noch de vier nationaliteiten der hoogeschool (de procuratores Franciae, Picardiae, Normanniae et Germaniae) hunne toestemming tot het besluit der universiteit. „Het was een muur van geweld, schrijft Tollin, die zich tegen het streven van den genialen Spanjaard in de universiteit verhief. Zij moest hem verpletteren. Het was een verterend vuur, dat de deken der geneeskundige fakulteit, de naprater van Guy van Chauliac, tegen Harvey's voorlooper, wiens ontledingen hij zelf had bijgewoond (!), aanstookte. Het zou hem tot asch verzengen. Michael Servet is door de muur heengegaan naar het hof van den primaat van Frankrijk, en het vuur is onder zijne vaste en toch voorzichtige schreden uitgedoofd."

Den 18en maart (1538) verschenen partijen voor het hof.

Tagault had drie doctores medicinae, den deken der fakulteit voor kanoniek recht en den prokureur-generaal der hoogeschool bij zich. De zaak werd met gesloten deuren (ostiis clausis, Lizet was eerste voorzitter) voor het parlement behandeld. Eerst pleitte Séguier ([80]) voor de geneeskundige fakulteit, ten derde Marillac (Marilhac) voor den waarzegger uit de sterren, die echter niets voor zijn kliënt wist intebrengen. Na hem sprak uitstekend de advokaat des konings, Remond.

Hier kunnen we onze latijnsche bron met een fransche aanvullen, die een verslag van de gevoerde pleidooien bevat. Maar liever dan door den bril der advokaten zien we uit eigen oogen, en daarom lezen we vooraf Servets vlugschrift eens door.

VERDEDIGING DER ASTROLOGIE.

Een verweerschrift tegen zekeren arts

door

MICHAEL VILLANOVANUS.

Zeker arts [Dr. Joh. Tagault] heeft mijne voorlezingen over sterrekunde, wier leeraar ik te Parijs was, gestoord en zich niet ontzien, deze wetenschap met twee gronden omvertewerpen: zoowel daarom, omdat zij dingen uit de sterren voorzegt, als ook omdat zij de hemelsche bewegingen door werktuigen waarneemt. Doch daarmede heeft hij niets anders dan zijn eigen onkunde verraden, een anderen weetniet [Pico Mirandola?] volgend, onder wiens aanvoering hij zijne sporen verdiend had (fuerat rude donatus, cum rudis, d. i. met rappier of staf vereerd was, die de worstelaars in het renperk ontvingen, wanneer zij van het vechten in het openbaar bevrijd werden, zie Horatius e. a.), zoodat beide zonder overleg iets veroordeelen, dat zij in 't geheel niet verstaan. Nochtans werpen, zoo het den goden behaagt, die goede luidjes als wijsgeeren en geneesheeren zich op, ofschoon iedereen hun afval van hun eigen autoriteiten, Plato, Aristoteles, Hippokrates en Galenus, duidelijk dáaruit blijken moet, dat deze alle met de

astrologie vertrouwd zijn geweest, terwijl zij er voor uitkomen, dat ze weetnieten zijn en haar met kinderachtigen moedwil vervolgen; dat deze beweren, dat de astrologie de vertrouwdste vriendin der wijsbegeerte is, maar zij daarentegen, dat ze haar hevigste vijandin is. Ik zal dus eerst die bewijsplaatsen uit hun mannen van gezach aanhalen, die voor beide deelen der astrologie gunstig zijn, en vervolgens de bewijsgronden toetsen.

Vooreerst toont de goddelijke Plato in zijn boek over den staat aan, dat de beweging (omloop) des hemels de oorzaak is van de verandering der lagere (lichamen). En in de Epinomis (bijvoegsel tot de boeken over de wetten), zegt hij: bedenkt wel, dat de astronomie iets zeer verstandigs is; daar zegt hij ook, dat de Grieken haar van de Egyptenaars geleerd hebben, en in de zevende samenspraak over de wetten noemt hij zon en maan groote goden. In den Timæus bewijst hij, dat door de wijsheid van den goeden god, die hier deze vier lagere elementen geschapen heeft, op de een of andere wijze dezelfde in den hemel zijn, zoodat zekere sterren de wurmen, andere de koude veroorzaken. De zon wordt daar licht, schijnsel, glans en generatie genoemd. Ja, Plato belooft daar bij een andere gelegenheid overeenkomstig het gewichtig onderwerp over de zeven planeten te willen handelen. Want zij, die zich met natuur- en geneeskunde bezig houden, plegen zich niet uitvoeriger met astronomie als anderszins intelaten. Zoo spreekt Galenus in zijn boek *de dieb. dec.* aldus: niet de eerste oorzaken aller werkingen, die zich tot de astronomie uitstrekken, maar alleen die, welke dienstig zijn voor ons doel, denken wij na te speuren (dat echter astronomie en astrologie bij alle grieksche en latijnsche schrijvers een en hetzelfde beteekent, is voor ons ontwijfelbaar). [81] Plato zegt dan verder (in den Timæus), dat aan elke soort van levende wezens aan den hemel een gesternte toebedeeld is, en in Kritias verbindt hij met de zeven metalen de werkingen der zeven planeten, die, zooals hij zegt, op de voortbrenging van alle dingen invloed hebben.

Gaan we over tot Aristoteles. Deze beweert in het tweede boek der natuurkunde, dat de astrologie natuurlijker dan de geometrie is, terwijl hij t. a. p. doet opmerken, dat de mensch door

de zon en den mensch wordt voortgebracht. In boek 7 en 8 leidt hij zelfs alle bewegingen dezer lagere wezens van de hemelsche af, en in het tweede boek van zijn geschrift over den hemel, ontleent hij zijne bewijzen aan de astrologie en geeft toe, dat deze stellingen voldoende door de astrologen bewezen worden; in kap. 12 verklaart hij den astroloog meer voor een eerwaardigen dan roekeloozen navorscher, wanneer hij, uit dorst naar wijsgeerige kennis, zelfs de geringe krachten en dergelijke dingen liefheeft. Iets verder voegt hij er de aanmerking bij, dat hij gezien heeft, hoe Mars door de maan verduisterd geweest is, een alleszins wonderlijk en door Aristoteles wegens zijne zeldzaamheid verhaald verschijnsel, ter wille waarvan ik hier een weinig vertoeven wil. Want een soortgelijk verschijnsel heb ik met eenige vrienden den twaalfden dag dezer maand februari (1538) waargenomen, waarbij (de planeet) Mars over den 1500sten graad gleed. In den volgenden nacht was Mars door de maan bedekt, naast de ster, die koning heet of hart van den leeuw. (Dezelfde waarneming maakte Amerigo Vespucci aan den Orinoco, en in verband daarmee de eerste zekere lengtebepaling der ligging van het nieuwe werelddeel, dat men tot dusver noch altijd voor Oostazië gehouden had. Dr. W. Foerster bij Tollin.) Daaruit heb ik als toekomstig voorspeld, dat in dit jaar de harten der leeuwen, d. w. z. de gemoederen der vorsten er vuriger dan anders toe zullen worden opgewekt, om met Mars naar de wapenen te grijpen; dat veel te vuur en te zwaard verwoest zal worden, dat de kerk te lijden zal hebben, zekere vorsten hun ondergang zullen vinden, daarbij zal de pest en andere ellende komen, wat God verhoeden moge. Maar hiervan genoeg.

In hetzelfde hoofdstuk meldt Aristoteles, dat hij van de Egyptenaars en Babyloniërs veel geloofwaardigs over de bijzondere sterren gehoord heeft. Hetzelfde ook in het 6de hoofdstuk van het eerste boek over de meteoren. Ook Galenus is (t. a. p.) geloofwaardig voorgekomen, wat de Egyptenaars uit de maan voorspellen. En naar het getuigenis van Flavius Josephus, boek I der joodsche oudheden, kap. 16 ongeveer, heeft Abraham zelf den Egyptenaars de sterrekunde overgeleverd, die hij van de Chaldeeën

ontvangen had. Porphyrius heeft zelfs, als grondig geleerd astroloog, handleidingen tot waarzeggerij (voorspellingen uit konstellaties der sterren), naar de meening der Chaldeeën geschreven. Voor geloofwaardig gelden de Egyptenaars ook bij Thales van Milete, Solon, Pythagoras, Demokritos, Plato en anderen, die naar Egypte gingen, om de sterre- en meetkunde te leeren. Den voornaamsten wijsgeeren derhalve is geloofwaardig voorgekomen, wat den onkundigen tegenwoordig belachelijk toeschijnt. (82) Zijn zij zoo verblind en heffen zij hunne oogen ooit ten hemel om waartenemen, dat dit prachtig heelal niet te vergeefs door God gegrondvest is? Met welk ander doel zijn deze lichamen, naar het getuigenis der schrift, door den schepper tot teekenen gesteld, dan om iets te beteekenen? En waartoe zoo verscheidene teekenen anders dan om allerlei aanteduiden? Maar ik kom weer op de volgreeks van Aristoteles (te weten zijner schriften) terug. Deze maakt, terwijl hij in het tweede boek van zijn geschrift over ontstaan en vergaan [περὶ γενέσεως καὶ φθορᾶς], kap. 13 zoowat, de oorzaken daarvan in de lagere dingen bespeurt, de gevolgtrekking, dat het ronddraaien des hemels deze noodzakelijke oorzaak is, en dat er uit dien hoofde verscheidene bewegingen des hemels moeten zijn. Hij voegt er bovendien noch bij, dat de levensloop van iederen sterveling door den omloop dezer beweging afgemeten en alles naar dit getal bepaald is. Verder, dat de nadering der zon tot ons in den dierenriem de oorzaak der voortbrenging, maar haar teruggang de oorzaak van den ondergang is; dit bevestigt hij in het [onechte] boek over de Wereld. Vervolgens zegt hij in het eerste boek der meteorologie, hoofdstuk twee, dat deze lagere wereld noodzakelijk samenhangt door de hoogere bewegingen, zoodat van daar haar geheele kracht bestuurd wordt, en in het derde hoofdstuk verzekert Aristoteles, die in deze kunst toch zeer tehuis was, dat hij door middel van astrologische stellingen duidelijk bevonden had, dat de aarde kleiner is dan menige ster. En hij berispt hen, die zonder kennis dezer stellingen de natuurkunde behandelen. Want uit wiskunstige bewijzen besluiten de sterrekundigen, hoever de maan van het midden (luna e medio) verwijderd is, zoowel uit de schaduw der

aarde, als uit de verscheidenheid van den aanblik. Daaruit blijkt de hoegrootheid van plaats en ruimte, die voldoende is, om vuur en lucht onder de maankromming te bevatten, zoodat de wijsgeer geen beteren bewijsgrond dan dezen aangaande het element des vuurs bezitten kan. In het zesde boek spreekt hij noch van de planeten, waarbij hij ook Hippokrates als bevoegd getuige aanhaalt en de egyptische astrologen prijst. In het zevende kapittel beveelt hij de beschouwing der hemellichamen aan. Eveneens leert hij in boek II, kap. 4—6, dat tengevolge der omwentelingen van den op- en ondergang der zon en sterren, regen en wind verwekt worden, en wel dicht bij de plek van op- en ondergang wijst hij den winden aan den gezichteinder hun plaats aan. Hetzelfde doet hij in het boek van de Wereld, en in het boek van de Voorspelling uit droomen bewijst hij uit het feit, dat de ouden zoo gedacht hebben, dat er een voorzegging (divinatio) uit droomen bestaat. En dat verzekert hij ten opzichte der sterren noch veel stelliger.

Maar gij zult zeggen: het meeste van datgene, wat voorspeld wordt, gebeurt niet. Daarop antwoordt Aristoteles t. a. pl. met volgende woorden: overigens is het niet ongerijmd, dat het meeste van datgene, wat voorspeld wordt, niet uitkomt. En dan ontleent hij een voorbeeld aan een bekender onderwerp, namelijk aan de astrologie en physiognomie. Want noch die teekenen, zegt hij, die men aan het lichaam beziet (visuntur, niet, zooals Tollin verbetert, videntur), noch die aan den hemel, bijv. die, welke stortregens en winden aankondigen, komen daarom telkens uit. Want indien er een heviger beweging uitbreken mocht dan van de eerste vooruittezien was, door wie die teekens veroorzaakt werden, dan pleegt van het teeken niets te gebeuren. Zoover Aristoteles. Had onze geneeszwetser ze gezien, dan zou hij, even als tegen ons, zoo ook tegen dezen klaarblijkelijk bewezen hebben, dat er, omdat ze hier en daar niet uitkomt, geen physiognomiek bestaat. En dan was Aristoteles onnoozel, want hij heeft er over geschreven. En nochtans verdient opmerking, hoe overtuigend de wijsgeer daar leert, dat er aan den hemel voorteekens zijn, die regen en wind voorzeggen. Ettelijke daarvan hebben wij in den almanak [voor 1538?] aangeteekend, dat evenwel aan deze alleen geen oordeel ont-

leend kan worden, heb ik uitdrukkelijk toegegeven, daar ons nu en dan andere teekenen voorkomen, die aan de eerste tegenoverstaan. Maar een bekwaam sterrekijker kan ze onderling vergelijken en aan de gewichtigste het voorteeken ontleenen, wat zoowel de artsen als physionomen doen. Ook kan het niet, evenals in de geneeskunde, schaden, als er eens een dwaling insluipt, daar al deze kunsten op gissing berusten, wat Galenus ten opzichte der geneeskunde op vele plaatsen openhartig bekent. Des te meer echter verdienen de artsen berisping, die in dit stuk zoo blind zijn. Want er is over 't geheel niets in de astrologie, wat niet iets van doen heeft met dat gedeelte der geneeskunde, dat semiotiek (leer van de kenteekenen der ziekten) heet, wat ik hierna bekend wil maken. Want zelfs gene bijkomende beweging, die Aristoteles aanneemt, zal gemakkelijker het oordeel van een arts ontsnappen, die eenvoudig werktuigelijk naast den patiënt zit (assidentis, niet assidentes), dan dat van een sterrekundige. Want de laatste kan ook die beweging, die op het punt staat om op de eerste te stuiten, ontdekken, maar de dokter niet. Een voorbeeld daarvan heb ik in een openbare voorlezing gegeven. Terwijl anderen stortregens voorzeiden, voorspelde ik winden, en wel uit een tegenovergestelde beweging der gesternten (hoe wil Servet een b e w e g i n g der gesternten waargenomen hebben !?), die de wolken zouden verdrijven. Evenzoo heb ik, terwijl zij koude voorspelden, uit andere voorteekens, die de almanakmakers niet kennen, voorzegd, dat deze geheele winter [1537/38] zonder koude zou voorbijgaan. En dat kwam velen verbazend voor, maar de uitkomst bewijst, dat ik de waarheid gezegd heb. Daarom kan ik niet goedkeuren, dat er zijn, die zichzelven en hun geheele kunst daardoor in miskrediet brengen, dat zij alleen uit den almanak waarzeggen. Want van alle uitspraken der astrologie zijn die over de verandering van de lucht de gevaarlijkste, behalve op andere gronden vooral wegens verschillende, hun onbekende eigenaardigheden der landstreken, evenals de artsen de eigenaardigheden der gestellen niet kennen. In hunne scholen en voorlezingen den mensch in 't algemeen (in het afgetrokkene) genezen, dat kunnen ze uitstekend, maar niet evengoed Sokrates en Plato (den mensch in 't bijzonder). Boven-

dien zegt Aristoteles, om weer op hem terugtekomen, in het twaalfde boek der bovennatuurkunde, dat de astrologie innig met de philosophie verwant is. Gij hoort het toch: „met de philosophie innig verwant" is een wetenschap, die onze hedendaagsche wijsgeeren den rug toekeeren. Bovendien beweert hij in het tweede boek van zijn werk over het ontstaan der levende wezens [περὶ ζώων γενέσεων], dat de hemel de hoofdoorzaak van dat ontstaan is, en uit den hemel leidt hij den aanvang af. En in het vierde hoofdstuk leert hij, op grond van stevige bewijzen, dat de menstruatie der vrouwen bij afnemend maanlicht komt, want door het afnemen der maan is het einde der maanmaanden kouder. Vestig uwe aandacht op het woord van Aristoteles, want nooit is iemand zoo bot geweest, om niet te bespeuren, dat bij de wassende en volle maan de dagen warmer zijn dan bij afnemend maanlicht. (Mij is 't voorgekomen, dat bij volle maan de nachten kouder zijn dan anders; zijn dan tevens de dagen warmer? L.) In het laatste hoofdstuk van het vierde boek zegt hij: de maan is als 't ware een tweede kleinere zon, dienstig alles voort te brengen en te volmaken, want de verwarming en afkoeling worden door de beweging dezer sterrebeelden veroorzaakt. Vervolgens maakt hij de opmerking: „gelijk de lucht en de winden al naar den omloop der zon en der maan worden bestuurd, moet datgeen, wat uit hen en in hen ontstaat, er noodzakelijk uit voortvloeien. Bovendien betuigt hij in zijn boek over de eigenaardigheid der elementen, dat op de vereeniging van Saturnus en Jupiter groote sterfte en hongersnood volgt. Evenzoo haalt hij in het eerste boek zijner Politiek Thales van Milete aan, die door middel der astrologie de toekomstige vruchtbaarheid der olijfboomen doorgrond heeft, en bouwt daar een formeele leerstelling op. In het boek over de Wereld zegt hij, dat de hemel macht en invloed heeft op het ontstaan van de zwakte des ouderdoms en het sterven, en dat hij (de hemel) de tijdperken des levens naar zijn eigen bewegingen afmeet. Van den hemel, zegt hij, leidt alles zijn leven af, door hem ontstaan de wonderen der nieuwe verschijnselen, die op zekere (gezette) tijden bewerkt worden. Vandaar gaat de naar alle kanten voortstuwende kracht der winden uit, uit den hemel

vallen de bliksems, de stormachtige, schrikaanjagende stortregens.

IJlen wij thans tot den vader der geneeskunde, Hippokrates. Deze zegt in zijn werk over lucht, water en planten: „de astronomie draagt niet weinig, maar veel tot de geneeskunde bij, want als men de verandering der tijden, den op- en ondergang der gesternten opmerkt, dan zal men de gesteldheid van het naaste jaar vooruitzien, of althans vooraf ervaren. Mocht iemand deze dingen van te voren weten, dan zal hij kunnen voorspellen, welke euvelen in het openbare leven een stad, welke een ieder in zijn bijzonder leven te wachten heeft; maar hij zal ze dan ook door verandering van leefwijze of van voedsel kunnen verhelpen." En wat verderop zegt hij, dat men bij het ingeven van geneesmiddelen (drankjes) vermijden moet, bijv. den zonnestilstand in den zomer en in den winter de gelijke dagen en nachten (het aequinoctium). Eveneens moet men zich inachtnemen tegen den op- en ondergang van zekere gesternten, bijv. tegen de opkomst van den grooten beer en van den hond, en tegen den ondergang der klokhen (het zevengesternte). Want naar zijn getuigenis veroorzaken deze somwijlen den dood, ten minste bij sterk laxeeren en bij zwakke gestellen. Bij den onsterfelijken God! Met welk (stalen) voorhoofd moeten artsen, die niets van astronomie verstaan, de driestheid hebben hier (in Parijs) Hippokrates voor te dragen? Dat zij dezen meester navolgen, die, bij het vooruitzicht van een pest, die van Athene vermaand en door het ontslag zijner leerlingen zeer gebaat heeft, zooals Soranus [van Ephese, in de Vita Hippocratis] bericht; weshalve die van Athene hem rijkelijk met geschenken geëerd hebben. En tot navolging van dezen man zou ik voor mij de Parijzenaars in dit jaar aanmoedigen, wilde men mij geloof schenken; zoo ook behoorden de kristelijke vorsten vermaand te worden in dit jaar vrede, of althans wapenstilstand te sluiten, want op die wijze konden bezonnen mannen de sterren regeeren (het noodlot ontgaan. Servet zinspeelt op oorlogen in 1538, die de geschiedenis vergeten heeft te boeken).

En nu terug naar Hippokrates, die in zijn boek over het levensonderhoud zegt: „den op- en ondergang der sterren moet de arts leeren kennen, om veranderingen en buitensporigheden (bij

zijne zieken) te kunnen verhoeden." En in zijn werk over de vleeschsoorten verzekert hij: „matheid, smart, dood, ja alle goed en kwaad, wat in den mensch is, gaat uit van den hemel", en in het geschrift over de achtmaandsche geboorte leert hij, dat de geboorte uitgesteld of vervroegd wordt naar den stand der maan bij de ontvangenis. Bovendien kan men andere uitspraken in dezen zin bijeenvergaderen uit zijne geschriften over droomen, over ziekten, en meer van dien aard.

Thans gaan wij over tot Galenus, den overste der artsen. Van hem ware reeds het eene astrologische werk over de voorzeggingen uit de maan voldoende, dat vrij wel op een boek (over dat onderwerp), dat aan Hippokrates wordt toegeschreven, geleken moet hebben. Bovendien zegt Galenus, in het begin van het eerste boek over de epidemiën, maar dat in den gewonen tekst bedorven is, Hippokrates na, dat men toekomstige ziekten vooruit kan weten en hun uitbreken daardoor verhinderen, dat men haar waarschuwingen (voorteekens) tegenwerkt.... Wat verder op zegt Galenus: „Ik zou wel wenschen, dat een in de astronomie onkundige arts kon begrijpen, dat hij niet op het voetspoor van Hippokrates wandelt, die immers wegens de nuttigheid (onontbeerlijkheid) der voorzeggingen tot de studie der sterren opwekt. Volgen dus onze artsen Hippokrates? Het is zijn gezach, dat Galenus tot deze opwekking aanmoedigt; want op zijn eigen houtje zou hij het, uit vrees voor de artsen van zijn tijd, niet gewaagd hebben, zooals wij weldra zien zullen. Eveneens zegt Galenus in het begin van het derde boek over de kritieke dagen reeds stout: het ongeordende, dat uit deze wereldstof ontstaat, heeft den hemellichamen zijn altijd in schoone orde te voorschijn komenden oorsprong te danken. Want alle aardsche dingen ontleenen aan de hemelsche hun sieraad en tooisel. En een weinig verder luidt het: wij genieten voorzeker den krachtigen invloed der sterren boven ons, maar het meest van alles versiert de zon deze aarde en regelt haar op een geschikte wijze. Maar ook de werking der maan op dit wezen der dingen is groot, en wel ontegenzeggelijk bij de zeedieren. Verder zegt hij: de maan regelt bij de vrouwen den gezetten tijd der maandelijksche zuiveringen

en neemt de periodieke getijden waar (van de aanvallen) der valzuchtigen, en door haar schijnsel veroorzaakt zij de verrotting van het aas der wilde dieren. En andermaal: er ontstaan hevige bewegingen, zoodra de maan met de zon samentreft, omdat zij dan (opnieuw) in het diametrale (door de middellijn gaande) schijnsel, en ten derde in het kwartierschijnsel [zie Plinius: luna in quadrato solis dividua est] overgaan. Deze woorden zijn zoo duidelijk, dat er zeker nooit een zoo stompzinnig mensch geweest is, die niet bij eenige waarneming ontdekt heeft, dat tegen nieuwe maan de veranderingen van het erts meer te voorschijn komen. Terwijl Galenus verderop Aratus aanhaalt (de lezer kent hem uit Hand. 17 vers 28), maakt hij de gevolgtrekking: het is derhalve betamelijk de astrologen te prijzen, die over deze dingen geschreven hebben, alsof zij ook het geringste niet veronachtzaamden. Ik verzoek den lezer deze plaats met de reeds vroeger aangehaalde uitspraak van Aristoteles, waar hij de astrologen prijst, omdat zij uit dorst naar wijsbegeerte zelfs de onbeduidendste eigenschappen (krachten) der sterren naspeurden, te vereenigen. Leest deze woorden bij de schrijvers, want dan zullen zij een noch veel dieper indruk op u maken. En oordeelt dan, hoe onbillijk wij wegens de naspeuring der bijzondere bewegingen berispt worden door hen, die er zich toe bepalen iets van een beweging des hemels in het algemeen te weten, ofschoon zij ook deze niet eens werkelijk weten. Ik heb namelijk mannen gezien, die in het openbaar in de scholen (voorlezingen) menigvuldige bewegingen der planeten loochenden, want (zeggen zij), om het element des vuurs in omloop te brengen, is éene beweging voldoende, en eveneens willen zij de elementen door den hemel in beweging laten zetten. Zij zijn niet waard, dat een wijsgeer ernstig met hen redekavelt, daar zij zulke waarheden loochenen, die men zien kan en bij de filosofen als aangenomen gelden. Verder zegt Galenus, terwijl hij de dagen van krisis uit de beweging der maan afleidt: ik heb als zeker vernomen, dat het door de egyptische astronomen als onomstootelijke waarheid is overgeleverd, dat de maan niet alleen aan lijdende, maar ook aan gezonde menschen voorzeggen kan, welke dagen overal voor de deur staan. Want als hij zegt: waar

men ziet, dat de planeten in een juiste verhouding tot elkander staan, daar is het goed; dan volgt daaruit, dat het slecht staat, als het tegendeel plaats heeft. Hij geeft noch een zeer nuttig voorbeeld op voor de astronomen, die de geboorten beoordeelen (de waarzeggers der nativiteit, de horoskoopstellers, de planeetlezers), waarin ook zijn geheele boek over de voorspellingen zijn oorsprong heeft, opdat niemand voorwende, dat het niet van Galenus is. Waarde lezer, neem u in acht, deze stellingen te lezen met gesloten oogen van den geest! Onderstel, zegt hij, dat bij iemands geboorte gelukaanbrengende planeten in het teeken van den ram staan, boosaardige daarentegen in den stier: dan zal hij natuurlijk, wanneer de maan in den ram, de kreeft, de weegschaal en den steenbok staat, voorspoedig zijn. Heeft zij (de maan) daarentegen zelf den stier, of den vierhoek, of het vlak tegenovergestelde teeken ingenomen, dan zal hij zijn leven met tegenspoed eindigen. Eveneens heeft zoo iemand de gevaarlijkste kiemen van ziekten, wanneer de maan in den stier, den leeuw, den schorpioen, of den waterman stond; maar het is ongevaarlijk, wanneer de maan door ram, kreeft, weegschaal of steenbok gegaan is. Bij den eeuwigen God, hoeveel zou ik op dit gebied kunnen aanvoeren, als ik met sterrekundigen te doen had! Reeds Galenus betuigt, als had hij onze tegenpartij (Tagault) op het oog: „als gij dat, wat door de astronomen uitgemaakt is, verwerpt, en aan hen, die er onderzoek naar gedaan hebben, geloof weigert, dan zijt gij ongetwijfeld een van de drogredenaars (sophisten), die ons thans van alle kanten met hun gezwets lastig vallen; want gij verlangt een rationeele bewijsvoering van ons voor dingen, die openbaar zijn, terwijl integendeel uit openbare feiten (waarheden) de grond der verborgen dingen behoorde te worden nagespeurd." O, deze groote Galenus, o, welk een stelling, die gouden letters verdient! Want zij dwingen ons, om met de rede te bewijzen, dat de zon schijnt. Want dat zien zij evenmin als een ander der verschijnselen aan den hemel, eenvoudig omdat zij nooit iets hebben waargenomen. Veeleer loochenen zij alles en beweren dan toch, dat zij het eens met Galenus zijn. Picus (Mirandula) bekent althans, zelfs als hevigste tegenstander van Galenus, dat hij den

astrologen gunstig is, wat gene tegenstanders overeenkomstig hun (gewone) bescheidenheid te loochenen wagen. Want onze tegenpartij en haar leermeester hebben niet alleen zijne woorden, zonder ze te verstaan, verkeerd uitgelegd, maar zij hebben ook schaamteloos, en wel in het openbaar, tegen de astrologie op hun poot gespeeld.

Zekere aap is hun voorbeeld daardoor gevolgd, dat hij bij het onderzoek naar de oorzaken der napelsche ziekte (syphilis) niets aan den hemel toeschrijft, zelfs wanneer de wijsgeer (bedoeld is Aristoteles, de wijsgeer bij uitnemendheid), geleerd heeft, dat de wonderen van nieuwe verschijnselen boven ons, vandaar hun oorsprong hebben, daar het ontstaan van een nieuwen vorm niet van elders afgeleid kan worden. Want eveneens is het gesteld met den nieuwen wezenlijken vorm van een in de lucht verschijnend wonder, die door geen mengsels der elementen te voorschijn zou kunnen worden gebracht. Ja, de elementen kunnen volgens Aristoteles tot geen bepaalde vermenging gebracht worden, indien zij niet in 't bijzonder door den hemel zou geleid worden. Want wat is de ondergeschiktheid der oorzaken anders? Doch deze sophist (de aap van Tagault, Tollin) liet in zijn verklaring, of de invloed een zekere eigenschap is, de hoofdzaak buiten aanmerking. Eerst Galenus — want ook in zijn tijd was er zulk een pest van artsen als tegenwoordig ([38]) — zweert bij de onsterfelijke goden, dat hij zich, door het aanzoek zijner vrienden gedwongen, over de astronomie uitgelaten heeft, want uit eigen aandrift kon hij er niet toe besluiten (zou hij dat niet gedaan hebben), daar hij zag, dat de artsen van dien tijd zich liever met andere grillen ophielden, terwijl zij aan deze vraagstukken een hekel hadden. Doch hij verzekert, dat hij de ware leerstellingen der astronomie heeft overgeleverd, die ook Hippokrates, wat hij uitdrukkelijk bevestigt, bekend geweest zijn. Let op deze verklaring, gij, die Hippokrates belachelijk uitlegt. Weshalve telt hij niet de heele dagen, indien het niet wegens de maan is? Galenus spreekt dan ook met zekeren schroom van de astrologie. Op gelijke wijze verklaart hij tegen het slot van het tiende boek, dat hij het niet gewaagd heeft over de astronomie of geometrie

te spreken, om zich niet bij de smakelooze artsen van zijn tijd gehaat te maken. Doch zullen ook wij, met Galenus, uit vrees voor hen zwijgen? Neen, wij zullen de waarheid luid verkondigen en beweren, dat zij van hun voorgangers ontaard zijn. Nochtans zweer ik [ten spijt der bergrede] met Galenus [dus goed heidensch], bij den onsterflijken God, dat ik niet uit eigen aandrift, maar door mijne vrienden (Jan Thiebout en dat soort!) genoopt, een uitstap op het gebied der mathematika (sterrewichelarij) gemaakt heb, daar ik leefde in de geneeskunde. ([84]) Ik wist wel, met hoeveel monsters ik te doen zou krijgen! Maar, nadat ik in het strijdperk getreden ben, wil ik staan als een man. Ik zal derhalve de (twee) gronden van mijn tegenpartij aanhalen en ze zóo oplossen, dat zij zich beide tegen hem keeren.

Zijn eerste tegenwerping luidt: „Wanneer de astrologen vaak liegen en niet de waarheid zeggen, dan maken zij gebruik van ongestadige, maar niet van overeenstemmende stellingen; en wanneer de leerstellingen der astrologen ongestadig en tegenstrijdig zijn, dan is zoo'n astrologie geen kunst. Bijgevolg: wanneer zij dikwijls liegen en niet waarzeggen, dan is een dergelijke sterrekunst geen kunst."

Tweede grond: „zal de voorzegging van het horoskoop (de astrologische bepaling van het uur der geboorte) zeker gaan, dan mag het astrolabium (het voornaamste werktuig der sterrekijkers, een afbeelding staat bij Brockhaus onder Astrologie) onvoorwaardelijk noch door het kijkgereedschap, noch door het oog op een dwaalspoor gebracht worden. Maar ondersteld zelfs, dat dit voorkomt (dat noch het gereedschap, noch het oog misleiden), dan moet bovendien noch de hemel stil zijn en zich van alle kanten aan het oog vertoonen. En ondersteld ook, dat zij zoo, dan is het noodzakelijk, dat er niets zij. Gesteld dus, het stellen der nativiteit (de planeettrekkerij) zij gewis, dan is noodig, dat er niets zij (ut ergo horoscopi designatio certa sit, nihil esse est necesse, uit welk sophisme Tollin besluit: Tagaults tweede grond maakt Servet tot een nihilist).

Antwoord:

Hoe fijn de drogredenaar (sophista, namelijk Tagault) ook

liegt en zich op deze kinderachtige invallen vergast, het zijn toch niets dan onsamenhangende beweringen (enthymemata), waaruit hij zijne onderstellende (*hyppotheticos* schrijft Servet) sluitredenen bijeengelapt heeft, zoodat zijn eerste grond reeds uit Aristoteles voor weerlegd kan gelden. Hij kent, zie ik, niet eens het onderscheid tusschen de algemeene stellingen (praecepta universalia), waaruit de kunsten (wetenschappen, τέχναι) bestaan, en de bijzondere oordeelen (judicia particularia), die zich niet altijd gelijk blijven. De stellingen van Hippokrates in zijne boeken van de voorzeggingen (der ziekten) blijven onveranderlijk bestaan, nochtans zullen twee artsen bij een en dezelfde ziekte verschillende, ja, soms lijnrecht tegenovergestelde oordeelen daarop gronden. Op grond van dezelfde wetten zullen twee richters verschillende vonnissen vellen, bijwijlen zelfs zulke, die lijnrecht met elkander in tegenspraak zijn, wegens de verschillende gevolgtrekkingen, den verschillenden aanleg, de verschillende stemming en opleiding. ([85]) Worden daarom door de regels van Hippokrates de wetten opgeheven? Geenszins. Gelijk dus de grondstellingen der deskundige astrologen zich zoo goed als maar mogelijk is gelijk blijven, stemmen toch de oordeelvellingen, die de verschillende menschen wegens hun verschillende zienswijze daaruit afleiden, niet met elkander overeen. Bijgevolg gaat de konklusie zijner eerste drogrede (bij Servet weer fout: primi ergo *sui* enthymemata!) niet op, indien hij volstrekt alle leerstellingen zou moeten afkeuren. Mocht hij echter slechts van bepaalde meesters willen beweren, dat hunne stellingen fout zijn, dan zou, als ik hem dat ook toegaf, toch noch bij lange na de kunst niet vernietigd zijn, en in het tweede enthymema een fout schuilen. Want in alle kunsten bestaan scheuringen en verschil van meening, doch deze bewijzen niet de onvolmaaktheid van de kunst, maar van de kunstenaars. (Mocht men dat toch ook in de theologie behartigen! Tollin.) Ja, daardoor worden de kunsten eerst in het ware licht gesteld, zooals (Jovianus) Pontanus in het 12de boek over de hemelsche dingen (Venetië 1518) uitvoerig tegen Mirandula uiteenzet. Uit dwalingen kan men dus alleen besluiten, dat zij, die zoo vaak dwalen, hun wetenschap niet verstaan. Zoo vaak, zeg ik; want

bijwijlen, zelfs wanneer alles door den bekwaamste waargenomen is, wil de zaak niet gelukken, wat ook in de geneeskunde voorkomt (hoe wáar is dat, zei Uriah Heep bij Dickens), naar het getuigenis van Hippokrates in het aphorisme: „als het iemand, die alles met overleg doet, niet gelukt enz." Want gewoonlijk zijn het vermoedens, die wij bij een diagnose en voorzegging aanwenden. Naar mijn gevoelen waren wij, indien wij alles onfeilbaar zien konden, geen menschen, maar goden. God gedoogt aldus (zijne) wijsheid te bewonderen, onze zwakheid te belijden, maar niet de wetenschap te veroordeelen.

De tweede grond bevat den grootsten gekkenpraat, want terwijl de tegenpartij een groote mathematikus wil schijnen, komt hij met kinderachtigen onzin voor den dag. Ten eerste kan men zonder astrolabium het horoskoop stellen (het geboorteuur vinden), bijv. wanneer ik de zon op zie komen en ik weet uit den almanak of van elders haren stand, dan is de geboorte (nativiteit) al dadelijk gevonden. Zoo heb ik in de Aardrijksbeschrijving (1535) aangetoond, dat zich de middagslijn op vier manieren laat vinden; is deze gevonden, dan weet men den middag en zoo vervolgens het horoskoop. Doch toegegeven, dat ik naar verkiezing op elk uur het horoskoop vind met behulp van het astrolabium (hier wordt het grieksche ἀστρολάβος in het latijn gebruikt: horoscopum astrolabis invenire), zij het door de zon, zij het door welke andere sterrehoogte, zal zich daarom noodzakelijk de hemel in rust bevinden? Den ongeoefende kan het misschien zoo voorkomen, den wijsgeer niet. Want naar het getuigenis van Aristoteles in zijn boek over (? *lib. de sen. et sen.*), kapittel 6 en 2, over de ziel kap. 7, tegen Empedokles (Epedoclem), verlicht niet door verloop, maar in éen punt des tijds een zonnestraal, evenals het gezicht, alle deelen derzelfde vlakke ruimte (vlakte). Er is derhalve geen grond voor de inbeelding, dat de zon nu in den meridiaan staat en vandaar terug zal keeren, alvorens hare stralen ons bereiken. Ja, in een en hetzelfde punt des tijds zal men door de kieren van de vlerken van den astrolabos hare stralen heen zien dringen. Doch wij willen eens toegeven, dat het niet een en hetzelfde punt des tijds is. Wordt daarom de wetenschap omver-

geworpen? Zullen wij alleen genoodzaakt zijn zonder feil van punt tot punt lijnen te trekken? In onze oogen ziet hij (Tagault natuurlijk) een splinter, maar in het zijne den balk niet. Want het bewijs laat zich aldus tegen hem omdraaien: „zal de genezing door een dokter zeker gaan, dan moet het geneesmiddel zulk een aantal van tegenovergestelde eigenschappen bevatten, als de ziekte op het eigenaardig temperament vóorheeft. Is dat zoo, dan moeten deze drie getallen (tres numeros) nauwkeurig (ad unguem, tot op den nagel) bekend zijn en hem dienovereenkomstig de gesteldheid der elementen zichtbaar en tot op de punten afgemeten zijn. (Hier maakt Tollin, in zijn blinde hartstocht voor proefnemingen op levende wezens, de dwaze noot: „Vortrefflich. Vivisectionen, aber dann der arme vivisectus!" ([86]) Er is sprake van qualitates, niet van quantitates, en niet van een ernstig gemeende gevolgtrekking van Servet, maar van een ironische weerlegging.) Maar dat moet niets zijn, daar Galenus (in zijn boek over de temperamenten en over de geneeskunst) slechts door middel van ongeschikte vermoedens de temperamenten leert kennen; zoodat men, zelfs nadat men deze heeft leeren kennen, niet verstaat hunne getallen te meten. Even zoo zeker besluit ik daaruit, dat de hemel rustig moet zijn, want van het tijdstip, waarop de arts deze geneesmiddelen vermoedt, tot op het oogenblik, dat ze gebruikt moeten worden, heeft reeds een aanmerkelijke verandering met de ziekte plaats gehad, daar de hemel bewogen wordt. Anders zullen we de ziekte en den hemel gebieden intusschen stiltestaan. De man weet misschien niet, dat Hippokrates (ergens) geschreven heeft: „de gelegenheid komt over hals en kop (en gaat snel)." Al zou dus den astrologen, even als den artsen, dat tijdstip plotseling ontglippen, dan wordt deshalve de eene wetenschap evenmin opgeheven als de andere. Ja, voor geneesheeren ijlt de gelegenheid noch sneller weg dan voor sterrekijkers. Want terwijl deze in zichtbaar licht hunne waarnemingen maken, blijven aan gene de inwendige deelen des lichaams meer verborgen; en terwijl zij dwalen, tot groot nadeel van het menschdom, doen het de astrologen af en toe uit onkunde in de astronomie.

Wat hij er noch bijvoegt, is het bewijs eener onuitstaanbare

onwetendheid. „Indien, zegt hij, de astrolabos zich niet vergist, dan moet zich de hemel van alle kanten aan het oog (tegenwoordig) vertoonen." Wat hoor ik! Zal men op een berg moeten klimmen en de vergezichten naar alle kanten rondom beschouwen? Of zal men niet, zoodra een ster, welke het ook zij, door het venster schijnt, het geboorteuur vinden? Dat is, bij Herkules, een reeds den ongeoefenden in de mathematika bekend feit, en toont ons de onbezonnenheid van hem, die het gewaagd heeft ons zoodanige bewijsgronden voortehouden. Men mag ook niet over het hoofd zien, wat een andere arts een astroloog (Servet? Thibout?) heeft tegengeworpen. Deze (de sterrewichelaar), met het plan te scheep naar Rouaan te reizen, voorspelde wel anderen, maar niet zichzelven, namelijk dat het schip afging zonder den astroloog. Maar kort daarop, toen bedoelde dokter leerde welke de kenteekenen zijn der gallische ziekte (syphilis, zelfs in het sanskriet de fransche ziekte genoemd), en hoe zijne toehoorders zich tegen een besmette vrouw in acht moesten nemen, landde hij bij eene aan, wier ziekte hij zoo weinig begreep, dat hij noch bespeurde, dat hij zelf besmet geraakt was, noch de buil in zijn schaamdeel ([87]) kon genezen. De dokter, noch de sterrekijker kan dus voor zichzelven zorgen, daar voor deze vermoedens een van driften vrij gemoed noodig is. Ter wille van u, mijne toehoorders, besloot ik deze noch door niemand overgeleverde leerstellingen te verzamelen, opdat gij een verweermiddel zoudt hebben, wanneer ooit iemand een soortgelijken aanval op onze kunst doen mocht.

Vaartwel!"

Feitelijk heeft Servet hier niets gedaan dan een heidensch bijgeloof verdedigd en met dat doel niet onbehendig geneeskunde, sterrekunde en weerkunde door elkander gehutst. De kwestie is nergens zuiver door Servet gesteld! Het kwam er in 1538 te Parijs volstrekt niet op aan, wat de „heidenen" al dan niet voor geoorloofd hebben gehouden, maar wat het kristelijk standpunt (sedert de in onzen tijd teruggevonden Didachè) en de wetten des lands veroorloofden of verboden. En dat was van algemeene bekendheid. Een *mathematicus*, *magus*, *Chaldæus*, *Genethliacus*

gold voor een duivelenbezweerder (Si quis Mathematicus fuerit, id est, invocator daemonum, mentes hominum tulerit, aut debacchantes fecerit, VII. annis pœniteat). Ducange voert bewijsplaatsen aan uit Augustinus (Neque illi ab hoc genere perniciosae superstitionis segregandi sunt, qui Genethliaci propter dierum natalium considerationes, nunc autem vulgo Mathematici vocantur), Alcuinus (Astrologi dicti, necnon Genethliaci propter natalium considerationes ... hi vulgo Mathematici appellabantur), de Vita S. Eligii (Mathematici spernendi, auguria perhorrescenda, somnia contemnenda caet.) e. a. Kerkvergaderingen hadden de sterrewaarzeggerij veroordeeld, bijv. die van Laodicea (Μαθηματικους, kanon 36), Trier in 1310 (Nullus etiam super sortes, quas Sanctorum seu Apostolorum vel psalterii vocant, aut cujuscumque scripturae inspectione divinationis scientiam profiteatur, aut futura promittat, aut quaelibet malificia in tabulis vel codicibus *in Astrolabo* requirat). De advokaten kunnen ons nu niets meer wijsmaken, we kunnen zonder gevaar van misleiding naar hen luisteren.

Séguier betoogde, dat de astrologie door de heilige schrift verboden is (o. a. Jezaja 47: Laat nu opstaan, die den hemel waarnemen, die in de sterren kijken, die naar de nieuwe manen voorzeggen, en laat ze u verlossen van die dingen, die over u komen zullen. Ziet, ze zullen zijn als stoppelen, zij zullen zich zelven niet kunnen rukken uit de macht der vlam). Maar ze werd ook door de wet ten vure gedoemd (*ad ignem*). Partij, een verstandig man (homme d'intelligence), kon daarvan niet onkundig zijn, en toch had hij uit met waarzeggerij opgevulde boeken (Alchabitius en *de Divinationibus*) in 't openbaar onderwezen. Zoo blijkt uit zijn *memoire* (het memoriaal voor het register der voorlezingen: Tabula ordinis studiorum, index studii, Rotuli, bij ons Series lectionum?), dat hij van niets spreekt dan van *astrologia judiciaria*. Hij heeft den lieden uit dag en uur hunner geboorte willen waarzeggen, zich voor dat onderricht laten betalen, leerlingen aangelokt en deze van de ware wijsbegeerte afgetrokken, waar Picus Mirandula zoo sterk tegen waarschuwt. Daarmee niet voldaan, heeft hij zelfs een apologie (met den aanhef *Interpellavit*) of liever een smaadschrift onder zijn naam laten drukken, waarin

tegen het slot de volgende verdachte woorden voorkomen: *Fiat nocte sequente Mars ecliptatus a Luna iuxta stellam quae dicitur Rex sive cor Leonis. Unde futurum praedixi, ut hoc anno avidius excitarentur corda Leonum, id est, animi Principum ad arma cum Marte capessenda, multaque ferro et igni vastatum iri, Ecclesiam passuram, Principes quosdam interituros, pestes insuper et alia.* En wat verder zegt hij: *Languere, dolere, mori, quicquid boni malive in homine est, e coelo profiscicitur.* Daarom heeft de rector der universiteit Parijs zich tot het hof gewend en verzocht Villanovanus de beoefening der sterrewichelarij in 't openbaar of in 't bijzonder en de uitgaaf zijner Apologie te verbieden en voor 't gebeurde schuld te doen bekennen. Maar hoewel Villanovanus dat wist, had hij genoemd verweerschrift met opzet laten drukken en uitgeven. Pleiter eischt derhalve, dat alle exemplaren der apologie teruggenomen, ter griffie gedeponeerd en aan de vrije beschikking van het hof overgelaten zullen worden.

Le Fèvre beroept zich voor het ongeoorloofde der sterrewichelarij op Justinianus (Codex Theod. et Justin., Tit. de maleficis et mathematicis), op de verplichting der fakulteit, om over de goede zeden der studenten te waken, op de herhaalde vermaningen aan Villanovanus, om van dat bedrijf aftezien. Maar hij heeft er niet naar willen luisteren en zelfs dokters, die hem *gracieusement* onder het oog brachten, dat hij niet goed handelde, *arrogamment* gezegd, dat hun dit berouwen zou. De hier aanwezige Villanovanus kan ook niet ontkennen, dat de deken der geneeskundige fakulteit hem vermaand heeft, dat zijn bedrijf (de astrologie) niets waard is en hij er van af behoorde te zien. Maar in plaats daarvan heeft hij, een leerling, die toch verplicht is zijne meesters der fakulteit te achten, ze in een apologie gesmaad. Hij heeft die met alle naarstigheid en tegen een fooi voor de drukkers hals over kop in een groote oplaag uitgegeven en met behulp van zijn medestander, Jean Thibaut, ook tegenpartij der fakulteit en van eenige harer leden in het bijzonder, gratis verspreid. Partij eischt alzoo, dat bedoelde apologie in tegenwoordigheid van Villanovanus, ter plaatse, waar hij zijne waarzeggerij voorgedragen en de fakulteit beleedigd heeft, verscheurd en den schrijver bevolen

worde voor 't vervolg aan de fakulteit de schuldige achting te bewijzen.

Marillac beweert, dat de fakulteit al heel wonderlijk heeft gehandeld tegen een vreemdeling, die naar Parijs gekomen is, om in de geneeskunde te studeeren. De haat der fakulteit was alleen daaruit ontstaan, dat zijn kliënt geleerd heeft, geneesheeren behooren de sterrekunde te kennen (Jan Thiebout!). Van de sterrewichelarij had hij nooit gesproken. Maar de fakulteit zegt toch, dat hij haar openlijk geleerd heeft (que ledit Villanovanus *publice professus erat Astrologiam iudiciariam*)? Hij heeft vele leerlingen, die hem gehoord hebben en het tegendeel kunnen betuigen. Hij heeft nooit anders dan van de natuurlijke sterrekunde gewaagd, en dat deze voor artsen onontbeerlijk is. Daarom hebben sommige medici, die waarschijnlijk niets van de astrologie verstaan, Villanovanus in hunne openbare lessen uitgemaakt voor een bedrieger en windmaker. ([38]). Dit heeft V. voor beleedigend gehouden en daarom ter zijner verdediging de apologie geschreven. Wat de daaruit aangehaalde voorspelling aangaat, deze is naar de regelen der kunst gemaakt (il l'a dit selon la science d'Astrologie par la connoissance des influences des Astres qu'il a)! In elk geval wil hij daarmee geen onvermijdelijk noodlot leeren, want hij heeft er bijgevoegd: wat God verhoede (*Quod Deus avertat*). ([39]) Bovendien heeft Villanovanus verklaard, dat hij zich in alles aan het oordeel der theologen (d. i. de kerk) onderwerpt. Is dát hem ongunstig, dan is hij tot beterschap bereid. Het andere citaat is niet van hem, maar van Hippokrates, den vader der geneeskunde. Heeft hij de medici een pest genoemd, dan bedoelt hij daarmee de onbekwame artsen, die Galenus in zijn tijd ook veroordeeld heeft. (Een alledaagsche drogreden! Zegt Tertullianus, dat men de ketters n i e t mag vervolgen, dan legt Augustinus die woorden zóo uit of in: men mag ze niet o n r e c h t v a a r d i g vervolgen. Verbiedt het evangelie, dat men n i e t, in 't gehéel niet mag zweren, dan zeggen de uitleggers, dat men niet v a l s c h mag zweren, wat men onder de oude bedeeling natuurlijk w e l mocht?) De Apologie was zelfs door de universiteit als onrechtzinnig aangeklaagd bij de inquisitie. En hoewel Villanovanus zich daaraan had

kunnen onttrekken (qu'il eust pû appeller comme d'abus, men mocht zich van haar op het parlement beroepen), was hij, om zijn zuiverheid van geloof te toonen, toch verschenen en had hij zich voor haar verantwoord en bewezen, dat hij een even goed kristen (d. i. even rechtzinnig katholiek) is als zijne vervolgers. Marillac verlangt vrijspraak.

Remond, die voor den prokureur-generaal Nic. Thibault sprak, eischt: de exemplaren der apologie moeten worden opgehaald en neergelegd op de griffie; de auteur moet een zuiveringseed zweren; het zal hem verboden worden beleedigende uitdrukkingen tegen de geneeskundige fakulteit in het algemeen, of tegen artsen in het bijzonder te bezigen; hij zal integendeel aan de fakulteit en hare leden die achting bewijzen, die een scholier zijnen leeraren schuldig is. Bovendien (dit is de sleutel tot recht begrip van het geheele proces!) zal aan alle makers van almanakken en voorspellingen, prognostikaties, verboden worden te spreken of te schrijven over buitengewone voorvallen (de eventibus rerum externarum) van staat, maar zich te bepalen tot schrijven en spreken over den natuurlijken loop der dingen (de ordine rerum naturalium).

Het gerechtshof sloeg volgend vonnis. 1°. Alle exemplaren der apologie, bij boekdrukkers, boekhandelaren, de presentexemplaren enz. moeten worden opgehaald en aan het gerecht worden overgeleverd, om er over te beschikken, onder bedreiging eener door het hof willekeurig te bepalen straf. 2°. Villanovanus zal aan de geneeskundige fakulteit en hare leden alle eer, achting en gehoorzaamheid bewijzen, die een goed en fatsoenlijk discipel aan zijne meesters en leeraren verschuldigd is; hij mag tegen de fakulteit of hare leden geen beleedigingen hoegenaamd meer uitspreken of schrijven, maar moet zich vreedzaam en rustig gedragen. De fakulteit en hare leden daarentegen moeten hem zachtmoedig en minzaam behandelen, als ouders hunne kinderen. 3°. Het hof verbiedt Villanovanus de waarzegkunst uit de sterren, hetzij in openbare lessen, hetzij in 't geheim, op welke manier ook, maar veroorlooft hem alleen de natuurlijke sterrekunde, op verbeurte der aan de studenten verleende voorrechten en bij bestraffing door het hof (et d'autre peine à la discrétion de la dite Cour). 4°. Het hof

verbiedt aan alle drukkers en boekhandelaars te drukken of te laten drukken en uittestallen eenig boek over astrologie, dat niet vooraf door een doctor der theologie en een doctor medicinae onderzocht is, of het geen voorspellingen uit de sterren (*futuros eventus particulares* des corps célestes) bevat, op verbeurte van beslagneming, verbod hunner nering en willekeurige bestraffing (d'amende arbitraire a la discrétion de la dite Cour). 5°. Eveneens wordt het drukken van almanakken en prognostikaties, die niet als boven onderzocht zijn, op lijfstraf verboden. 6°. Het hof beveelt, dat alle blaadjes en voorspellingen, die dit jaar verschenen zijn, opgehaald, ter griffie gedeponeerd en (als boven) bij eede onderzocht moeten worden.

Het hoofddoel was bereikt, het proces tegen de sterrewichelarij door de fakulteit gewonnen. Haar deken vermeldt noch, dat de eerste voorzitter van het hof zich zeer scherp tegen de astrologie had uitgelaten (acerbe increpet). Hij raadpleegde de raadsheeren, die (terwijl de voorspellingen van den astroloog door zijne verdedigers nagegaan werden) alle (en dat met recht) met de tanden tegen hem knersten. ([40]). Ten laatste werd het vonnis door den voorzitter geveld.

Maar genoeg, zoo eindigt Tagault zijn ambtelijk bericht, want onze astroloog herriep alles, wat hij gezegd en geschreven had (dictus astrologus omnia quae dixerat et scripserat abrogabat), en beloofde de sterrewichelarij, die verboden en veroordeeld is door de profeten, de heilige kerkvergaderingen, de katholieke leeraren en door sommige goede wijsgeeren en medici, hetzij belachelijk gemaakt, hetzij weerlegd was, — niet meer te zullen verdedigen. Het vonnis heeft aldus geluid: het is hem verboden voor het vervolg de sterrewichelarij (judiciariam astrologiam) in Parijs uit te oefenen en de parijzer geneeskundigen door woord of geschrift weer te beleedigen, op verbeurte eener willekeurige boete en arrest. ([41]) Van den geëischten zuiveringseed heeft men dus afgezien. Ik wil niet zeggen, dat Servet er zich veel aan gestoord zou hebben, maar zeker is, dat bij gelegenheid eener huiszoeking te Vienne, in 1553, noch twee exemplaren van zijn vlugschrift bij hem gevonden zijn geworden.

Naar hetgeen Chéveau van de tucht der oude fakulteit jegens weerbarstige studenten verhaalt, kan het ons niet bevreemden, dat Servet, zonder eenigen graad verworven te hebben, Parijs verlaten heeft. Zijne bewering, dat hij niet alleen in Parijs gestudeerd heeft, maar ook doctor medicinae Parisiensis en magister artium was, is onwaar. Alle promoties werden als posten van ontvangst geboekt, maar in de lijsten der gegradueerden (meesters, licentiaten, doctors) komt zijn naam nergens voor. (42) In de oorkonden is hij niets dan een leerling der geneeskunde, die zich voor een medikus uitgeeft (quidam scholasticus medicinae se asserens medicum), dus ook later in Frankrijk platlandicus: in het laatste vonnis, dat de inquisitie, ter plaatse waar hij omstreeks twaalf jaren gepraktizeerd had, over hem geveld heeft, heet hij derhalve eenvoudig *medicus*. (Adressen van brieven hebben hier natuurlijk niet de allerminste bewijskracht.) „Het is niet te bewijzen, — dat is de uitkomst van de reizen en nasporingen, die Tollin voor zijne studiën gemaakt heeft —, dat Servet in Parijs, Montpellier of elders tot doctor der geneeskunde bevorderd werd. Indien hij recht op dezen titel hebben mocht, schijnt hij dien, zooals toen zoovelen, bijv. te Avignon gekocht te hebben." Doctor Philadelphiae dus, maar dat was noch geen doctor Parisiensis, de eenige titel, waar Servet in 1553 aanspraak op maakte.

Thans zijn we gehard en gewapend tegen de volgende profetische ontboezeming van Tollin.

„Men kan het proces tegen (tegen?) de geneeskundige fakulteit te Parijs opvatten als een episode in het proces van (van?) den koninklijken lijfarts en hofastroloog Jan Thiebout. Of als een moment in de groote, de zestiende eeuw schokkende worsteling van het demokratisch studentenelement tegen de verstijfde wetenschap der overleveringsprofessoren. Of als de naar twee kanten welkome aanleiding tot de vreedzaam-zegevierende bijlegging van den vijftigjarigen strijd der fakulteit voor kerkelijk recht tegen alle andere èn hoogere èn lagere fakulteiten der wereldstad. Of als een punt van doorgang in de konflikten tusschen de door de roomsche inquisitie beschermde kerkleer en het door den koning en

de gallikaansche bisschoppen beschermd humanisme. Of als een voorwerp van den naijver des parlements tegen den autokratischen invloed van het monarchaal beginsel. Of als een schrede in den nationalen strijd tusschen Spanje-Duitschland en Frankrijk. Of als een aankondiging van het indringen der astronomisch-meteorologische natuurwetenschap in de autoriteiten en boeken vergodende geneeskunde van een middeleeuwsch verleden. Elke dezer wijzen van beschouwing heeft haar recht en werpt een nieuw licht op het parijsche proces van den 10en maart 1537 a. P. Doch hoe men het ook beschouwe, altijd blijft het een duel tusschen Mag. (dat was hij niet!) Michael Servet en Dr. Johannes Tagault: een tweegevecht vóor den brandstapel. Want van alle kanten, parlement, inquisitie, Sorbonne klonk het gebiedend: ten vure! Het duel schijnt ongelijk. Want aan den eenen kant staat de deken en heel zijn geneeskundige fakulteit en de universiteit en de inquisitie. Aan den anderen kant staat de stud. med. de Villeneuve, een buitenlander, onbekend met het fransche recht, uit Duitschland en Zwitzerland wegens stoute hervormingsgezinde geschriften verdreven, in het openbaar alleen beschut door een zelf met alle honden gejaagden, telkens en telkens weer veroordeelden man, Maître Jehan Thibault. En nochtans viel het zoo vreeselijk moeilijk, den spaanschen jongeling — niet te overwinnen, want dat werd hij nooit, — neen, om hem eenvoudig terugtedringen, omdat hij Tagault tegenoverstond in de anatomie als zijn mededinger, in de pharmakopie als zijn gevierde medewerker, in de physiologie als zijn voorbeeld, in de meteorologie en astronomie als zijn vijand, een gevaar in de vriendschap voor des konings lijfarts, in de vrijzinnigheid voor hem en zijn zoon als een verzoeker. Voor het oogenblik heeft de vertegenwoordiger van een verouderd verleden gezegepraald; maar blijvend zegevierde William Harvey's wegbereider, de vertegenwoordiger van de natuurwetenschap en het vrije onderzoek."

Van dit door en door onwaarachtig en bedriegelijk gehalte zijn de voorbereidende hoofdstukken tot een wetenschappelijke biographie van Servet door zijn vereerder Henri Tollin! De eenige kritiek, die de zooeven aangehoorde stortvloed van berekende

groote woorden verdient, zijn de eenvoudige bekentenissen van denzelfden redenaar, dat „Servet de horoskopie voor een exakte wetenschap hield"; dat „hij er veel tijd aan verkwist mag hebben"; dat „hij, gelukkig! in zijn voorspellingen soms gedwaald schijnt te hebben".

V.

DE ROMAN VAN CHARLIEU.

Voor het tijdvak 1538—1542, van de astrologie tot de tweede uitgaaf van Ptolemeus, ontglipt ons de bibliographische leiddraad voor het leven van Servet. Of hij, toen hij Parijs gramstorig verliet, gepoogd heeft met Kalvijn te Straatsburg in aanraking te komen? De bron, waaruit we het bewijs zouden moeten putten, is, helaas, tot volslagen onbruikbaarheid troebel gemaakt door de legende. ([43]) Even onverklaarbaar is het gerucht van 1538, dat Servet in een ellendigen dood zijn verdiende loon gekregen had.

In 1539 schreef Melanchthon ([44]) een uitvoerigen brief aan den raad van Venetië, waarin de volgende woorden tegen Servet voorkomen: „Ik heb vernomen, dat het boek van Servet in uwe stad omgaat, die de dwaling van Samosatenus, welke de kerk verworpen heeft, hernieuwd heeft. Hij werpt het gevoelen van de twee naturen in Kristus om en loochent, dat het Woord bij Johannes (I, 1. 14) een persoon (hypostasis) beteekent. Ofschoon mijn oordeel over dit geschil bekend is en ik het gevoelen van Servet (in de Loci communes theologici) veroordeeld heb, dacht mij echter goed U te vermanen en te bidden, om zorg te dragen en toe te zien, opdat het goddeloos gevoelen van Servet gemeden, verworpen en verfoeid worde." Tegenwoordig zou een duitsch predikant zoo iets niet eens aan den gemeenteraad van Amsterdam durven schrijven! Doch men ziet met genoegen, dat men zelfs toen in Venetië over den opdringerigen bemoeial ontevreden geweest is. Contarini verweet hem op den rijksdag te Regensburg

in 1541, dat hij zonder de minste aanleiding (senza qualche occasione) aan den raad van Venetië geschreven had. Melanchthon verontschuldigde zich op zijne gewone geniepige manier: hij had den brief niet (zelf) geschreven (maar een ander dus). Van dat soort démenti's heb ik ongeloofelijke ervaringen opgedaan, waarvan ik bij gelegenheid een noch niet bekend staaltje zal laten drukken.

Dr. med. Jerôme Bolsec, die uit doodelijken haat tegen Kalvijn in 1577 te Lyon een beruchte Histoire de la vie, moeurs, actes, doctrine, constance et mort de Iean Calvin, iadis ministre de Genève, in het licht gegeven en opgedragen heeft aan den aartsbisschop van Lyon (*Primat de France*, zoo op den titel, maar voor de opdracht *Primat des Gaules*), heeft daar een gerucht uit het niet veraf gelegen Charlieu vernomen, dat hij met de volgende woorden weergeeft. De cecy (Kalvijns hartstochtelijkheid) rendra bon tesmoingnage l'hystoire de Michel Vilanouanus autrement appellé Seruetus medicin: homme vrayement fort arrogant, & insolent comme testifient ceux qui l'ont congùeu à Charlieu, où il demoura chez la Riuoire enuiron l'an 1540. Contrainct de se partire de Charlieu pour les folies lesquelles il faisoit il se retira à Vienne en Dauphiné. Dat Bolsec weet, wat we anders nergens vermeld vinden, dat Servet te Charlieu bij La Rivoire gewoond heeft, terwijl ook de tijdrekening in orde is, wijst op betrouwbare zegslui. Waarom spreekt Bolsec in Lyon over Rivoire, alsof nu ieder maar dadelijk kon weten, wie daarmee bedoeld wordt? Tollins volharding heeft het raadsel opgelost. De ons uit den twist met Fuchs bekende arabist Sebastiaan Montuus heet Rivoriae Dominus, S. M. Rivoriensis, in de landstaal Monteux de la Rivoire. Dat was dus voor Lyon een verstaanbaar adres. De Rivoires waren daar leden van het Sint-Janskapittel, den 14en Juni 1544 werd Jehan de Rivoire, als opvolger van Charles de l'Etang, tot chamarier der orde gekozen. Het zedelijk oordeel van Bolsec, die Servet voor een afschuwelijken ketter verklaart, niet waard onder menschen te leven, kan ons volmaakt onverschillig zijn. Maar er is te Charlieu toch iets voorgevallen, dat Servet dwong, ondanks zijn aanzienlijken beschermheer, elders een goed heen-

komen te zoeken. Want veel vroeger dan 1577, in 1553 namelijk, toonde men ook in Genève het gerucht te kennen, waar Bolsec op zinspeelt: een liefdeshistorie, een vechtpartij en hare gevolgen.

Een ketter is buiten kijf ook in zedelijk opzicht een mauvais sujet, dat staat bij echte orthodoxen zoo vast als een muur. De gereformeerde inquisitie te Genève was vooraf van Servets onzedelijkheid overtuigd, en daarom zocht zij naar de bevestiging van die overtuiging door de feiten. Men vroeg alzoo aan Servet, hoe hij als ongetrouwd man zonder ontucht had kunnen leven. Servet weerde dat vrome hondegesnuffel op staanden voet daarmee af, dat hij zich impotent verklaarde. „Hoezoo?" Wel, hij was aan den éenen kant gekastreerd (wat niet impotent maakt), en aan den anderen had hij een breuk (wat óok niet impotent maakt). „Sedert wanneer?" Dat lag buiten het bereik zijner herinnering (non mi ricordo!), doch hij kan zoowat vijf jaar geweest zijn. „Maar hij had toch (in zijn herberg), toen men over trouwen sprak, gezegd, dat er ook buiten dat vrouwen genoeg te krijgen zijn?" Dat wist hij niet. 't Was mogelijk, dat hij iets van dien aard gezegd had, doch dan in elk geval boertend, want hij wou voor niemand weten, dat hij impotent was. Aan een doktoraal onderzoek naar plaats en beteekenis van de rede (veu quil est coupé sur un costé) schijnt niemand gedacht te hebben, ondanks het heerschende wantrouwen, dat men met een vermomden spaanschen Jood of Mahomedaan te doen had. In zijn hoofdwerk zegt Servet, dat hij den ongehuwden stand, dien Paulus boven het huwelijk de voorkeur geeft, wanneer het namelijk vrijwillig en niet gedwongen geschiedt, ook voor zich verkozen heeft (mihi elegi, Rest. p. 430). Zal het ita tamen si ea libere agitur citra necessitatem een zin hebben, dan vervalt de impotentie, want het besluit van een doove, om niet naar een koncert, of van een blinde, om niet naar een bloemententoonstelling te gaan, zou men slechts in zeer oneigenlijken zin een vrije verkiezing kunnen noemen. „Waar Servet (Rest. p. 411) van de verschijnselen der puberteit spreekt, merkt Tollin op, zegt hij: hoc naturae experimentum monere nos debet."

In verband nu met deze kiesche aangelegenheid staat de navraag naar zekere geruchten over Servets verwonding en arrest te Charlieu. Hij antwoordde: „In Charlieu ging ik eens des nachts een patiënt bezoeken en werd, tengevolge van de wangunst des anderen dokters aldaar, door eenige zijner magen en vrienden overvallen. Bij die gelegenheid werd ik gewond en verwondde zelf een van de anderen, door welke zaak ik een paar dagen (twee of drie, zegt Servet ook hier, zooals bij al zijne tijdsbepalingen), in arrest kwam." Vijf dagen later kwam men op de zaak terug: men vroeg Servet, of hij zich in Charlieu niet verloofd had? In Charlieu, bekent de „impotente" gevangene, had hij weliswaar een meisje een huwelijksvoorstel gedaan, maar hij wou niet trouwen (voyant quil ne se sentoit capable, toen eerst?). De leuke vraag, die hier onmiddelijk op volgde, of hij in Charlieu en elders niet gehoereerd had, beantwoordde hij kortaf met neen.

Een gevecht bij nacht, met verwondingen en opsluiting, een afgebroken verloving, dat alles in een kleine plaats (Villanovanus kende haar in 1535 noch niet en noemt eerst in de tweede uitgaaf Caricolus, foutief voor *Carilocus*), waar Servet de eenige dokter niet was, er behoefde niets meer bijtekomen om het tooneel, hetzij vrijwillig of gedwongen, te verlaten!

Doch eer we Servet naar een vreedzamer oord volgen, mag Tollin ons van die historie van Charlieu het fijne vertellen en ons de dame van den dolenden ridder voorstellen. Wij gaan daarbij wel van onzen stelregel af, om alle legenden uit den tekst naar de aanteekeningen te verwijzen, maar in een roman, waarmee we in Charlieu ontegenzeggelijk te doen hebben, mag dat wel.

Tollin laat hier aan zijne romantische methode zoozeer den vrijen teugel, dat het voor iemand, die niet schrikachtig is, een vermaak is om meetehollen.

„Servet heeft drie jaren in Charlieu gepraktizeerd. Dat feit staat er als een wonder in zijne levensgeschiedenis. Zelfs de ster eener teere liefde is in Charlieu voor hem opgegaan. Wellicht had er weinig aan ontbroken, dat de arragonsche leeuw ([45]) hier een lam was geworden. En toch"....

„Zou de Spanjaard, die met paschen 1536 den omgang van den ouden heer de Rivoire genoot, niet juist in den familiekring van dezen man een edele gastvrijheid hebben kunnen vinden? (Zeker!) En als wij weldra Jeronimus Montuus als hofarts van Vienne terugvinden, terwijl Servet daar onderdokter is, zou men daaruit niet kunnen besluiten tot een vriendschap, die in Lyon begint en voortgaat in Charlieu en Vienne, aanvangende bij den grootvader, zich overplantende op den zoon en wellicht — eindigende met de kleindochter, aan wie Servet zijne liefde had verklaard? (Ongetwijfeld: een edelpage, een spaansche grande kan alléen bij een héel fatsoenlijk meisje zich incapable gevoelen.) Doch dat is maar zoo'n vraag. Wij kunnen niet zeggen, wie de uitverkorene van den hooghartigen spaanschen veelweter was. Van zijn hoog-ideaal gezichtspunt (bijv. in de Restitutio p. 341: de liefde is de hemelsche weg voor het hemelsche rijk) kan men veilig tot de ideale beschouwing van Servet over het huwelijk besluiten, ja, zelfs het vermoeden uitspreken, dat hij er verhevener over dacht dan Luther, Zwingli en Kalvijn. . . . Ik betreur zeer, dat wij van Michael Servets geliefde geen brief bezitten. . . . In elk geval heeft de arragonsche edelman er de voorkeur aan gegeven ongehuwd te blijven. Hij beeldt er zich wat op in (wat in dit geval eigenlijk heel gek was). Reeds tegen 1546 vraagt hij Kalvijn (brief 22) of niet volgens het evangelie hij, die zijn maagdelijkheid bewaard heeft, een extra godspenning zal ontvangen. Aan dezen cælibatairen trots (van 1546?) had nu de liefdehistorie te Charlieu met één slag den bodem ingeslagen. Bij Servets besef van ideale liefde had er een modelhuwelijk (Musterehe) uit kunnen volgen, indien niet die omstandigheid, welke M. S. voor vriend en vijand opzettelijk trachtte te verbergen, hem daarin verhinderd had. (Wat was dat dan voor een omstandigheid?) 't Is mogelijk, dat Servets eigen vader, de koninklijke notaris van Tudela, die zijn Michieltje tot page van den koninklijken biechtvader en dan van den keizer (alweer wat nieuws!) bestemd had, den vijfjarigen knaap liet kastreeren, doch dat het (onvertaalbaar) maar aan één kant lukte, zooals vaak het geval is. Maar 't is óok niet bepaald onmogelijk, dat die verminking bij de verrassing bij nacht, toen hij

verwond werd, te Charlieu werd uitgevoerd, in den geest van dat wreede tijdperk (toen het scheldwoord humanaster noch niet uitgevonden was), toen men door de schrikkelijke straf het werkelijk of vermeend vergrijp zocht te overtreffen. (Servet en Abailard?) Was Servets verloofde de kleindochter van Dr. Sebastiaan Monteux de Rivoire, waren Jacob en Frans Rivoire misschien de aanvallers geweest, om de vermeende beschimping hunner „cousine" (men ziet toch, dat de schrijver aanhaalt?) te wreken, dan — zouden ze in 1539 met recht als misdadigers gevonnisd en hunne goederen verbeurd verklaard zijn. Want het is dan toch maar heel merkwaardig: ongeveer toen Servet zijne kloppartijen in Charlieu had, waarbij hij zelf gewond werd (en verwond heeft, dominee!), werden de goederen van Jakob en Frans de Rivoire verbeurd verklaard „à cause des crimes, où ils étaient tombés." (Maar hebben we, in onzen ridderroman al doordravende, Servets eigen verhaal van dien dokter niet geheel uit het oog verloren? Drommels ja, goed dat u er aan herinnert!) Naar de schildering van Servet kan het niet te doen geweest zijn om een tweegevecht tusschen evenknieën (um ein ebenbürtiges Duell), maar om een gemeene overrompeling bij nacht door een wangunstige clique. Voor lasteraars van beroep, zooals die Bolsec er een is ([46]), was het geneeskundig bezoek eener zieke jonge dame (wat blieft u?) bij nacht voldoende, om allerlei schandelijke dingen omtrent den bezoeker uittestrooien, of door zoogenaamde vrienden voor de voeten te laten werpen, vooral als die laffe struikroovers en lasteraars hun persoon in duisternis hullen en zich bovendien, zooals in het zuiden de mode is, noch konden vermommen. En dan, de jonge praktikus, in 1538 was hij 27, kwam regelrecht van de universiteit van Parijs, waar zulke kloppartijen bij dag en nacht tot de nobele passies behoorden. (Hij had er dus de gewoonte noch van, de hopman van 1530, jongeling in 1540. Zijn dat dan de dwaasheden, die hem uit Charlieu verdreven? 't Mocht wat!) Een arts, zooals Bolsec, kon daarbij aan de demonstratio circulationis pulmonaris denken. De omweg van het bloed door de longen, in plaats van het septum cordis (Servets ontdekking van den kleinen bloeds-

omloop derhalve), moest aan een aanhanger van Galenus als een roekelooze dwaasheid voorkomen. (Noch grooter dwaasheid zou deze onderstelling kunnen schijnen, indien men naar de mogelijkheid wou vragen, waar toen een eenvoudig platlandikus lijken vandaan kon krijgen, die in zeer beschaafde landen noch in deze eeuw met gevaar en kosten door of voor de beoefenaars der ontleedkunde gestolen moesten worden? Maar we willen zoo onbeleefd niet zijn, want waar zou anders de dichtkunst blijven!) En het is niet onmogelijk, dat Servet in Charlieu bij ontleding van lijken soortgelijke betoogen ondernam. Toen de arragonsche edelman van Charlieu uit het huis der Rivoires naar Lyon en Vienne in dat van Palmier vertrok, bleef hij in de kringen der hoogste fransche aristokratie. Die Jan Rap van een Bolsec, die achterklapper, kan dus in Lyon en omstreken wangunstige artsen genoeg aangetroffen hebben, die den rijkbegaafden, maar hervormingszuchtigen spaanschen jongeling voor onbeschaamd en aanmatigend uitgaven. Elke nieuwigheid gold voor dwaasheid. *Pour les folies lesquelles il faisait*. . . ('t Is duidelijk, Servet is een offer van den kleinen bloedsomloop geweest!) Men mag overigens niet nalaten, het bestuur der kleine stad Charlieu te feliciteeren met het krachtdadig herstel van de orde bij nacht, al kan het tegenwoordig niet meer worden uitgemaakt, of de met drie dagen arrest bestrafte (frisch door Jaques en François besneden?) ontdekker van den bloedsomloop, zich gevangen liet nemen, omdat hij een goede zaak meende te hebben, of omdat hij door zijne verwonding de kracht verloren had zich verder te verdedigen en te ontloopen. Men schijnt hem daarop de stad ontzegd te hebben."

Op dezen roman volgt weer „een reeks van bedriegelijke besluiten en leugens", natuurlijk niet van monsieur le pasteur Henri Tollin, maar van Maître Jehan Calvin! „De slotsom van ons onderzoek (!) luidt: Servet kreeg een hooggeboren dame (een gravin, want een hoogedelgeboren vrouwspersoon zou onder zijn stand geweest zijn!) zoo lief, dat hij haar een huwelijksgelofte deed. Maar hij brak het engagement weer af, omdat hij de overtuiging kreeg, dat hij wegens een waarschijnlijk (*wohl?* och kom, zoo met beëedigde protokollen te sollen!) uit de kindsheid af-

komstige breuk, onbekwaam tot de voortteling was. Deze breuk van het engagement en (!) de wangunst van een anderen dokter" — hebben we zoo goed bijeengeflanst, dat Koning en Scheltema er noch in hun graf van watertanden. (47)

Werd Servet kort na dezen roman herdoopt? Deze vraag doen zijne levensbeschrijvers, omdat hij in zijn laatste werk niet slechts als hevig wederdooper schrijft, maar bovendien het willekeurig leerstuk ontvouwt, dat de kristenen, op het voorbeeld van Jezus, niet vóor hun dertigste jaar gedoopt mogen worden. Hij was daar zoo diep van doordrongen, dat hij (na 1546) Kalvijn met drift aanspoort zich te laten doopen, om de gave des heiligen geestes deelachtig te worden. Kalvijn van zijn kant heeft er Servet na zijn dood over bespot, dat deze zich ondanks zijne theorie niet heeft laten herdoopen. Op grond dier hartstochtelijk verdedigde theorie nemen Mosheim, Willis, Gordon, Tollin en andere schrijvers aan, hoewel een historisch bericht ontbreekt, dat Servet op dertigjarigen leeftijd in 't geheim gedoopt is. Naar het vermoeden van Charpennes (Histoire de la Réformation de Genève, 1861, p. 496), was Servet in den zomer van 1538 te Lyon, gedurende den winter in Charlieu. Dit vermoeden verbindt Tollin harmonistisch met de kleine drie jaar, die Servet in Charlieu gewoond heeft, en besluit dan: bijgevolg zou hij reeds vóor den herfst 1541, waarin zijn verjaardag valt (den 29en september namelijk, de doopceel uit Tudela berust in het rijkvoorzien archief der verbeelding des heeren Tollin), Charlieu hebben verlaten (48), om over Lyon naar Vienne te gaan; naar alle waarschijnlijkheid dus is Servet toen, in den herfst van 1541, te Lyon herdoopt. Dat onze held te Charlieu noch niet tot de weerlooze kristenen behoorde, hebben we uit zijn eigen mond gehoord. Maar bovendien, ik weet niet zoo precies, wanneer Servet dertig jaar oud geworden is, want geen oorkonde stelt mij in staat tusschen 1509 en 1511, 1539 of 1541, of misschien ook geen van beiden, een keus te doen. Ik weet ook niet, hoe Servet toen over den doop dacht. En uit een theorie tot daden te besluiten, is ook een glibberige redeneerkunde, waarbij zelfs een voorzichtig mensch kan tuimelen. Een levensbeschrijving alleen uit een bundel preeken

optemaken, schijnt een bedenkelijke methode. In elk geval: niet vóor 30, hoe lang is dat ná 30? Konden we de vijftig brieven lezen, die Servet, naar het heet, aan den vader van zijn ambtgenoot de la Vau ([49]) in Poitiers geschreven heeft en die Justus Jos. Scaliger gezien wil hebben (Patiniana, Scaligeriana), dan zou ons de ontwikkeling van zijn afkeer tegen den kinderdoop misschien duidelijker worden.

VI.

DE HERVORMER TE VIENNE.

Petrus Palmerius, een groot liefhebber der aardrijkskunde, die tengevolge der vele ontdekkingen toen in de mode was, had Villanovanus reeds in Parijs leeren kennen. Jerôme Monteux, seigneur de Mirabelle, was zijn lijfarts geweest; ook deze was hem evenmin vreemd als diens opvolger Johannes Perellus, met wien Servet in Parijs gestudeerd had. Tollin benoemt Servet-zelf nu eens tot den eigenlijken, dan tot den tweeden lijfarts van den aartsbisschop, maar het bewijs voor dien titel heb ik noch niet gevonden. Het noch zoo jeugdig edikt van Frans I, dat onder dagteekening van den 2en december 1538 de uitoefening der geneeskunst allen verbood, die niet in Parijs of Montpellier den doctorstitel verworven hadden en door een andere hoogeschool erkend werden, was wel niet streelend voor Valence, Poitiers, Toulouse, Orleans, Avignon, — maar door de toestemming van het parlement was het koninklijk besluit tot wet verheven, en ik geloof niet, dat een aartsbisschop en primaat van Frankrijk het zoo maar eenvoudig overtreden heeft. Dat was ook in 't geheel niet noodig. Caspar Trechsel had zijne drukkerij van Lyon naar Vienne ([50]) verplaatst en Villanovanus kreeg vooreerst genoeg met de pers te doen: hij bezorgde te Vienne een nieuwe uitgaaf van den Ptolemæus (zie bladzijde 39), en van de latijnsche Bijbelvertaling van Xantes Pagnini (zie bladzijde 45). De nadruk van 1535 wordt nu zonder omslag genaast, Pirkheimers opdracht aan zijn

bisschop heeft plaats gemaakt voor een opdracht aan den aartsbisschop van Vienne, die voor Servets leven niet onbelangrijk is.

„Aan den hoogaanzienlijken, doorluchtigsten en eerwaardigsten heer, den heer Petrus Palmerius, aartsbisschop en opperste van Vienne, Michael Villanovanus.

Na mijn eerste uitgave van de aardrijksbeschrijving van Ptolemeus met mijne aanmerkingen, o hoogste en aanzienlijkste gebieder, toen ik in uwe tegenwoordigheid en begunstiging te Parijs openbaar leeraar der mathematika was (openlijk voorlezingen over mathematika hield), heb ik mij reeds bevlijtigd een tweede, veel nauwkeuriger uitgave te laten verschijnen. Tot dit besluit spoorde mij niet weinig uw scherp oordeel aan, daar gij hier en daar in de eerste uitgave bedorven plaatsen ontdekt hebt. Bovendien was mij een spoorslag de aanmoediging van Hugo de la Porte, boekhandelaar te Lyon, een man van groote verdiensten voor de geheele wetenschap, die geen kosten gespaard heeft, opdat onze Claudius Ptolemeus, voor zoover het van zijn kant mogelijk was, gereinigd werd van de vele fouten, waar hij van wemelde. Deze onze geheele inspanning, of liever den geheelen verbeterden Ptolemeus, wilde ik uwen geheiligden naam toewijden: want gij zijt van alle kerkvoogden, die ik ooit heb leeren kennen, de eenigste, die de klassieke wetenschappen liefheeft, de letterkundigen begunstigt en zich op de kennis der aardrijkskunde toelegt.

Een andere grond, die mij bewoog deze uitgaaf aan u optedragen, is de opeenstapeling uwer weldaden tegen mij. Gij zijt jaren lang mijn Maecenas (ditmaal staat er Macaenas) geweest; gij hebt mij toch met uwe tegenwoordigheid vereerd, toen ik de aardrijkskunde van Ptolemeus verklaarde. Daarom is het billijk, dat Ptolemeus, die destijds in u zijn beschermer heeft leeren kennen, thans opnieuw in u zijn begunstiger erkenne. Welken vorst betaamde het anders, Ptolemeus in 't licht te laten verschijnen, nadat hij in Vienne verbeterd en bewerkt was, dan u, gebieder te Vienne en tevens ijverig navorscher van Ptolemeus? Ik bedoel het Vienne der Allobrogen, waaraan onze Claudius (Ptolemeus), als eene hem reeds lang bekende, onder bijna alle steden der beide Gallia's door haar oudheid merkwaardige stad, de pleeg-

dochter van romeinsche keizers [zie Caesar, Gall. oorl. VII. 9. 10; Tacitus, Jaarb. II. 24; Strabo V. 185 sq], ja, thans zijn eigen pleegmoeder (door hare Ptolemeusstudiën namelijk) vreugde beleven zal.

Hij zal er zich buitendien over verblijden, als hij bemerkt, hoe zich de kring der kenners zijner geographie in Vienne uitbreidt. Onder hen bekleeden uwe bloedverwanten den eersten rang: Johannes Palmier, prior van St. Marcellus (Mauritius?), en uw vicaris-generaal Claude de Rochefort (Claudius a Rupe Forti), twee zeer geachte en in vele opzichten aanbevelenswaardige mannen, aan wie ik voor mij evenveel te danken heb, als de geografen aan Ptolemeus. Ik wil hier niet aanvoeren, wat mij de groote prior van St. Pieter en St. Simeon, Jean le Blanche, verbiedt van zijne deugden te berichten. Ook zou ik het niet wagen mij over het heilig drietal uwer officialen (we zullen ze, aangestookt door Kalvijn, bij gelegenheid van het ketterproces tegen Servet in 1553 weer ontmoeten!) uittelaten, of hunne namen hier intevoegen, want ik ben overtuigd, het niet naar den eisch te kunnen doen. Ook de veelzijdige wijsgeerige ontwikkeling en taalkennis van doctor Johannes Perellus, uw arts en mijn voormaligen studiegenoot in Parijs, heeft aanspraak op een bekwamer heraut, dan ik ben.

Terwijl ik alzoo op u terugkom, eerwaardigste gebieder, zoo heb ik gedacht, dat het dezen mijn nachtelijken arbeid zeer goed te stade zou komen, indien gij hem met uw gewone beminnelijkheid onder uwe bescherming mocht nemen. Want als hij uw scherpzinnig oordeel niet mishaagt, dan is hij voldoende aanbevolen en goedgekeurd. Terwijl de stof, die ik behandel, zoowel moeilijk als eeuwenlang verwaarloosd is, zal mij in dezen kritieken toestand, waar ik soms twijfelen en in het donker moet rondtasten, mijn pad toch meer geëffend zijn; hoewel niet ieder zijn doel met de punt van een naald zal treffen, zooals het spreekwoord luidt: „Ach, niet altijd, hoe ook de boog mag dreigen, zal hij het (doelwit) treffen" (Horatius, Ars poet. 350). Want zelfs Plinius, zoowel als Strabo en Mela, die over de aardrijkskunde geschreven hebben, loopen in de meeste punten zoover

uiteen, dat men ze door geen overredingskunst met elkander verzoenen kan. Daarbij komen noch de ongunstige tijdsomstandigheden en oorlogen, waardoor niet alleen ettelijke steden geheel verwoest of vervallen, maar ook bijna alle namen veranderd zijn. Doch, wat zal ik, weetniet, Minerva onderwijzen (niet meer vertaalbaar spreekwoord: Sed quid ego sus Minervam)? Bekend is, ja, bekend is dat alles u, die voor een goed gedeelte het aardrijk zijt doorgewandeld en die alle schrijvers over aardrijkskunde nauwgezet en grondig gelezen hebt; naar het voorbeeld van den allerkristelijksten koning van Frankrijk, die evenzeer een liefhebber der studie is, als zijne geleerdheid op dit gebied aan het wonderbare grenst. Het betaamt den hoogsten vorsten, die het aardrijk regeeren, dat zij het ook kennen; het betaamt ook hun dienaars, vooral wanneer zij (wat u vaak door vorsten opgedragen is) als gezanten naar de verschillende deelen der aarde worden afgevaardigd. Daar komt noch bij de lust tot onderzoek, die zoowel het denkvermogen versiert, als het gemoed aangenaam opwekt; anders zouden wij gelijk de dieren als het ware in de woestijn omzwerven, zonder een vaste grondstelling voor ons leven te hebben. Doch alweer zou ik een (Minerva gewijd) uiltje naar Athene dragen.

Ontvang dus, aanzienlijkste meester, het allernuttigste, op het zorgvuldigst door mij herstelde werk van den uitstekendsten aardrijksbeschrijver Claudius Ptolemeus, opdat het spoedig op uw bescherming steune en u alleen als Maecenas (Mecaenatem) erkenne. Vaarwel en wees voortdurend gelukkig, doorluchtigste opperheer.

Vienne, den laatsten Februari 1542."

't Is duidelijk in welken dampkring wij ons hier bevinden! Het is niet de taal van Kalvijns beroemden brief aan den koning van Frankrijk voor de Institutio van 1536. Daar stemt goed mee overeen, dat de beruchte plaats over de onvruchtbaarheid van Palestina op de derde kaart van Afrika in den Ptolemeus van Friese 1522, overgenomen in de uitgaven van Pirckheimer 1525 en Villanovanus 1535 nu door hem geschrapt is. Maar vooral kenschetsend voor Servets loyale gezindheid is een ander feit. Bij zijne vergelijking der beide uitgaven van 1535 en 1542 zegt Mos-

heim (blz. 337): „In de beschrijving van Frankrijk (ik zal de woorden, waar het hier telkens op aankomt, spatiëeren), ontbreken de woorden, waar Servet van de (wonder-)kracht des konings, om kropgezwellen te genezen, twijfelachtig spreekt. Hij vreesde ongetwijfeld, dat deze woorden den Franschen, die hun koningen aanbidden, konden mishagen." De heer Tollin twijfelt er aan, of Mosheim de tweede uitgaaf werkelijk gezien heeft (wat den nauwgezetten Mosheim tot leugenaar maakt), maar schrijft toch ook in zijn mikroskopisch onderzoek van het werk in 1875: „De twijfel aan het genezen van kropgezwellen door den franschen koning kan aanstoot gegeven hebben, en daarom blijft die plaats in den nieuwen druk weg." Doch twee jaar later schreef Willis, met de twee uitgaven van het britsche museum vóór zich (p. 135): „Villeneuve leefde nu in den geestelijken kring eener aartsbisschoppelijke stad, in de schaduw van den troon, en daar waren de weinige woorden der vroegere uitgave, die de werking der koninklijke aanraking bij kropgezwellen twijfelachtig schenen te maken, niet meer op hun plaats. Daarom zijn ze nu (in den nieuwen druk) gewijzigd. In plaats van het: ik heb niet gezien, dat zij (die den koning aanraakten) genezen werden, vinden we thans: ik heb hooren zeggen, dat er vele genezen zijn! Evenmin mocht er in een boek, opgedragen aan den aartsbisschop van Vienne, iets ten nadeele van het heilige land blijven staan. Alles wat bij de kaart van Palestina in tegenspraak was met het bijbelsch verhaal van Judea, als een land overvloeiend van melk en honig, is uit de nieuwe editie verdwenen." Tollin, die bij Willis geen foutje door de vingers gezien heeft, kan dit kenmerkend feit onmogelijk voorbijgezien hebben. En toch herhaalt hij in 1880 voor Servets vlugschrift over de astrologie: „Dit werk (de Ptolemeus) des jeugdigen Spanjaards kreeg de voor aardrijkskundige nasporingen bezielde jonge aartsbisschop zeer lief. Hij was het, die later Servet verzocht, enkele fouten te verbeteren, de plaatsen over het nooit geziene genezen van kropgezwellen door den koning en over de onvruchtbaarheid van het heilige land wegtelaten, er andere nuttige dingen bijtevoegen, en het heeft hem behaagd, de aldus verbeterde nieuwe

uitgave met een vleiende opdracht aantenemen: hij beriep hem naar Vienne, benoemde Michael Villanovanus tot zijn lijfarts en hield hem aldaar elf jaren getrouw in eere." Perellus wordt hier, in strijd met diezelfde vleiende opdracht, zonder omslag als lijfarts des aartsbisschops afgezet en Villeneuve in zijne plaats benoemd! Dat is reeds bedenkelijk. En toch, de schrijver telt nauwkeurig al de exemplaren op, die hij gezien heeft. „Ik heb op een wetenschappelijke reis, ondanks veelvuldig onderzoek, acht exemplaren der eerste, maar slechts drie exemplaren der verbeterde uitgaaf gezien. Ik zag en onderzocht ze in de volgende boekerijen (editie van 1535): 1 Berlijn, 2 München, 3 Neurenberg, 4 Parijs (waar er 3 zijn), 5 Poitiers, 6 Avignon, 7 Carpentras, 8 Lyon; editie van 1541/42: 1 Berlijn, 2 München, 3 Parijs." Professor H. Kiepert schreef mij echter, dat Berlijn de tweede uitgaaf niet bezit, maar wel Göttingen, München, Weenen, Brussel, den Haag. Ik zal eenvoudig de ongeneeslijke kropgezwellen van 1535 en de koningsgezinde van 1542 naast elkaar laten zien.

Villanovanus in 1535:	Villanovanus in 1542:
De Rege Galliae duo memoranda feruntur. Primum quod sit in Remensi ecclesia vas. . . .	De Rege Gallie duo memoranda feruntur. Primum, quod sit in Remensi ecclesia vas. . . .
Alterum. quod Rex ipse solo contactu strumas sive scrofulas curet. *Vidi ipse Regem plurimos hoc langore correptos tangentem, an sanati fuerint non vidi.* (Zie bladz. 41.)	Alterum, quod Rex ipsum solo contactu strumas sive scrofulas curet. *Vidi ipse Regem plurimos hoc langore correptos tangentem, pluresque senatos* (zoo!) *passim audivi.*

Zoo staat, in overeenstemming met Willis bevind van zaken in Engeland, te lezen in de exemplaren te Weenen, München (dat ook Tollin *geprüft* heeft) en Göttingen. De ongeloovige tekst is derhalve niet geschrapt, maar in een geloovige veranderd. Dat Tollin, die zelf zoo vaak met weinig komplimenten beweert, deze of die heeft dit of dat (door hem aangehaalde) boek niet gelezen, van zijn kant Willis niet opmerkzaam gelezen zou hebben, is ondenkbaar. „Willis behandelt de zaak bij voorkeur van den grappigen kant", schrijft hij. Maar of het kliercitaat

nu juist als een grap te beschouwen is? Voor Tollin was de zaak althans geen grap, maar een zedelijke plicht en een zielkundig verschijnsel. In zijn werk over M. Servet en M. Butzer (1880, p. 124) schreef hij: „Het komt niet met den oordeelkundigen ader van den *Aragoniër* overeen, alleen van hooren zeggen geruchten aantenemen, tenzij om ze te weerleggen. In Servets geschriften is geen voorbeeld, dat zich de *Aragoniër* met zijn koud, berekenend verstand aan den kant van een bloot gerucht geplaatst zou hebben. De ontdekker van den bloedsomloop was daarvoor te nauwgezet." Maar die Butzer (p. 139, aanm. 6)? Nu ja, een opzettelijke bedrieger was hij wel niet, maar — „hij huldigde de aloude gevaarlijke grondstelling veler geloovigen, dat het doel de middelen heiligt, en zijne vaak afwisselende plannen stonden hem niet altijd helder voor den geest." Wie, tegen beter weten in, onwaarheid schrijft, leert Tollin tegen E. Turner, is een schurk. Daar is hier dus niet aan te denken. Maar wel hebben we alweer een waarschuwend bewijs voor het zielkundig verschijnsel voor ons, dat apologetiek den mensch met volslagen blindheid straft.

Van hetzelfde jaar dagteekent de nieuwe druk van den latijnschen bijbel voor rekening van denzelfden uitgever, die reeds in 1538 den zoogenaamden bijbel van Holbein had uitgegeven, en bij denzelfden drukker. De eerste druk, de eerste bijbel met versnommeren, verscheen Anno dni 1.5.2.7. die vero 29 Januarii = 1528 in klein folio (niet kwart, zooals Graesse I. 1859, p. 394 zegt). Een keulsche uitgaaf van Melchior Novesianus verscheen in 1541. De titel van den nieuwen lyonschen druk wordt opgegeven als volgt:

Biblia Sacra ex SANCTIS PAGNINI translatione, sed ad Hebraicae linguae amussim novissime ita recognita, & Scholiis illustrata, ut plane nova editio videri possit. Accessit praeterea Liber interpretationum Hebraicorum, Arabicorum, Graecorumque nominum, quae in sacris literis reperiuntur, ordine alphabetico digestus, eodem authore. Lugduni apud Hugonem à Porta 1542. Aan 't slot: Excudebat Gaspar Trechsel (Viennae).

In een voorrede van Michael van Villanova aan den lezer,

is hij de voorlooper van onze Verschooristen: hij verzoekt den lezer eens vooral eerst hebreeuwsch te leeren, zich dan naarstig op de bijbelsche geschiedenis toeteleggen en laatst van al de profeten te lezen. Want deze moeten in de eerste plaats letterlijk historisch en dan eerst geestelijk verklaard (op Kristus toegepast) worden. „Weshalve wij in de kantteekeningen altoos getracht hebben, dien ouden letterlijken of historischen zin, die doorgaans verwaarloosd is, te verklaren, opdat de geestelijke ware mocht blijken en opdat wij Jezus Kristus, verborgen onder die schaduwen en zinnebeelden, met ongedekten aangezichte duidelijk als onzen God mogen aanschouwen. Dat heeft ons niet weinig zweets gekost." Naar dezen regel worden in den bijbel bijv. de bekende messiaansche voorzeggingen in psalm 2, 22, 69 en 110 van David verstaan, Jez. 7, 14 van Abia, die koning Hiskia zou baren. Ten slotte verzekert Servet, dat Pagnini een groot aantal aanmerkingen en eigenhandige verbeteringen had nagelaten, zoodat hij durft verzekeren, dat de vertaling nu beter en meer overeenkomstig met den hebreeuwschen tekst was. In een voorbericht van Joh. Nik. Victorius staat, dat men zich voor dezen druk van een door Pagnini eigenhandig vermeerderd exemplaar van den keulschen druk bediend heeft, zoodat zij eer als een nieuwe, dan een verbeterde uitgaaf kon gelden. Mosheim en Willis, die elk voor zich gelegenheid hadden, die bijbels met elkander te vergelijken, noemen die verbeteringen en bijvoegsels vrij onbeduidend, tenzij de lezer het een verbetering van den tekst mocht willen noemen, dat Noach bij het bouwen van de ark bevel kreeg haar te bepekken met pek, ***picabis eam pice***, in plaats van aardpek ofte jodenlijm, ***bituminabis eam bitumine***. Of nu al die voor dien tijd rationalistische verklaringen der messiaansche teksten in de psalmen en profeten van Servet of van Pagnino zijn, wiens bijbel met goedkeuring van twee pausen gedrukt was? Kalvijn beweerde, dat Servet, tegen een vergoeding van vijfhonderd pond (gulden), den bijbel op alle bladzijden beklad had, maar Mosheim merkt zeer ter snede op, dat er op tal van bladzijden in 't geheel geen aanteekeningen voorkomen. Goetze noemt (1744, p. 357/8) Servets taktiek bedriegelijk, zelfs Willis betreurt haar.

Zooveel is zeker, dat de bijbel, die onder pauselijke vlag was uitgezeild, tengevolge van Servets kontrabande op den leuvenschen index van 1546 (herdrukt te Rome 1559) gestrand is. De bij Quirago in 1584 en Sotomayor in 1667 veroördeeldė aanteekeningen, kan men nalezen bij Allwoerden (pp. 188—198) en Mosheim (pp. 396—412).

Tollin behandelt den nadruk van Novesianus naar de reeds uit den nadruk van Ptolemeus bekende methode. De geleerde dominikaan Santes Pagnino de Pagnini uit Lucca (1470—1541), een leerling van Savonarola, was in Lyon de ziel van het verlicht katholicisme. Naar het oordeel van den inquisiteur Esprit Rotier, zou zonder hem geheel Lyon luthersch geworden zijn. Hij benoemde bij zijn dood (bewijs natuurlijk geheel overbodig!) Michael Servet Villanovanus tot zijn erfgenaam en uitgever van de kritische latijnsche bijbelvertaling, waaraan hij dertig jaar gewerkt had. „Door Santes Pagnini knoopt de servetaansche hervorming zich rechtstreeks aan Savonarola vast"!

Behalve met de la Porte, kwam Servet ook in aanraking met den lyonschen uitgever Jean Frellon, die in een rechterlijk verhoor, dus onder eede verklaard heeft, dat hij vervolgens (ensuite, na de bijbeluitgave) een aantal boeken voor hem gekorrigeerd heeft, o. a. een spaansche uitgave der Summa van Thomas Aquino, waar Servet de inhoudsopgaven (rubrieken) bijgevoegd heeft. Hij had ook ettelijke spraakkunsten uit het latijn in het spaansch vertaald. Bij Tollin kan men daarentegen lezen, dat Servet een spaansche vertaling der Summa van Thomas met eigen aanmerkingen bewerkt heeft. Wat niet verhindert, dat men op een andere plaats bij hem kan lezen: „Er is tot dusver niemand bekend, die Servets Summa van Thomas of zijne spaansche geschriften gelezen heeft." Is het dan op een derde plaats geen onbillijk verwijt: „Melanchthon had dat, als hij onderwijs uit de roomsche klassieken versmaadde, uit de Summa van Thomas Aquino, die Servet opnieuw vertaalde, kunnen leeren"? En is een klassiek roomsch schrijver — dat is toch immers Thomas niet alleen in het oog van Leo XIII? — géen klassiek roomsch schrijver meer, zoodra Servet zijn werk vertaald heeft?

De roomsche boekhandelaar Frellon korrespondeerde niet alleen met zijn korrektor Villeneuve, maar ook met zijn landsman Kalvijn. Hij speelde derhalve in Lyon dezelfde rol als Servet in Vienne. Wat meer is, ook Kalvijn deed inzoover hetzelfde, dat hij evengoed een valschen naam gebruikte als Villeneuve, want in de korrespondentie met Frellon heet hij Charles Despeville. Door bemiddeling van Frellon, dus uit Lyon, zond Servet drie vragen aan Kalvijn: Is de gekruisigde mensch Jezus Gods zoon, en wat is de grond van dat zoonschap? Is het rijk van Kristus in den mensch, wanneer gaat hij dat rijk binnen, en wanneer wordt hij wedergeboren? Moet de doop evenzeer in den geloove geschieden als het avondmaal, en waartoe heeft Kristus beide in het nieuwe verbond ingesteld? Kalvijns antwoord kent natuurlijk ieder katechizeermeester vanbuiten. Dat het Servet niet voldoen zou, begrijpt ieder, die in Gen. 17, 7 geen bewijs ziet voor het roomsche leerstuk van den kinderdoop. Hij verzoekt Kalvijn, het vierde boek over den doop noch eens opmerkzaam doortezien, want het komt Servet voor, dat hij dat noch niet gedaan heeft. Hieruit blijkt, dat Servet aan Kalvijn niet alleen drie kwesties, maar hem ook zijn handschrift der Restitutio had toegezonden. (55) Hoe Kalvijn al spoedig over zijn theologischen korrespondent dacht, blijkt uit den volgenden brief:

„*A Sire Iehan Frellon Marchand libraire demeurant à Lyon en la rue merciere Enseigne de l'escu de Coulongne.*

Seigneur Iehan.

Daar ik uw laatste brieven ontving, toen ik op het punt stond te vertrekken, heb ik noch geen tijd gehad op het ingeslotene (Servet) te antwoorden. (De uitgever noemt dit eenvoudig een *façon de parler*, want Kalvijn was toen niet op reis geweest.) Na mijn terugkomst maak ik van mijn eersten vrijen tijd gebruik, om aan uw wensch te voldoen; niet dat ik veel hoop koester ten opzichte van een man, zooals ik dezen vriend bevind. Maar ik wil noch eenmaal beproeven hem neer te zetten, wat gebeuren zal, indien God zoo in hem werkt, dat hij geheel anders wordt. Daar hij uit de hoogte aan mij geschreven heeft, heb ik hem scherper aangesproken, dan mijn gewoonte is (dat moet malsch geweest

zijn!), om zijn hoogmoed wat te fnuiken. Want ik verzeker u, dat hij niets méer noodig heeft dan nederigheid te leeren. Maar dat kan hij alleen door Gods geest en niet anders verkrijgen. Doch wij moeten de hand er toe bieden. Als God hem en ons de genade schenkt, dat bijgaand antwoord hem nuttig is, zal ik er mij over verheugen. Gaat hij echter voort op denzelfden toon als tot dusver aan mij te schrijven, dan zoudt gij uw tijd verkwisten met verder voor hem bij mij aan te dringen, want ik heb andere bezigheden, die dringender zijn. En ik zou er een gewetenszaak van maken, er mij verder mee intelaten, niet twijfelende, dat hij een satan is, om mij van nuttiger studie aftetrekken. Ik verzoek u derhalve genoegen te nemen met hetgeen ik reeds gedaan heb, tenzij gij er iets beters op weet.

Terwijl ik mij van harte aanbeveel, bid ik God u in zijn hoede te nemen. Den 13en februari 1546.

Uw dienaar en vriend

Charles Despeville."

Daaronder schreef Frellon, op hetzelfde blad:

„Lieve broeder en vriend, uit bovenstaande zult gij zien, waarom gij niet eerder antwoord op uwen brief gekregen hebt; geloof mij, had ik het vroeger ontvangen, ik zou niet in gebreke gebleven zijn, het u, zooals ik beloofd heb, door een eigen bode te zenden. Wees verzekerd, dat ik aan den bedoelden persoon geschreven, en denk niet, dat ik iets verzuimd heb; ik denk in elk geval, dat gij thans even voldaan zijt, alsof gij het vroeger ontvangen hadt. Ik zend opzettelijk mijn eigen bode, omdat ik anders niemand kon vinden. Kan ik u met iets van dienst zijn, dan zult gij mij steeds daartoe bereid vinden.

Uw goede broeder en vriend

Jehan Frellon.

De tweeledige geleidbrief werd geadresseerd *A mon bon frere et amy maistre Michel Villanovanus Docteur en Medicine soyt donnée ceste presente à Vienne.*

Het is gemakkelijk te begrijpen, hoe de onhandigheid van Frellon moest uitvallen! Servet stoof op en schreef een antwoord aan Kalvijn, dat hij met de woorden besloot: „Opdat gij niet

behoeft te vreezen, dat ik uw satan ben, maak ik er een einde aan. Zend mij derhalve mijn handschrift terug en vaarwel. Als gij waarlijk gelooft, dat de paus de antikrist is, moet gij ook gelooven, dat de drievuldigheid en de kinderdoop paapsche leerstellingen en dus leeringen der duivelen zijn. Nochmaals vaarwel!"

Op denzelfden dag, toen Kalvijn zijne brieven aan Servet en Frellon afgezonden had, schreef hij aan den predikant Farel: „Onlangs heeft Servet mij geschreven en er een grooten band bijgevoegd met zijn geraaskal, waarin ik, volgens zijne bluffende aanmatiging, wonderbare en tot dusver ongehoorde dingen zou vinden. Als ik het goedvind, is hij bereid hier te komen. Maar ik wil hem mijn woord niet geven. Want als hij komen mocht, dan zou ik, als mijn gezach iets geldt, nooit dulden, dat hij hier weer levend vandaan kwam!" ([52])

Had Servet deze ontboezeming in den geest des menschenmoorders van den beginne kunnen lezen, wellicht had Kalvijn niet zeven jaar later gelegenheid gekregen zijne bloeddorstige bedreiging ten uitvoer te brengen! Zijn moordbrief is eerst, te beginnen tegenover Hugo de Groot (Mosheim, pp. 126—138), een paar eeuwen lang geloochend, men hield het dus voor een schandelijken brief; toen de echtheid van zijn teruggevonden handschrift niet meer geloochend kon worden, werd hij van denzelfden kant met huichelachtig geteem vergoelijkt en in bescherming genomen.

Farel antwoordde den 25sten februari 1546 natuurlijk toestemmend en voegde er de bekende scheldwoorden tegen Servet (bellua, scelestus, homo perditissimus, impostor) bij.

Servet heeft het handschrift zijner Restitutio nooit weer terug gekregen. Integendeel! Kalvijn heeft Servets brieven misbruikt, om hem aan te geven bij de roomsche inquisitie; toen hij zelf het ontsnapte brandoffer in Genève liet vermoorden, werd dat handschrift aan Servet vastgebonden en met hem verbrand; en Farel was de baälspriester, die het gepeupel zegevierend op Servets brandstapel wees!

Servet heeft noch een aantal brieven aan Kalvijn geschreven, maar deze hield alles voor „ezelgebulk", antwoordde niet meer,

maar schreef in den zomer van 1548 aan Viret (ook aan hem had Servet zich, volgens Virets bericht aan Kalvijn van den 25en augustus) gewend, dat hij niets meer met den wanhopigen ketter te maken wilde hebben.

Kalvijn had Servet naar zijne Institutio verwezen, en deze schreef zéer vrijmoedige randteekeningen in dat beroemde leerboek, zond ze hem en kwetste den auteur op grievende wijze. Want welke ijdelheid op aarde is lichtgeraakter, dan die der schrijvers en kunstenaars!

Servets onrechtzinnige aanteekeningen op den bijbel noemde Kalvijn droomerijen, maar de aanteekeningen op zijn eigen boek uitbraaksel. Bij deze gewone hartstochten kwam nu noch, dat beide briefschrijvers waanden werktuigen in Gods hand te zijn, om de dwaling uitteroeien. Hoeveel aanleiding tot prikkelbaarheid was daar van alle kanten voorhanden!

Servet waagde noch een vergeefsche poging, om weer in het bezit van zijn handschrift te geraken: hij schreef driemaal aan den predikant Abel Poupin te Genève; alleen de laatste brief is noch voorhanden.

„Mijn twaalfde brief aan Kalvijn toont reeds duidelijk aan, dat de kracht der wet is opgeheven, opdat gij de nieuwe orde van zaken, die door de komst van Kristus ingesteld is, te beter moogt begrijpen (Jer. 31, Ez. 16, Hebr. 8.)... Uw evangelie is zonder den eenen God, zonder het ware geloof, zonder goede werken. In plaats van den eenen God, hebt gij een driehoofdigen Cerberus, ([58]) in plaats van het ware geloof, hebt gij een noodlottigen droom, en de goede werken houdt gij voor een ijdel vertoon. Het geloof aan Kristus is u niets anders dan een blanketsel zonder kracht. De mensch is u een blok en God een monster met gebonden wil. De goddelijke wedergeboorte uit het water (den doop) kent gij niet, zij is u een fabel.... Wee ulieden, wee, wee! Door dezen laatsten brief wil ik u gewaarschuwd hebben, opdat gij tot betere gedachten moogt komen. Met mijne waarschuwingen is het thans gedaan. Het is u wellicht een ergernis, dat ik mij in dezen strijd van Michael wil mengen en wenschte, dat ook gij hem medestrijden mocht. Lees naarstig deze plaats

(in de Openbaring) en gij zult zien, dat daar van menschen sprake is, die moeten strijden en hun leven op het spel zetten in het bloed en tot een getuigenis des Heeren... Ik weet zeker, dat ik voor deze zaak zal moeten sterven, doch daarom is mijne ziele niet versaagd, opdat ik als een discipel gelijk worde aan mijnen meester.

Het doet mij leed, dat ik door u verhinderd word, mijn handschrift, dat zich in handen van Kalvijn bevindt, op ettelijke plaatsen te verbeteren. Vaarwel, en verwacht van nu af aan geen brieven meer van mij.

Ik zal op de tinne staan en uitzien en opmerken, wat hij spreken zal; want hij zal komen, hij zal zeker komen en niet vertoeven."

Zulk een apokalyptische stemming liet niet toe de Herstelling van (de leer van) het Kristendom ongedrukt te laten. Servet voltooide zijn werk, schreef er den vollen titel (De terugroeping van de geheele apostolische kerk tot haar eerste beginsel: niet alleen de volkomen herstelling der kennis van God, van het geloof in Kristus, van onze rechtvaardigmaking, wedergeboorte, doop en nuttiging van het avondmaal des Heeren; maar ook de terugbrenging van het koningrijk der hemelen, opening van de goddelooze babylonische gevangenis, en geheele vernietiging van den Antikrist en de zijnen) voor en zond het werk naar dezelfde stad, waar hij met zijn eerste geschrift opgetreden was. Maar het boek riekte al te sterk naar den mutsaard! Zijn vriend schreef hem (door een bode, want het adres luidt: *Michaeli Serv. Medico, suo in D. Amico*) terug:

„Genade zij u en vrede van God, beste Michael! Ik heb uw brief en uw boek ontvangen, maar ik vermoed, dat gij bij eenig nadenken zult inzien, dat het voor het tegenwoordige niet in Bazel gedrukt kan worden. Zoodra ik het dus heb doorgezien, zal ik het u terugzenden met een vertrouwden bode, dien gij er om kunt sturen. Maar ik verzoek u mijne genegenheid jegens u niet in twijfel te trekken. Op hetgeen gij buitendien zegt, zal ik bij gelegenheid uitvoeriger en meer in het bijzonder antwoorden. Vaarwel! Uw

Bazel den 9en April 1552. Marrinus."

Dat was kort en bondig en zal Servet niet bijster gesticht hebben! Wij moeten toch ook eens in dat gevaarlijke handschrift bladeren.

De Voorrede openbaart reeds in den eersten volzin een sterk zelfbewustzijn. „Het doel, dat wij ons hebben voorgesteld, is zoo verheven door zijne majesteit als gemakkelijk door zijne helderheid en zeker door zijne bewijzen." Dat doel is: te komen tot de ware kennis van God, zijn woord en zijn geest en te wandelen in het licht. „Den tevoren niet gezienen God zullen wij nu met ontdekten aangezichte aanschouwen... Dit is de weg tot de waarheid, een zekere, gemakkelijke en loutere weg... Wij hebben dien geheelen weg in 5 boeken verdeeld en de Samenspraken als aanhangsel laten volgen, opdat wij als door trappen (vandaar Tollins ingebeelde Lehrstufen) tot de volmaakte kennis van Kristus mogen opklimmen. Het 1e boek bevat 3 stellingen over Kristus, 3 tegenwerpingen der farizeeën en 3 der drogredenaars, met weerleggingen. Boek 2 zal 20 schriftuurplaatsen uitleggen. Boek 3 de leer van het Woord (den logos) behandelen, het 4e boek de namen Gods en den oorsprong der dingen, het 5e den heil. Geest. De 1e samenspraak ontwikkelt het wezen der engelen, der ziel en van het onderaardsche, de 2e zal de wijze der verwekking van Kristus uiteenzetten, dat hij geen schepsel is, noch een beperkte macht heeft, maar dat hij veeleer in waarheid te aanbidden en waarachtig God is." De voorrede eindigt met een gebed.

„O Kristus Jezus, gij zoon van God, die ons van den hemel gegeven zijt en de geopenbaarde godheid in uzelven zichtbaar vertoont, ontdek u aan uwen dienstknecht, opdat zoo groote openbaring waarachtig aan 't licht gebracht worde. Uw goeden geest en uw krachtdadig woord, verleen ze mij thans, daar ik er u om bid; bestuur mijne gedachten en pen, opdat ik de heerlijkheid uwer godheid (goddelijke natuur) bekend maken en de ware verzekerdheid des geloofs van u uitdrukken kan. Uw zaak is het, en zij geldt uwe heerlijkheid van den vader en de heerlijkheid van uwen geest. Door een goddelijke aandrift ben ik er toe gekomen ze te behandelen, toen ik bekommerd was om uwe waarheid.

Eenmaal ben ik begonnen ze te behandelen, en nu word ik er wederom toe gedrongen, omdat waarlijk de tijd vervuld is, zooals ik uit de zekerheid der zaak en de openbare teekenen der tijden allen vromen zal aantoonen. Dat men den kandelaar niet mag verbergen, hebt gij ons geleerd: wee mij alzoo, indien ik het evangelie niet verkondig! Het geldt de gemeene zaak aller kristenen, waar wij alle toe gehouden zijn."

Zoo blijft er dan slechts over, lezer, dat gij u ten einde toe voor Kristus goedwillig betoont, en gij zult de geheele zaak der waarheid zonder eenig vernis in deze verhandeling vernemen.

We hebben derhalve vooreerst een tweede bewerking van de geschriften van 1531 en 32 voor ons; maar de 7 boeken omvatten nu ook de 2 dialogen, met het opschrift: Over de Drievuldigheid, (bewijs) dat in haar niet is de hersenschim van drie onzichtbare dingen (invisibilium trium *rerum* illusio), maar de ware openbaring van het wezen (substantia) Gods in het woord en de gemeenschap in den geest. Daarop volgen: 1°. drie boeken over het geloof en de rechtvaardigheid van Kristus, die hier dus van de samenspraken van 1532 afgescheiden zijn; 2°. vier boeken over de wedergeboorte en het rijk van den antikrist, waartoe ook 60 teekenen van dat rijk behooren, die in den druk naar pp. 664—670 verdwaald zijn geraakt; 3°. dertig brieven aan Johannes Kalvijn, predikant te Genève; 4°. een verweerschrift (apologie) over de verborgenheid der Drievuldigheid en de leer der ouden tegen Philippus Melanchthon en zijne (luthersche) amtgenooten. Al deze stukken zijn derhalve nieuw, maar het tweede bevat toch de eigenlijke Restitutio. De teekenen van den antikrist eindigen met de woorden: „Al wie waarlijk gelooft, dat de paus de antikrist is, zal ook waarlijk gelooven, dat de paapsche drievuldigheid, kinderdoop en andere sakramenten leeringen der duivelen zijn. O Kristus Jezus, zoon van God, allergenadigste verlosser, die uw volk zoo vaak uit benauwdheden verlost hebt, verlos ons ellendigen uit deze babylonische gevangenis onder den antikrist, van zijn huichelarij, dwingelandij en afgodsdienst! Amen." Heviger noch is het slot der vier boeken:

„Ik zeg, dat de kinderdoop een vervloekte gruwel, een moord

van den heiligen Geest, een verwoesting van de gemeente Gods, een verwarring van het kristelijk geloof, een vernietiging van de door Kristus geschapen vernieuwing en een vernieling van zijn geheele rijk is. O almachtige vader! gij vader der barmhartigheid, verlos ons ellendigen uit deze schaduwen des doods in den naam van uwen zoon Jezus Kristus, onzen Heer! O Jezus Kristus, gij zoon van God, die voor ons gestorven zijt, opdat wij niet sterven zouden, help ons, opdat wij den dood mogen ontgaan. Wij smeeken u alleen daarom ootmoedig, gelijk gij ons geleerd hebt, dat uw naam geheiligd worde en dat uw rijk kome. En gij zelf, o Heer, kom! Uwe bruid, de kerk, bidt u in de openbaring: kom! De geest uwer kinderen, die zelf bidt, zegt insgelijks: kom! Een iegelijk, die dit hoort, hij bidde, hij roepe, hij spreke met Johannes: kom! En gij zult gewisselijk komen, gij, die gezegd hebt: ik kom haastelijk, en gewisselijk zult gij den antikrist verslaan (2 Thess. 2). Dat zij zoo! Amen."

Als Marrinus dat blad onder de oogen gekregen heeft, is hij stellig verbleekt. Na 1535, na het groote treurspel te Munster, was er geen zekerder prooi voor den beul, bij roomsch en onroomsch, dan het anabaptisme: zoogenaamde godslasteringen waren kinderspel in vergelijking met een hartstochtelijke verdediging van den herdoop.

In de kathedraal met haar twee torens, waar Servet de mis (een ontzettende misdaad, facinus horrendum) bijwoonde, had hij ruimschoots gelegenheid, om over zijne gnostieke bespiegelingen te mijmeren. Want Rome was wel het beest der beesten, de paus de antikrist, de kinderdoop een vermoorden van den heiligen geest, maar de arragonsche leeuw bleef voor het uitwendige goed roomsch. Hij verdedigt dit gedrag met een beroep op Jezus en de apostelen, die ook wel in de synagoge gingen. Of Servet zelf aan dat bewijs geloofd heeft, weet ik niet; dat Tollin het zonder afkeuring aanhaalt, weet ik wel.

Met pogingen tot een Restitutio waren Joh. Campanus in 1532, Bernard Rothmann te Munster in 1534 (Urbanus König, Rhegius, noemde het een Restitutio Regni Israelitici) en David Jorisz in zijn Wonderboek Servet reeds voorgegaan. Zijn voornaam, Wie is

als God, de teksten Daniël 12 vers 1 (Te dier tijd zal Michael opstaan) en Openbaring 12 vers 7 (En daar werd krijg in den hemel) bezielden hem bij dat streven (zie bladz. 122). Niet zichzelf hield hij voor den aartsengel Michael, maar aangorden wilde hij zich als een medestrijder tegen den draak.

Een juist verslag van den inhoud is niet mogelijk zonder een boek te schrijven. Zoodra de vertaling van den heer Spiess verschenen is, kan elk beschaafd mensch des belust zelf te gast gaan. Want het werk van Tollin is wel een omschrijving van servetaansche denkbeelden, maar zoo sterk gekruid met Tollins eigen dogmatiek, dat Servet naar alle waarschijnlijkheid dit zijn Lehrsystem zelf niet goed begrijpen zou. Tollin zwelgt in Servets „christocentrische Dynamik" of „dynamische Christocentrik". Kristus is van den Zoon uit genade en niet van nature (1531) aangezwollen tot een aanvulsel der godheid (complementum divinitatis), tot den „Centralmensch der Jahrtausende", hij is het „Centralwesen des All's." Servet gaf toe, dat Kristus een ander was dan God zelf, in zoover ons woord en ons werk iets anders is dan onze persoon. Tollin noemt dat een „Angesichts-Dreieinigkeit in Gott", niet in de substantie Gods. „Gott centralisirt sich weltgeschichtlich in dem Menschen Jesus von Nazareth." „De alomtegenwoordigheid van Kristus is voortaan(!) de eenige vorm der alomtegenwoordigheid Gods." Het is derhalve onjuist, Servets laatste bespiegelingen pantheïsme te noemen. Zij loopen op een breidellooze Kristusvergoding uit, die Tollin liever als een „ideaal dynamisch-ethisch Pankristisme" omschrijft. Ja zelfs in de dialogen van 1532 (met Tollins woorden: In der Christocentrik und Christoplerose seiner 4en Stufe) deinsde hij zelfs niet voor de stelling terug: er is geen macht Gods meer buiten den zoon (non est alia potentia Dei, nisi filius ipse). En daarbij toch een drieëenheid? Zeker, wel geen immanente wezenstriniteit, maar een oekonomische; de ideale: natuur, woord, geest; de reale: God, de mensch Jezus, de pinksterengel. Nu zijn echter alle noch zoo ideale disposities Gods niets dan zijne schepselen (novam dispositionem in se ipso creare concedas), „God kan zooveel personen (plaatsbekleedingen), dispositiones en modi scheppen, als hij wil." Kan iemand er

wijs uit worden? Want de bekende kristologische huismiddeltjes zijn toch alleen voor kleine kinderen. Volgens Servet bestaat er voor God geen toekomst. „De ideale generatie en de reale is een en hetzelfde moment der eeuwigheid." Was dat dan bij de generatie van Tollin niet het geval? „Daarom is hem het heden van den dag der opstanding van Kristus een en hetzelfde heden met den eersten dag der schepping." De 17e april Anno Domini 33 dus tegelijk de 1e januari Anno Mundi 1? Er is veel genade noodig, om bij zulke goochelaarspraatjes een eerbiedig gezicht te vertoonen. Dat in deze „schatkamer der diepste waarheden" zelfs de ziekten van steenen en planten (p. 257) een plaats vinden, is even natuurlijk, als dat Servet het paradijs naar Kanaän verlegt.

Wat wil nu echter zijn hersteld kristendom voor de praktijk? Ook hier is het niet gemakkelijk achter het fijne der zaak te komen.

De wedergeboorte is de wezenlijke en volledige voortbrenging van een nieuwen mensch (substantialis et integra novi hominis productio), maar (het bekende gemakkelijke en verderfelijke dualisme!) deze nieuwe mensch is van het wedergeboren individu onderscheiden; nr. 1 kan nooit zondigen, nr. 2 zal verloren gaan door te zondigen zonder berouw. De wedergeboorte is een Kriswording des menschen (men denke aan de theorie van Weigel), en de met de zelfstandigheid van Kristus vereenigde, verlichte geesten zijn van één wezen en gelijkeeuwig met God. De verborgenheden dezer wedergeboorte worden aldus gerangschikt: prediking, doop, breking des broods. De leer of prediking dient tot boete, geloof (dat Jezus de Kristus, de Zoon Gods is, een kracht uit het wezen des lichts), verlichting en eindigt met den katechismus. De doop mag niemand ontvangen, die het dertigste levensjaar noch niet (zooals Jezus) bereikt heeft. Op den dag der dooping ontvangt de doopeling den geest van Kristus, zijne onvergankelijke zelfstandigheid. Eerst de geloovig gedoopte is waarlijk mensch, met een gezonde rede, een gerust geweten, één ongehinderden vrijen wil, en eigen aandrift tot een heiligen wandel (men denke aan de theorie der dycho- en trichotomie van Darby). Op de hoeveelheid waters komt het echter (in tegenspraak met Joh. 3, 23) bij den doop niet aan: besprenging doet denzelfden dienst als onderdom-

peling. (Willekeur! Besprenging is geen doop, en niets belet een Quaker te zeggen: dat droppeltje water of wat is voor den heiligen geest ook niet noodig. De besprenging verhoudt zich tot den doop, als het roomsche avondmaal, zonder wijn, tot het protestantsche: beide zijn een verminking van de plechtigheid.) Nu volgt de geestelijke dood of het afsterven der zonde, begrafenis en opstanding tot een heilig leven, de inplanting van de natuur van den hemelschen mensch, de gave des heiligen geestes (p. 559), het laatste van al de handoplegging. (Welk een volgorde!) Door den doop wordt de ziel, door het avondmaal wordt het lichaam hemelsch. Het moet zoo vaak als mogelijk is gevierd worden, ten bate der armen in de gemeente moeten de geloovigen brood en wijn offeren. Deze zijn waarachtig Christi vleesch en bloed (en deze zijn God, dat staat woordelijk in de Restitutio), dat we eten en drinken door middel van geloof en liefde. Wij (een baptistengemeente, waar Servet in het geheim lid van was?) verwerpen de leer der impanisten (Lutheranen), dat men het lichaam Christi met de tanden kauwen en door het keelgat moet inslikken. Wij verwerpen ook de tropisten (Zwinglianen), die van het avondmaal een zinnebeeld maken, want het woord dit wijst op iets dat werkelijk tegenwoordig is. Wij verwerpen ook de tooverij der transubstantianen (Rome), die uit brood niet-brood maakt, kruimels verkoopt, brood aanbidt en het vleesch Christi door de honden laat (vr)eten. Wij houden ons aan de wijze der apostelen, volgens welke onze inwendige mensch meer (!) gemeenschap heeft met de zelfstandigheid van Kristus lichaam, dan zijne moeder er mede had, toen zij hem naar het vleesch onder het hart droeg. Is er geen tarwebrood voorhanden, dan neme men ander koren, heeft men geen wijn, men neme (waar blijft „deze vrucht van den wijnstok"?) een anderen drank.

Door het geloof wordt men erfgenaam van het rijk des hemels, maar eerst door den doop eigenaar en bezitter. De doop is geen zinnebeeld, maar het werktuig der wedergeboorte; hij is derhalve het groote sakrament (sacramentum magnum). Maar het avondmaal is een zinnebeeld der liefde (mysticum symbolum, verum charitatis symbolum).

In zijn huis mag ieder geloovig gedoopte prediken (ná zijn dertigste jaar dus), maar in den regel moet de handoplegging voorafgaan. Hij, die predikt, moet zelf den heiligen geest hebben, door het gepredikte woord wordt de mensch wedergeboren, zoo waarachtig en wezenlijk, als Kristus geboren is door het woord Gods. Paus, kardinalen, geestelijke orden zijn niet te dulden, in de gemeente behooren alleen dienaren, oudsten en opzieners (presbyters, bisschoppen) te worden toegelaten.

Servets theorie over den doop leed aan een bedenkelijke leemte. Op grond van het mozaïsche recht verwierp hij de toerekenbaarheid van doodzonden vóor het twintigste jaar (waarom nam hij op denzelfden grond de spijswetten en besnijdenis niet aan?), en op grond van Jezus voorbeeld wilde hij geen doop voor het dertigste jaar. Waar bleven de van het twintigste tot het dertigste jaar gepleegde doodzonden? Tollin noemt het oneerlijk van Kalvijn over het hoofd te zien, dat „de spaansche bijbeltheoloog zijne gissing (?) aan Mozes te danken heeft." Zijn we dan Joden? Is Servet niet overal tegen het judaïsme? Waarom dan ook geen sabbat en besnijdenis?

Servet besloot zijn boek voor eigen rekening in Vienne te laten drukken. Balthazar Arnoullet uit Lyon, die zich sedert een jaar te Vienne gevestigd had, toonde zich, op voorwaarde der stiptste geheimhouding, tot het waagstuk bereid. In een geheime werkplaats werd een pers met het noodig gereedschap opgesteld. Drie zetters, Thomas Straton, Jean du Bois en Claude Papillon moesten, onder het opzicht van Arnoullets zwager, Guillaume Guéroult, het drukwerk bezorgen; Servet zou zelf de drukproeven nazien, en na de voltooiing van het geheel zouden Arnoullet en Guéroult ieder noch honderd daalders ontvangen.

Zonderling! Arnoullet was, zooals we later zullen zien, evenals Frellon, met Kalvijn bevriend, en Guéroult was eerst onlangs uit Genève ontweken. Den 10en september 1552 is er noch sprake van hem in de raadszittingen. Een uitgever had hem de psalmen uit het latijn laten vertalen, maar het werk werd afgekeurd en aan Beza opgedragen. (Guill. de Bosco qui faict translatte Guil. Guerod, les phesaulmes lequel ne point bonne langue francoyse

ne aussi ne pas langue latine pourquoy ne se doibt permettre: mais a M. de Beze qui merite cella fere, quest homme de lettres tant en lattin quen francoys. Een andere nieuwe kennis, die op ons staat te wachten, vereerde toen ook Genève met zijne tegenwoordigheid: Icy est passe le cardinal de Tournon luy rend les honneurs accoustume aux Seigneurs estrangers de distinction.)

De druk werd begonnen op donderdag den 29en september, dat wil zeggen op Sint-Michielsdag, een dag alzoo, die waarschijnlijk met astrologisch-apokalyptisch opzet door den schrijver voor het begin van het groote werk gekozen werd. Op dinsdag den 3en januari 1553 was men met den druk gereed. De oplaag bedroeg 800 exemplaren. Weldra waren ook de paketten of balen met boeken ter geheime overzending gereed. Vijf van die balen (ieder met 100 exemplaren?) zond men met de schuit aan den lettergieter Pierre Merrin (zijn naam herinnert aan vriend Marrinus) te Lyon. Het adres luidde: ***De la part de Me Michel de Villeneufve, Docteur en Medicine soyent remises les presentes balles à Pierre Merrin fondeur de lettres près Notre-Dame de Confort.*** Een geestelijke uit Vienne, Jacques Charmier, bracht Merrin de mondelinge boodschap, deze balen met wit papier tot nader order (d. w. z. tot men een veiligen weg naar Italië wist) in bewaring te houden. Voor Frankfort moest een kompagnon van Arnoullet zorgen. Deze heette Jacques Bertet en woonde te Chastillon (-lès-Dombes près Bourg, en Bresse, op het gebied van Savoye). „Hij bevond zich, zooals Arnoullet hem later schreef, buiten de macht hunner vijanden en van de vijanden der waarheid." Onder de handelsartikelen, die Bertet voor de paaschmis mee naar Frankfort nam, bevond zich een vat met (300?) exemplaren der Restitutio. En daarmee was, afgezien van onbekende presentexemplaren, de gevaarlijke voorraad uitgeput.

Tot zoover gaat nu alles goed, maar één ding is mij een zielkundig raadsel. Hoe heeft Servet zich met mogelijkheid kunnen inbeelden, dat de Restitutio een naamloos boek was? Het slotraadsel op bladzijde 734: $\frac{\text{M. S. V.}}{1553}$, de vereeniging van den M. S. van 1531 en 1532 met den M. V. van 1535—1553, was misschien

niet dadelijk gevaarlijk. Maar had Kalvijn geen handschrift? Kon men bij hem niet te weten komen, wie zooveel brieven aan hem geschreven had? En moest Melanchthon niet op den eersten blik begrijpen, wie de schrijver van de Apologie was? Stond zijn naam niet in het begin der Dialogen? Servet heeft, tusschen de vrees bekend te worden en den wensch niet onbekend te blijven, gewankeld. En noch sterker dan met zijn eerste, heeft hij met zijn laatste boek zich in de beoordeeling der „reformatoren" vergist ([54]).

De volgende bladzijde maakt den oorspronkelijken titel aanschouwelijk. Een vaderlandsch analogon vinden we in 1551 bij David Jorisz.

Dat vierde Deel vant

Wonder-boeck:

Daer die Restitucie oder wederbrenginghe Christi, oock die verclaringhe der Dryen Kunsten tot een inghanck vnde wtganck aller dingen, den rechten sin der Waerheydt in allen aen te wysen, gheopenbaerdt werdt.

CHRISTIANI-
SMI RESTITV-
TIO.

Totius ecclesiæ apostolicæ est ad sua limina vocatio, in integrum restituta cognitione Dei, fidei Christi, iustificatione nostræ, regenerationis baptismi, et cænæ domini manducationis. Restituto denique nobis regno cælesti, Babylonis impiæ captiuitate soluta, et Antichristo cum suis penitus destructo

בעת החיא יעמוד מיכאל חשר

καὶ ἐγένετο πόλεμος ἐν τῷ οὐρανῷ.

M. D. LIII.

VII.

IETS OVER DEN BLOEDSOMLOOP.

Een geheel ander dan een godgeleerd onderwerp vereischt hier noch voor eene wijle onze aandacht, de vraag namelijk: is Servet de ontdekker van den bloedsomloop? De heer Tollin heeft met groote belezenheid, jeugdige bezieling, onvermoeiden geestdrift en strijdvaardige kritiek deze aanspraak in een reeks van artikelen, naar het schijnt, zoo zegevierend gehandhaafd, dat men hem tot eeredoctor der geneeskunde benoemd heeft.

Een misverstand moet hier echter van meet af vermeden worden. Wanneer wij van den bloedsomloop spreken, dan bedoelen we het volgende. Door uitzetting (diastole) en samentrekking (systole) werkt het hart als de zuiger van een pomp op de bloedmassa. De uitzetting der voorkamers van het hart zuigt het bloed uit de lichaams- en longaderen in die voorkamers, hare samentrekking drijft het uit hare holte in de kamers. De uitzetting der kamers geschiedt op hetzelfde oogenblik als de samentrekking der voorkamers, de ruimte der kamers wordt met bloed gevuld, en dat bloed door de daarop volgende samentrekking in de longslagader en in de groote slagader (aorta) gedreven. De rechterzijde van het hart (eigenlijk het rechter hart) neemt alleen aderlijk bloed op, drijft het door de longslagader naar de long, waar het geoxydeerd wordt, en, slagaderlijk geworden, door de vier longaderen naar de linker voorkamer en kamer gaat, om verder in de groote slagader en door deze in alle deelen van het lichaam gedreven te worden. De rechter en linker helft van het hart zijn (hoewel hare diastole en

systole gelijktijdig plaats hebben) van elkander onafhankelijk. Het bloed komt niet onmiddellijk, maar door een langen omweg, dien het door de longen maakt, uit het rechter hart in het linker. Daar het bloed uit het hart in de slagaderen (of polsaderen, arteriae) stroomt, die zich op de wijze van een boom door talrijke splitsingen steeds fijner vertakken, uit de slagaderen door de haarvaten in de aderen (venae) dringt en zoo weer naar het hart teruggevoerd wordt, spreekt men van een omloop des bloeds (circulatio sanguinis). Doch het bloed doorloopt eigenlijk de gekronkelde baan van een 8. De weg van het hart naar de long en door de long naar het hart, waardoor het bloed met de lucht in aanraking komt en zijne onbruikbare stoffen (koolstof en waterstof) afzet en daarvoor nieuwe opneemt, is op zichzelf een cirkel, kleiner dan die van het hart door het geheele lichaam naar het hart. Daarom spreekt men van een kleinen en grooten bloedsomloop, die in elkander overgaan. Aldus volgens Hyrtl's ook in Nederland gebruikte Ontleedkunde van den Mensch.

De versteenende invloed der boekengeleerdheid, het nadeel, dat zoogenaamde autoriteiten veroorzaken, blijkt ook hier weer zonneklaar. Ondanks eeuwenlange ontleding van levenden en dooden, bleef men meer geloof aan de physiologische spookhistories der ouden, dan aan de waarneming en ervaring zijner eigen zintuigen hechten. De slagaderen der levenden waren, gelijk die der dooden, luchtwegen (vandaar heur naam ter onderscheiding van de bloedaderen); er was (niet in het heilig avendmaal, maar in alle menschenkinderen) geestelijk bloed, en er was natuurlijk bloed; de long was bestemd om het hart aftekoelen en de levensgeesten te verwekken. Maar bloed is toch in elk geval rood? In 't menschelijk lichaam ja, maar in de boeken der Galenisten heet het bloed, dat door de slagaderen vloeit, op gezach des meesters en ter eere van de lever, geel of hoogstens roodgeel. En ware het met de menschelijke voorstellingen in de hersenkameren niet zoo en zoo gesteld, dan — beweert Servet — zou men ze wegniezen. Dat het bloed zich beweegt, wist men. In Spanje was in de vijftiende eeuw de voortdurende loopkring

dezer beweging wel geen helder, maar een zoo populair denkbeeld, dat men er op den preekstoel gebruik van kon maken, bijvoorbeeld tot verklaring van den tekst des Predikers (1, 7): Al de beken gaan in de zee, nochtans wordt de zee niet vol; maar de plaats waar de beken heengaan, derwaarts gaande keeren zij weder. Dat was derhalve geen physiologie, maar een stichtelijke vergelijking van den mensch, deze wereld in het klein (mikrokosmos), met de wereld in het groot (makrokosmos). Gezien heeft niet eens Harvey den bloedsomloop, dien hij in zijn verhandeling van 1629: Exercitatio anatomica de motu cordis et sanguinis (niet circulatione, wat men er soms bijvoegt, maar hier in den titel ontbreekt, ofschoon men reeds lang voor 1500 in Spanje beweerde, dat het bloed semper fit motus circulationis), het eerst van al duidelijk betoogd heeft. Ook Harvey heeft noch aan den bloedsomloop geloofd, zijn kijkglas was noch geen miskroskoop. Malpighi is de eerste geweest, die in het jaar 1661, bij een kikvorsch, den bloedsomloop gezien heeft

Met den kleinen bloedsomloop door de longen blijkt Servet (Restitutio 1553, pp. 169 sqq.) bekend te zijn geweest. In het vijfde boek over de Drievuldigheid wil hij de voorstelling van het oude testament, dat de ziel des menschen in het bloed, dat de ziel bloed is, begrijpelijk maken en spreekt den lezer aldus aan: „Opdat gij een juist begrip moogt hebben van de ziel en van den geest, zal ik hier een goddelijke wijsbegeerte bijvoegen, die men gemakkelijk kan verstaan, als men in de ontleedkunde geoefend is. Men beweert, dat het wezen van onzen geest, uit de drie hoofdelementen (aarde, vuur en lucht), drieledig is: een natuurlijke, een levendmakende, en een (dierlijke?) geest der ziel (spiritus triplex, naturalis, vitalis et animalis). Aphrodisæus (een oude peripatetikus) noemt drie geesten. Doch er zijn inderdaad geen drie, maar twee onderscheiden geesten. Levensgeest is die, welke door de anastomosen van de slag- aan de bloedaderen (dat germanisme is hier onontbeerlijk!) wordt meegedeeld, in welke hij natuurlijk heet. De eerste levensgeest is dus het bloed en heeft zijn zetel in de lever en in de aderen, de tweede in het hart en de slagaderen des lichaams. De derde is een

animale geest, als een lichtstraal, wiens zetel in de hersenen en zenuwen des lichaams is." Deze wijsbegeerte leidt tot de slotsom, „dat de ziel in het bloed is, de ziel zelve bloed is, of een bloedige geest — gelijk God-zelf leert, Gen. 9 (4. 6), Lev. 17 (11), Deut. 12 (23). Om dat te begrijpen, moet men eerst de verwekking (generatio) van den levensgeest kennen, die uit de ingeademde lucht en het fijnste bloed samengesteld en gevoed wordt. De levensgeest heeft zijn oorsprong in de linker holte van het hart, maar de long draagt veel bij tot zijn hervoortbrenging. Het is een fijne geest, door de kracht der warmte voortgebracht, helder van kleur (flavo colore, eigenlijk geelachtig), van een vurige kracht, zoodat hij als het ware een heldere wasem van het zuiverste bloed is, die het wezen van water, lucht en vuur in zich bevat. Hij wordt verwekt in de long uit de vermenging van de ingeademde lucht met het fijnbewerkte bloed, dat de rechter holte van het hart aan de linker mededeelt. Doch deze mededeeling geschiedt niet door het middelschot van het hart, gelijk men doorgaans gelooft (ut vulgo creditur), maar het fijnbewerkte bloed wordt op een zeer kunstige wijze met een lange leiding uit de rechter holte van het hart door de long in beweging gezet, in de long toebereid, helder gemaakt („den roem dezer ontdekking van 1553 oogstte Lower in 1669", Tollin), en door de *arteria venosa* in de *vena arteriosa* overgegoten. Daarna wordt het in de laatste met de ingeademde lucht vermengd en door de uitademing gezuiverd (van roet gereinigd). Ten slotte wordt door de linker holte van het hart het geheele mengsel door middel der diastole aangetrokken, thans (om zoo te zeggen) een geschikt huisraad, om voor levensgeest te dienen." Op deze hoofdplaats volgt een soort van redeneerende bewijsvoering (uit de verschillende vereeniging der arteria venosa met de vena arteriosa, bloedluchtader en luchtbloedader zou men in den geest van dien tijd haast kunnen zeggen, in de longen; uit de grootte der eerstgenoemde; omdat de longen niet enkel lucht, maar lucht met bloed vermengd, geestelijk bloed en helderder van kleur, naar het hart zenden; en eindelijk, omdat in de linker holte van het hart geen plaats voor een ander voorhanden is), waarin noch deze woorden

opmerkelijk zijn: „Eindelijk is dat middelschot (van 't hart), daar vaten en hulpmiddelen (krachten) ontbreken, niet geschikt tot zulk een mededeeling en bereiding, ofschoon wel iets zou kunnen doorzweeten" (licet aliquid resudare possit, een beleefdheid tegen Galenus, beweert Preyer). „Indien men dit vergelijkt met hetgeen Galenus in het 5e en 7e boek van het gebruik der deelen schrijft, zal men eene waarheid, die Galenus zelf niet opgemerkt heeft, grondig verstaan." ([55])

Dr. John W. Ogle in Londen beweert, in het British Medical Journal van den 3en juli 1880, dat Servets medeleerling Vesalius de ondoordringbaarheid van het septum cordis ontdekt heeft, maar Servets kampioen Tollin heeft aangetoond, dat Vesalius in zijn foliant van 1543, De humani corporis fabrica, noch niet in de verte aan de ondoordringbaarheid gedacht, maar dat ze eerst in de uitgaaf van 1555 (dus na Servet) als een onbegrepen, onverduwde nieuwe waarheid bij hem voorkomt. Onbegrepen, want hij leert tegelijkertijd, dat het grootste deel des bloeds door de poriën van het middelschot uit de rechter in de linker kamer van het hart heenzweet. Tweemaal professor der ontleedkunde in Padua, was Vesalius de leermeester en voorganger van Realdo Colombo, den man, die zich met ronde woorden voor den ontdekker uitgeeft. „Tusschen de hartskamers, leert hij (de re anatomica 1559), staat een wand (septum), van welke bijna alle ([56]) gelooven, dat het bloed er de toegang van de rechter naar de linker hartskamer vrijstaat, en dat, opdat dit des te gemakkelijker geschieden kan, het bloed tot verwekking van de levensgeesten verdund wordt. Maar ze zijn ver op het dwaalspoor. . . . Het bloed wordt door de vena arteriosa naar de long geleid en daar verdund. Vervolgens wordt het door de arteria venalis naar de linker hartskamer voortgestuwd, hetgeen tot dusver niemand (nemo hactenus) opgemerkt of schriftelijk nagelaten heeft (verraderlijke zinspeling op de Restitutio?), hoewel het door iedereen zeer duidelijk kan worden waargenomen."

Een nieuwen stap voorwaarts deed Cesalpini, die in 1569 den grooten bloedsomloop beschrijft. Nadat Renzi en Ceradini voor hem gestreden hebben, vierde Rome den 30en oktober 1876

het feest van zijn italiaanschen Harvey. Een gedenksteen verkondigt: Andreæ Cesalpino, domo Aretio, archiatro eximio, solertissimo naturae investigatori, quod in generali sanguinis circulatione agnoscenda ac demonstranda caeteros antecesserit caet. Maar daarmee is Italië, dat in 1868 te Feltre zijn eigen uitvinder van de typographie, Pamfilo Castaldi, ja, in Giovanni Gersen, een mythischen abt van Vercelli, zelfs de schrijffout Gersen voor Gerson met een standbeeld vereerd heeft, natuurlijk niet voldaan. Ook Pisa vereeuwigde Cesalpino, maar Padua Colombo; Bologna huldigt zijn Carlo Ruini († 1598, che primo — rivelò la circolazione del sangue leest men daar sedert 1866 in marmer), ofschoon hij den grooten omloop niet en den kleinen minder nauwkeurig kent dan Servet, Colombo en Cesalpino, Venetië zijn Paolo Sarpi Servita (Paulus Venetus † 1623), professor in Padua.

Dan worden ons ook noch als voorgangers van Harvey geroemd: Giulio Cesare Aranzio († 1589, een „Unglückspinsel"), Eustacchio Rudio († 1611, een „ungeschickter Plagiator"), Hier. Fabricius de Acquapendente, anatoom te Padua, toen Harvey er van 1599 tot 1602 studeerde. Harvey-zelf heeft zijne gedenkteekenen in Londen (Sydenham Society), in de kerk te Hempstead en te Folkestone; zij dagteekenen reeds uit het vervlogen tijdperk, waarin zijn uitsluitende aanspraak op de eer der ontdekking van den bloedsomloop vrij algemeen erkend werd. Maar sedert eenige jaren hebben de heeren der jaarlijksche redevoering ter eere van Harvey allerlei mededingers af te weren. Want ook het katholieke Spanje heeft niet genoeg aan den heterodoxen Servet. Daar is noch Francisco de Reyna, de paardedokter van Zamora ([51]), zooals Tollin hem ietwat wrevelig noemt, ofschoon (of omdat?) hij in 1552 (Libro de albeiteria) toch al heel aardig zegt: la sangre anda en torno y en ruedo (draait in een kring als een rad) por todos los miembros y venas. De paardedokter van Zamora! Zou de heer Tollin „de sterrekijker van Parijs" dit voor een wetenschappelijke vernietiging van Servets aanspraak houden? Op Reyna volgt Juan Valverde de Hamusco (1556), die zich echter in zijne Historia de la composicion de cuerpo humano op de vivisekties

van Colombo beroept en derhalve zijn leerling (volgens Tollin een „elender Renommist") geweest is.

Waar blijven Duitschland en Frankrijk? Haeser herinnert er in zijne Geschichte der Medicin aan, dat Wedel in 1680 Melanchthons schoonzoon Caspar Peucer. (op grond van zijn in 1563 te Wittenberg verschenen Commentarius de praecipuis divinationum generibus) de ontdekking toekent, waarbij Tollin aan een afschrift der Restitutio denkt, dat Servet vóor den druk aan Melanchthon gezonden zou hebben. R. H. Weldon wees in het Athenaeum van den 25en augustus 1877 op het Discours de Panurge à la louange des presteurs et debiteurs in Pantagruel en — Dr. Paquelin eischt (Tribune médicale & Revue de litér. médic. 1878, p. 499) de eer der ontdekking van den bloedsomloop voor Rabelais, dat is voor Frankrijk, ofschoon Willis en Dixon den inval van Weldon t. a. p. den 1en september dadelijk weerlegd hadden.

Doch bepalen wij ons tot Servet. 't Is duidelijk, dat Tollin hoegenaamd geen recht heeft, hem ontelbare malen den ontdekker van d e n bloedsomloop te noemen. Zijn betoog: „derhalve kende ik, aan den k l e i n e n bloedsomloop denkend, reeds op den titel Servet de ontdekking van den (namelijk kleinen) bloedsomloop toe", zal wel geen sterveling begrijpen ([58]). Maar hoe is het mogelijk geweest, dat ook dat feit, Servets bekendheid met dien kleinen bloedsomloop, zoolang verborgen bleef? „Dat was de tweede op hem rustende vloek, antwoordt Tollin (M. Servet u. M. Butzer, 1880, p. 11): de verdelging van zijne werken. Daardoor heeft hij twee eeuwen lang den roem van ontdekker van den bloedsomloop verspeeld." Bestaat er derhalve geen m o g e l i j k h e i d, dat Colombo letterroof begaan heeft aan Servet? Die mogelijkheid bestaat. De exemplaren der Restitutio, die naar Lyon, Chatillon en Frankfort zijn gestuurd, werden in Vienne verbrand, maar te Chatillon eerst in den zomer, en te Frankfort althans niet voor den herfst van het jaar 1553. Daar heeft dus voor eenigen tijd de mogelijkheid der verspreiding bestaan, en dat zij niet geheel ongebruikt bleef, bewijst het feit, dat er zelfs nu noch drie exemplaren van voorhanden zijn ([59]).

In elk geval staat Servets aanspraak kronologisch paalvast:

1553 (1552) tegen 1559. Bedenkelijk blijft alleen de leuke manier, waarop Servet van de zaak spreekt. Want Tollins praatjes over „Servets bescheidene wijze (ieder, die in de anatomie ervaren is, begrijpt dat)... Servet hield er niet van een hooge borst optezetten", hooren thuis is zijne Servetlegende, niet in de eerlijke geschiedenis. Een tweede punt, dat mij verontrust, is het volgende feit. Toen Servet in Genève ondervraagd werd, of hij niet in Venetië en Padua geweest was, gaf hij ten antwoord: ik ben niet in Venetië geweest. Dat ontwijkend antwoord is des te merkwaardiger, omdat al die bloedsomloop-specialiteiten, Vesalius, Valverde, Colombo, Cesalpino, Ruini, Rudio, Sarpi, Acquapendente, Harvey met Padua in verband gestaan hebben. Doch waartoe rondgetast in het duister? Waarom zouden wij niet zwichten voor het tijdrekenkundig bewijs, *cet argument brutal des dates*, zooals Dastre het in de Revue des deux Mondes knorrig genoemd heeft? We kunnen des te kalmer blijven, wanneer Tollin ons verzekert: „Servet was een polyhistor. Hij had zooveel geschreven, dat zijne beste vrienden er gewoonlijk maar een gedeelte van kenden." Bijgevolg? „Servet heeft op astrologisch, metereologisch, geographisch, philologisch, philosophisch en theologisch gebied zulke erkende hooge verdiensten, dat men in zijn lauwerkroon het physiologisch blad (volgens Tollin echter de grootste physiologische ontdekking), als het ontbreken mocht, nauwlijks zou vermissen."

Doch glimlachen we niet om deze dwaasheden ([60]), want er is bloedige ernst in aantocht, waarbij ons de meester op de turksche trom niet behoeft te vergezellen.

VIII.

KALVIJN LAAT SERVET VERRADEN.

Item questant detenu prisonier en la ville de Vienne — il trouva le moyen deschapper de la prison.

Jehan Calvin (*Nicolaus meus*).

Een franschman, Guillaume Trie de Varennes, leefde als protestant te Genève, maar stond in briefwisseling met zijn bloedverwant Antoine Arneys te Lyon, die noch steeds bij hem aandrong, om naar het vaderland en in den schoot der moederkerk terugtekeeren. Deze korrespondentie met een ijverigen roomsche gaf een uitstekende gelegenheid aan de hand om Kalvijns plan ten uitvoer te brengen. Den 26en februari 1553 schreef Trie een uitvoerigen brief aan Arneys, waarbij de moeilijke, maar onontbeerlijke kunst om tusschen de regels te lezen gemist kan worden. Nadat de briefschrijver, hoewel hij niet zoo geleerd is als zijn heer en neef (D'aultant que je ne suys homme versé aux lettres comme vous), over de voorkeur der beide kerken, vooral ten opzichte van de handhaving der tucht, gehandeld heeft, gaat hij aldus voort: „En wat de leer betreft, ofschoon men hier meer (?) vrijheid heeft dan bij u, duldt men toch niet, dat de naam van God gelasterd wordt en dat men wangevoelens uitstrooit, zonder dat ze onderdrukt worden. En daar kan ik u een sterksprekend voorbeeld van aanhalen. Namelijk, dat men bij u een ketter schraagt, *die overal, waar hij zich bevindt, verdient te worden verbrand.* Als ik tegen u van een ketter spreek, dan versta ik daaronder *iemand, die zoowel door de papisten als door ons ver-*

9*

oordeeld wordt, of die het ten minste m o e s t worden. Want ofschoon wij in veel dingen verschillen, hebben wij toch dat met elkander gemeen, dat er in het éene wezen Gods drie personen zijn; dat de Vader zijn zoon verwekt heeft, die vóor den tijd zijn eeuwige wijsheid is, en dat hij zijn eeuwige kracht gehad heeft, die zijn H. Geest is. Als dus iemand zegt, dat de drieheid (la Ternité), die wij vasthouden, een Cerberus en een monster uit de hel is, en alle gemeenheden, die men kan bedenken uitbraakt tegen alles wat de schrift (?) ons leert van de eeuwige generatie des zoons Gods en dat de H. Geest de kracht des Vaders en des zoons is, en alles wat de oude leeraren (kerkvaders) daarvan gezegd hebben bekladt, ik bid u, hoe moet het er dan bij u uitzien!" Er is derhalve, betoogt Trie, hier geen sprake van verschil van meening tusschen roomsch en protestantsch, maar van een verfoeilijke ketterij, die het geheele kristendom zou omverwerpen. „Welk een schande, roept hij uit, dat men hen, die de voorbede der heiligen, de goede werken der kerk, het vagevuur, de heilige beelden als afgoden verwerpen, ter dood brengt, ja zelfs wreedaardig verbrandt! Terwijl hij, die Jezus Kristus (!) een afgod noemt, die alle grondslagen des geloofs verwoest, die alle droomerijen der oude ketters opeenstapelt, die zelfs (!) den kinderdoop een duivelsche uitvinding noemt, zich zonder stoornis onder u beweegt, als of hij in niets gefaald had. Ik bid u, waar is uw ijver, dien gij voorwendt, en waar is het toezicht dezer fraaie hierarchie, waarop gij u zoo verheft? De man, van wien ik spreek, is reeds door al de kerken, die gij verwerpt, veroordeeld. Nochtans wordt hij onder u geduld, kan er zelfs zijne boeken laten drukken, die zoo vol godslasteringen zijn, dat niet noodig is er meer van te zeggen."

Wat lange inleiding! Hoe wordt de nieuwsgierigheid van den neef geprikkeld, om toch eindelijk te vernemen, welk een monster van ketter zoo vrij op roomschen bodem verkeert! Dat het geheele verwijt een laaghartige drogrede was, dat geen kerkvoogd ter wereld in staat kon zijn, om te voorzien, wie de schrijver van het noch niet in den handel verschenen naamloos produkt eener geheime drukkerij is, dat derhalve het bewijs van Genève tegen

Rome ditmaal volstrekt geen bewijs was, dat heeft de scherpzinnige Kalvijn zoo goed geweten als wij. Maar hij wist, dat het doel bereikt zou worden en deinsde daarom niet terug voor het middel. En nu breekt de dreigende bom los.

„Het is een portugeesche (!) Spanjaard, van zijn eigen naam Michaël Servetus geheeten, maar die zich tegenwoordig Villeneuve noemt en de geneeskunde uitoefent. Hij heeft eenigen tijd in Lyon gewoond; tegenwoordig houdt hij zich in Vienne op, waar het boek, daar ik van spreek, gedrukt is door zekeren Balthazar Arnoullet, die daar een drukkerij heeft. En opdat gij niet zoudt denken, dat ik u op goed geloof maar wat vertel, *zend ik u het eerste vel ten bewijze.* Gij zegt, dat de (protestantsche) boeken, die toch niets anders behelzen dan de zuivere leer der heilige schrift, de wereld vergiften, en als ze van elders komen, wilt gij ze niet dulden, maar gij verbergt zelf een gift, dat de heilige schrift en het kristendom vernietigt. Ik heb mij als het ware door de mededeeling van dit voorbeeld vergeten, want ik ben wel viermaal uitvoeriger geworden, dan ik gedacht had; maar het enorme van de zaak deed mij de maat overschrijden, en dit is oorzaak, dat ik over de andere onderwerpen niet meer zal uitwijden." Met een stichtelijk slot was het voor ditmaal ook inderdaad genoeg!

Kende de ongeletterde Trie de kerkvaders? Wist hij al die bijzonderheden van Servetus, Villanovanus, Vienne? Vanwaar had hij het titelblad en de vier eerste bladen der Restitutio? Dat zal hij ons, nadat het doel van zijn brief bereikt was, door onweerlegbare bewijzen staven. De zaak is zoo duidelijk, dat de uitgever van den brief in 1749 bevoegd was er boven te schrijven: *I. Lettre de Calvin sous le nom de Guillaume Trie.*

Arneys zou geen ijverig katholiek geweest zijn, indien hij den brief van den gereformeerden cousin en het daarin begrepen verwijt eenvoudig aan kant gelegd had. Hij gaf de bladen uit de Restitutio aan broeder Mathieu Ory uit Rome, pœnitentiaris van den heiligen apostolischen stoel en inquisiteur-generaal van Frankrijk, en deze overlei de zaak met den vicaris-generaal van den kardinaal Tournon en van het aartsbisdom Lyon, Benoît Buatier.

Wat de heeren reeds op den revolutionairen titel van het boek en op de eerste bladen van den „hersenschim der drievuldigheid" te lezen kregen, weten we. Den 12en maart verwittigde Ory, onder het zegel der diepste geheimhouding, aan den auditeur des kardinaals, den heer van Villars, dat hij, of Buatier, zich tot monseigneur zou vervoegen om over een gewichtige aangelegenheid, afschuwelijke lasteringen tegen Jezus Kristus en de heil. Drievuldigheid door zekeren geneesheer Villanovanus en den boekhandelaar Arnoullet, te spreken, maar zoo geheim, dat zelfs de linkerhand er niets van kon vernemen. Den volgenden dag verliet Buatier Lyon en zocht den kardinaal op, diè den grootvicaris van het aartsbisdom Vienne, Louis Arzellier, naar zijn kasteel Roussillon in de buurt van Vienne ontbood. Na een langdurige verhandeling zond de kardinaal den 15en maart Arzellier en Buatier naar Vienne met een brief aan de Maugiron, luitenant-generaal des konings voor het Dauphiné. Nadat de grootvicaris hem de zaak mondeling had toegelicht, gaf Maugiron den onderbaljuw Antoine dė la Court bevel een proces tegen Michel de Villeneuve te beginnen.

Den 16en maart dienden Arzellier en de la Court bij den eersten ambtenaar, Peyrollier, hun aanklacht in. Zij begint met de woorden: „Voor een paar weken ongeveer had men zekere brieven bekomen, uit Genève aan een inwoner van Lyon geschreven, waaruit bleek, *dat men er te Genève ten hoogste verbaasd over was, dat*" — we weten reeds, wat er volgt. Er moest zoo geheim en naarstig als mogelijk gehandeld worden. De rechters kwamen noch denzelfden dag in het huis van Maugiron bijeen en lieten Michel de Villeneuve bij zich ontbieden. Deze liet de heeren echter twee uren lang op zich wachten, zoodat men begon te vreezen, dat hij al lucht van de zaak gekregen had. Zooveel lucht ongetwijfeld, dat hij twee uren aan het opruimen van gevaarlijke papieren en dergelijken besteed zal hebben! Daarom verscheen hij ten laatste zonder eenig spoor van ongerustheid, of liever met geveinsde kalmte (il parut enfin & même avec un air fort assurė). De rechters deelden hem mede, dat zij, op grond van verdenking, die tegen hem ontstaan was, huiszoeking bij hem wilden laten doen naar zekere van ketterij verdachte boeken.

Servet antwoordde: „dat hij sedert lang in Vienne woonachtig was en vaak met de predikheeren en andere godgeleerden van beroep verkeerd had, maar dat hij nooit kettersche stellingen geopperd had of van ketterij verdacht geworden was; dat hij bereid was, zijne woning voor iedereen open te zetten, ten einde zich van elke booze verdenking te vrijwaren, niet alleen voor de rechters, maar voor ieder ander; dat hij altijd gewenscht had, zonder genoemde verdenking te leven."

De grootvikaris en de onderbaljuw, vergezeld van een sekretaris van Maugiron, gingen daarop met Servet naar zijne woning, behoorende tot het aartsbisschoppelijk paleis, doorzochten al zijne papieren en vonden twee exemplaren van zijn verweerschrift tegen de artsen te Parijs.

Den 17en maart maakte men gebruik van de afwezigheid van Arnoullet (hij was naar Toulouse vertrokken) om Guéroult, den bestuurder en korrektor zijner drukkerij, te verhooren. Er was niets uit hem te halen. Tevergeefs doorzocht men al zijne papieren, de drukkerij, ondervroeg men de zetters, toonde men hun de bladen der Restitutio Christianismi. Die vier bladen waren niet uit hun drukkerij afkomstig, sedert twee jaren hadden ze niet één boek (zij gaven den katalogus) in octavo gedrukt. Na afloop van dien liet men alle drukkers, zetters en bedienden van Arnoullet, met hun vrouwen en dienstboden, roepen en verbieden iets van het gebeurde ruchtbaar te maken, op verbeurte voor ketters (!) verklaard en als ketters bestraft te worden.

Den volgenden dag keerde Arnoullet terug; hij werd dadelijk verhoord, men doorzocht zijne papieren, maar hij stemde in alles met zijn zwager Guéroult overeen. De rechters beraadslaagden bij den aartsbisschop en kwamen tot het besluit, dat er geen voldoend bewijs voorhanden was, om Villeneuve in hechtenis te doen nemen.

Den 19en Maart liet de aartsbisschop Ory naar Vienne ontbieden. De inquisiteur maakte den voorslag, om Arneys naar Genève te laten schrijven, ten einde de geheele Restitutio in handen te krijgen. Dat werd aangenomen, Ory keerde naar Lyon terug en gaf zelf Arneys een brief aan Trie in de pen. Op gelijke wijze

ontstond het volgende model van huichelarij (de juiste uitdrukking is aan één engelschen biograaf van Kalvijn ontleend).

„Mijnheer en neef, toen ik u den brief schreef, dien gij aan hen hebt medegedeeld, die er in worden beschuldigd van nalatigheid, had ik niet gedacht (!) dat de zaak zoo'n vaart zou loopen." Men herleze eenvoudig den eersten brief, dien Trie nu alleen privatim voor Arneys wil geschreven hebben! „Doch daar het geval er nu eenmaal toe ligt, moge God de kerk zuiveren van zoo'n doodelijke pest. Heeft men zulk een goeden wil, als gij schrijft, tot handelen, komt mij, hoewel ik u het gedrukte boek, dat gij verlangt, voor het tegenwoordige niet kan zenden, de zaak niet moeilijk voor. *Want ik geef u meer dan dat in handen, om hem te overtuigen, namelijk een paar dozijn geschreven stukken van den man in kwestie, die een gedeelte zijner ketterijen behelzen.* Indien men hem tegenover het gedrukte boek plaatst kan hij loochenen, maar dat kan hij niet tegenover zijn eigen schrift. Daardoor is voor de lieden, waar gij van spreekt, de zaak uitgemaakt *(toute prouvée)* en hebben zij geen verontschuldiging, als zij meer zwarigheid maken. Het dikke boek en die stukken (we begrijpen reeds, dat Trie Servets brieven aan Kalvijn naar Lyon zond!) zijn van dezelfde hand des auteurs geschreven." En nu volgt een zonneklaar bewijs voor de juistheid van het spreekwoord: qui s'excuse s'accuse! Want Trie gaat aldus voort: „doch één ding moet ik u bekennen, dat het mij namelijk groote moeite gekost heeft, om dat, wat ik u gezonden heb, van mijnheer Kalvijn te krijgen. Niet, dat hij niet zou wenschen, dat zulke verfoeilijke godslasteringen niet onderdrukt zouden worden (daarvan niet, weet u?), maar omdat het hem voorkomt, dat voor hem, die het zwaard der gerechtigheid niet voert, de taak is weggelegd *ketterijen meer door de leer te weerleggen, dan op die wijze te vervolgen.* Maar ik heb hem zoo dringend uiteengezet, dat ik mij zonder zijne hulp aan het verwijt van lichtvaardigheid zou blootstellen, dat hij eindelijk (!) het gezondene aan mij overliet. Overigens hoop ik zeer, als de zaak op de lange baan mocht geraken, dat mettertijd een strook papier of iets van dien aard,

dat hij heeft laten drukken, gevonden mag worden. Maar het komt mij voor, dat gij voor dit oogenblik voldoende zijt uitgerust en er niet meer noodig is *om hem gevangen te nemen en een proces tegen hem te beginnen*. Wat mij betreft, ik bid God, dat het hem behagen moge de oogen te openen dergenen", enz. De brief is gedagteekend: Genève den 26en maart.

Doch de ijver was noch niet bekoeld! Den laatsten maart zond de ongeletterde Trie noch meer bewijzen aan zijn roomschen cousin.

„Mijnheer en neef, ik hoop gedeeltelijk aan het van mij verlangde voldaan te hebben, daar ik u de hand (het schrift) zond van hem, die het boek geschreven heeft, en in den laatsten brief, dien ik u gezonden heb, zult gij de reden vinden, waarom hij zijn naam veranderd heeft, want hij verontschuldigt zich, dat hij zich Villeneuve genoemd heeft, ofschoon zijn naam *Servetus alias Reves* is, zeggende, dat hij zijn naam ontleend heeft aan de stad zijner geboorte. Overigens beloof ik u, als 't God belieft en het noodig mocht zijn, zoowel de boekjes, die hij heeft laten drukken en eigenhandig geschreven heeft, als de brieven te zenden. Ik zou dat reeds gedaan hebben, waren ze hier in de stad geweest, maar zij zijn sedert twee jaren in Lausanne. Had mijnheer Kalvijn ze gehad, dan geloof ik wel, dat hij ze aan den schrijver teruggezonden zou hebben; doch daar hij ze ook aan anderen gezonden heeft, zijn die daar teruggebleven. Naar ik van genoemden heer vernomen heb, heeft hij voldoende geantwoord, om een raisonnabel mensch tevreden te stellen, aangezien hij van zoodanig werk geen nut kon hebben en zich nooit verwaardigd heeft de rest te lezen, daar het al te zeer met dwaze droomerijen en gezwets was opgevuld en de andere niets deed dan altijd denzelfden deun te herhalen.

En opdat gij kunt begrijpen, dat deze ellendeling niet eerst heden de kerk verontrust en onwetenden in zijn verwarring poogt te verstrikken, — het is al 24 (jaar) geleden, dat hij door de voornaamste kerken (!) van Duitschland verworpen en verdreven is en zich aan een plaats bevonden heeft, waar hij liever nooit had willen zijn. (?)

In de brieven van Oekolampadius is de eerste en tweede aan hem gericht onder dezen daartoe behoorenden titel: *Aan den Spanjaard Servetus, die ontkent, dat Kristus de Zone Gods is eenswezig met den Vader.* Melanchthon spreekt op eenige plaatsen (der Loci) ook over hem. Maar het komt mij voor, dat het gemakkelijk moet vallen, om door middel van wat ik u reeds gezonden heb, dieper in de zaak te dringen en een begin te maken!

Wat den drukker betreft, *meld ik u niet door welke indities wij begrepen hebben, dat het Balthazar Arnoullet en zijn zwager Guillaume Guéroult was, maar wij zijn zeker van de zaak*, en hij zal het feitelijk niet kunnen ontkennen. Het is zeer wel mogelijk, dat het (boek) voor rekening van den schrijver gedrukt is en dat hij de exemplaren tot zich genomen heeft, maar gij zult bevinden, dat de druk uit genoemden winkel afkomstig is. . . .

Ik bid God, dat hij u regeere door zijn heiligen Geest, om te doen, wat hem behagelijk is."

De hier zoo zorgvuldig verzwegen bron des verraads is natuurlijk dezelfde, waar Kalvijn het titelblad en het eerste halve vel der Restitutie uit heeft opgevischt. Ik houd Arnoullet zelf voor den eersten verklikker en geloof, dat de lezer later tot hetzelfde besluit zal komen. Maar kwam hij er zelf dan niet door in de gevangenis? Ja, dat heeft hij natuurlijk niet bedoeld. Doch daar gaf Kalvijn bedroefd weinig om; we zullen later hooren, dat hij het als zijn plicht beschouwde, in een gesprek met — Guéroult.

Den 4en april werd in het kasteel Roussillon beraadslaagd. Tegenwoordig waren de kardinaal van Tournon, de aartsbisschop van Vienne, de twee grootvikarissen, de inquisiteur, een aantal geestelijken en doctoren der theologie. De bewijsstukken waren: 1°. *brieven van Guillaume Trie* (auctor primarius, gelijk de H. Geest bij de bijbelschrijvers, was Johannes Kalvijn); 2°. *twee bladen uit Kalvijns Institutio* (61) *met eigenhandige bijschriften van Servet;* 3°. *een aantal brieven van Servet aan Kalvijn!*

Niemand was beter in staat de hand van Servet te beoordeelen, dan de ons bekende aartsbisschop van Vienne. Zijne pijnlijke gewaarwordingen kunnen we althans eenigszins gissen.

En nu lette men scherp op den inhoud van de twee bladen

der Institutio! Het waren de bladzijden 421 tot en met 424 uit de folio-editie te Straatsburg 1543 of 1545, en wel uit Cap. XVII (pp. 409—429) met het opschrift *de Baptismo*, over den doop. Het aangeven van die ketterij, verdenking van gemeenschap met de beruchte wederdoopers, stelde toen onfeilbaar aan de doodstraf bloot.

Maar heeft Kalvijn dan niet, na den dood van Servet, zijn aangeving ontkend? Ja, dat heeft hij gedaan, en wel op de volgende streekerige wijze.

„Zij verzekeren, dat het door mijn toedoen geschied is, dat hij (M. S.) te Vienne gevangen werd. Doch waar vandaan heb ik zoo schielijk een zoo groote kennis met de aanhangers van den paus gekregen? Waar komt die groote vriendschap vandaan? Is het wel te gelooven, dat er brieven over en weer vliegen tusschen hen, die geen minder verschil hebben dan Kristus met Belial? (Wij hebben die briefwisseling tusschen Kristus en Belial, neen, van Beëlzebub met Belial gelezen. Maar zij sluimerde tot 1749 in de akten te Vienne, en zoo liet men zich eeuwenlang door die brutale vragerij verbluffen.) Waarom het niet noodig is, deze ijdele lastering met meer woorden tegentegaan, daar ze op een enkele ontkenning moet (?) vervallen. 't Is nu vier jaar geleden (Kalvijn schrijft zijn leugens in 1554!), dat Servet zelf dit van mij verzonnen en te Venetië (!) heeft laten verspreiden. (Servet heeft derhalve in 1550 verzonnen, dat Kalvijn hem in 1553 verraden heeft! — !) Ik onderzoek nu niet, of hij mij uit kwaadaardigheid zonder oorzaak zocht gehaat te maken, dan of hij ten onrechte gewaand heeft, wat hij schreef. (Dat schrijven van Servet in 1550 naar Venetië is een verzinsel pour le besoin de la cause.) Ik vraag maar: indien hij reeds toen (wat een drukte over dingen, die niemand beweert!) op mijn aangeven verraden was, hoe is het dan gekomen, dat hij drie jaren lang ongestoord in 't gezicht der vijanden gesleten heeft? Voorzeker, zij moeten of toestaan, dat deze beschuldiging (van 1550, toen de Restitutio, waar de aangeverij op gegrond is, noch niet gedrukt was!), tegen mij verzonnen is, of dat hun heilige martelaar in veel te groote gunst bij de papisten geweest is, dan dat hem mijne aanklacht iets heeft kun-

nen deren. Maar bovendien, indien ze mij zulks met waarheid ten laste leiden, zou ik geen reden hebben het te loochenen, daar ik niet ontveins, dat hij door mijn toedoen in deze stad (Genève) gegrepen en terechtgesteld is." En eveneens, wij weten het, te Vienne!

Mosheim meent, dat Kalvijn de rechtstreeksche aangifte van Servet ontkent, en ook deze slinger om den arm past in zijne leugenachtige woorden. Amédée Roget antwoordt er op: „Mais, en admettant cette interprétation, le réformateur à une échappatoire qu'aucun homme de bonne foi n'hésitera à qualifier de misérable."

Er werd in het slot Roussillon eenstemmig besloten, den geneesheer Michel de Villeneuve en den boekhandelaar Balthazar Arnoullet in hechtenis te nemen en onderzoek te doen naar hun geloof. Na den maaltijd ging de aartsbisschop met zijn grootvikaris naar Vienne en onderrichtte den onderbaljuw van de wenschen des kardinaals: Villeneuve en Arnoullet moesten gelijktijdig gevat, maar niet in dezelfde gevangenis gezet worden. Om zes uur ging de grootvikaris naar het huis van Arnoullet en bestelde het Nieuwe Testament, dat hij gedrukt had. Toen de argelooze man de boodschap bezorgde, liet men hem in de gevangenis van het aartsbisdom brengen. Van zijn kant was de onderbaljuw naar Maugiron gegaan, want deze was ziek en dokter Villeneuve dientengevolge bij hem. De la Court vertelde hem, zooals ook werkelijk het geval was, dat er in de staatsgevangenis (Palais Delphinal) een aantal zieke en verwonde gevangenen waren, en verzocht hem met hem te gaan, om ze te bezoeken. Villeneuve antwoordde dat, behalve dat hij als geneesheer tot zulke goede werken verplicht was, hij er door zijne goede geaardheid toe gedrongen werd. Zoo gingen beide naar de gevangenis, en terwijl Servet zijne zieken bezocht, ontbood de onderbaljuw den grootvikaris. Na zijn komst verwittigden de heeren Servet, dat den kardinaal de Tournon zekere inlichtingen over hem waren medegedeeld en dat hij hier gevangen gehouden zou worden, totdat hij zich daarop verantwoord zou hebben en anders zou worden besloten. Men liet den stokwaarder Antoine Bonin roepen en gaf hem last, den ge-

vangene goed te bewaken, maar overeenkomstig zijn rang fatsoenlijk te behandelen. Servets bediende, de vijftienjarige Benoît Perrin, die sedert vijf jaren in zijn dienst was, liet men bij hem, en zijne vrienden hadden dien dag verlof hem te bezoeken.

Den volgenden dag zond de aartsbisschop bericht aan den kardinaal en liet den geloofsrechter uitnoodigen, om met den grootvikaris naar de vormen van het recht te procedeeren. Ory kwam zoo snel, dat hij zich voormiddags om tien uur reeds aan den aartsbisschop kon voorstellen. De geloofsrechter, de grootvikaris en de onderbaljuw gingen dadelijk naar de gevangenis en het eerste verhoor van den geneesheer Michel de Villeneuve had plaats.

Nadat Servet op de heilige evangeliën gezworen had de waarheid te zeggen, werd hem in de eerste plaats naar zijn naam, ouderdom enz. gevraagd. (62) Hij antwoordde: „Ik heet Michel van Villeneuve, ben Doctor medicinae, oud tweeënveertig jaar of daaromtrent, geboren te Tudela in het koningrijk Navarre, een stad onder het bewind des keizers, sedert twaalf jaren of daaromtrent woonachtig in Vienne."

Gevraagd naar zijn verblijf sedert zijn vertrek uit zijn vaderland, volgde het overzicht op bladzijde 2, eerste kolom.

Op de vraag naar de boeken, die hij had uitgegeven, noemde hij op: 1°. *Syruporum ratio*, 2°. *Apologetica disceptatio pro Astrologia*, 3°. *In Leonartium Fussinum* (*Fuchsium* werd dus slecht uitgesproken en onduidelijk verstaan); 4°. *Aanteekeningen op de Aardrijkskunde van Ptolemeus.*

Daarop toonde men hem twee gedrukte bladen met geschreven aanteekeningen aan den rand. Men merkte op, dat in die aanteekeningen uitdrukkingen voorkwamen, die aanstoot zouden kunnen geven, maar dat hij, die ze geschreven had, ze kon uitleggen en zeggen, hoe hij ze verstond. Men vroeg hem derhalve, hoe hij de woorden verstond: „Bijgevolg worden de kleine kinderen zonder geloof in Kristus, gedoopt; een mirakel, een wangedrocht der duivelen." Indien hij dit zóo verstond, dat de kleine kinderen niet, gelijk zij door de natuurlijke geboorte de zonde van Adam deelachtig worden, door de wedergeboorte (het doopsel) de

genade van Jezus Kristus volmaakt ontvangen, dit een beleediging van Kristus zou wezen. Men wenschte alzoo te weten, hoe hij dit verstond.

Uit de onvolledige lijst der werken, waar juist de hoofdzaak ontbrak, was men reeds gewaarschuwd, dat de rechtstreeksche vraag, of hij die aanteekeningen geschreven had, ontkennend zou worden beantwoord. De te baat genomen strikvraag was echter zoo doorzichtig, de list zoo weinig sluw, dat het onbegrijpelijk is, waarom Servet er zich zoo gemakkelijk door liet vangen. De oplossing van het raadsel ligt wel daarin, dat „zijne gedachten in hem vermenigvuldigd werden"! *Justificantur ergo parvuli sine Christi fide, prodigium, monstrum daemonum*, dat lag daar in zijn eigen handschrift voor hem. Hoe kwamen de roomsche heeren, die voor hem zaten, daaraan? En wat die van de gevaarlijke stelling dachten, dat wist hij maar al te goed! Hij antwoordde: dat hij vastelijk geloofde, dat de genade van Jezus Kristus in den doop de zonde van Adam overtreft, zooals Paulus in Romeinen vijf (20) zegt: waar de zonde meerder geworden is, is de genade veel meer overvloedig geweest; en dat de kleine kinderen door den doop behouden worden zonder verworven geloof, daar hen het geloof door den H. Geest wordt ingestort. Men hield hem daarop voor, dat hij eenige woorden, welke hij op die bladen geschreven had, moest verbeteren. Servet verklaarde zich daartoe bereid, ofschoon hij zoo op den eersten blik niet kon zeggen, of dat al dan niet zijn schrift was, want het was reeds voor geruimen tijd geschreven. Maar nadat hij het meer van nabij bekeken had, dacht hij toch wel, dat het zijn schrift was. Mocht er iets in gevonden worden, strijdig met het geloof, dan onderwierp hij zich aan de beslissing van onze heilige Moeder de Kerk, van welke hij zich nooit had willen, noch ook wilde afscheiden. Wat hier geschreven stond, had hij maar oppervlakkig geschreven, bij wijze van redetwist en zonder er behoorlijk over natedenken. Daarop nam hij de beschreven bladen noch naarstiger in oogenschouw, om het geschrevene toe-te lichten, en verklaarde zich bereid, indien hier iets verkeerds of van onrechtzinnigheid (de quelque faulce doctrine) verdachts mocht

voorkomen, het te verbeteren. Daarop werden de twee gedrukte bladen door den griffier geparafeerd en drie bladen met Servets antwoorden door hem onderteekend: *Michel de Villeneufve.*

Daar Servet zijn handschrift erkend had, kon men den 6en april het verhoor voortzetten en den kalvijnschen strik verder toehalen. Men kwam met de brieven aan Kalvijn voor den dag. Nadat Servet den eed van den vorigen dag herhaald had, liet men hem Epistola XV[a] (het is in de gedrukte Restitutio nommer 21) voorlezen. De heeren vonden dien brief (over dood en levendig geloof) lang niet kwaad, hij scheen tegen de dwalingen van Genève gericht te zijn. Doch wat verstond de schrijver onder de woorden, dat het geloof langzamerhand in ons sterft, als het van zijne kleederen beroofd wordt? De kleederen des geloofs, luidde het antwoord, zijn de werken der liefde en der deugd. Daarop gaf men hem Ep. XVI[a] (in druk nommer 22), over den vrijen wil en tegen den (oudprotestantschen) slaafschen wil (servum arbitrium). Dat was geen gevaarlijk thema voor roomsche rechters. Maar Servet begreep wel, dat de voorraad noch niet zou zijn uitgeput. Hij wilde het dreigend gevaar voorkomen, maar deed een zéer diepen val. We kennen het verhaal van den rotsman Petrus: hij zou den meester niet verlaten, en hij juist verloochent hem onder zelfverwensching. Zoo ook Servet. De moedige briefschrijver aan Poupin (Mihi ob eam rem moriendum esse, certo scio; sed non propterea animo deficio, ut fiam discipulus similis praeceptori), verloochent bij de eerste beproeving zijne leer en zichzelven! Weenend discht hij het volgende sprookje op.

„Mijneheeren, ik wil u de waarheid zeggen. Toen deze brieven geschreven werden, het is ongeveer vijfentwintig jaren geleden (1528!), en ik in Duitschland was, werd daar een boek gedrukt van zekeren Servetus, een spanjaard, maar ik weet niet uit welke plaats van Spanje hij was, en ik weet ook niet, waar hij zich in Duitschland ophield, behalve dat ik had hooren zeggen, dat hij in Hagenau (Aganon), waar men zeide, dat het boek gedrukt was, woonde. Genoemde stad *Aganon* ligt vier mijlen van *Strabourg* (héel belangrijk voor Dr. Ory!). En nadat ik bedoeld boek in Duitschland gelezen had, — ik was toen noch zeer jong

en telde omstreeks vijftien tot zeventien jaren, — kwam het mij voor, dat hij beter sprak (schreef) dan de andere (hervormers?). In elk geval liet ik dat alles in Duitschland achter en ging, zonder eenig boek van welken aard ook meetenemen, naar Frankrijk, met geen ander doel, dan genees- en wiskunst te studeeren, wat ik van dien tijd af ook gedaan heb. Maar omdat ik met achting van Kalvijn als een geleerd man hoorde spreken, wilde ik, gedreven door mijne nieuwsgierigheid en zonder hem verder te kennen, in briefwisseling met hem treden. Doch ik verzocht hem, dat het onder ons zou blijven, onder het zegel der geheimhouding en tot broederlijke verbetering, om te zien, of hij mij van mijn gevoelen, dan of ik hem van het zijne kon afbrengen, want ik kon mij met het zijne niet vereenigen. Daarop lei ik hem zekere moeielijke vraagstukken voor, waarop hij antwoordde. Doch ziende, dat mijne kwesties overeenstemden met datgeen, wat Servetus geschreven had, gaf hij mij ten antwoord, dat ik Servetus zelf was. Waarop ik van mijn kant antwoordde, dat, ofschoon ik geenszins Servetus was, ik in elk geval bereid was de rol van Servetus op mij te nemen en hem als Servetus te antwoorden, want ik gaf er weinig om, wat Kalvijn van mij dacht, maar wenschte alleen, dat wij over onze gevoelens konden redetwisten. Op die voorwaarden wisselden wij brieven, totdat wij elkander uitscholden en beleedigden. Toen dat te erg werd, liet ik de briefwisseling varen en het is goed tien jaar of daaromtrent geleden, dat ik niet meer aan hem geschreven heb, of hij aan mij. Ik betuig voor God en u, mijneheeren, dat ik nooit heb willen dogmatizeeren, noch ooit iets staande houden, wat met de Kerk of den kristelijken godsdienst in strijd zou kunnen worden bevonden."

Dit treurig schouwspel van menschelijke nietigheid vereischt geen enkel woord van toelichting.

Wat de derde brief betreft (XVII[a], in druk nommer 15), die over den doop der kleine kinderen handelt, bekent Servet, dat hij vroeger (!) van gedachte geweest is, dat de kinderen des vleesches de gaven des heiligen geestes niet kunnen ontvangen, maar dat hij dat alles reeds voor geruimen tijd had laten varen en zich wilde houden aan hetgeen de Kerk vasthoudt.

Vervolgens toonde men hem een anderen brief, die over de drievuldigheid en de generatie des Zoons Gods handelt (XXVIIa, in druk nommer 1—3), dien hij eveneens als echt erkende. Doch hij had hem geschreven in de rol van Servetus en niet omdat hij dat geloofde; hij wilde alleen zien, wat Kalvijn daarvan dacht en er tegen kon inbrengen.

De laatste brief, die in deze tweede zitting werd voorgelegd (intitulée XXVIIIa, in druk nommer 6) behandelde het vleesch van den verheerlijkten Kristus: volgens Servet is het meer dan bij de verheerlijking op den berg door de heerlijkheid Gods verslonden. Doch nu beweerde hij, dat hij er over aan Kalvijn geschreven had, omdat deze zich in een plaats bevond, waar hij meer vrijheid had om te zeggen, wat hij dacht, omdat hij gaarne hooren wilde, wat Kalvijn op zijne vragen zou antwoorden. Onderteekend: *Michel de Villeneufve.*

Na afloop der zitting stuurde Servet Perrin naar het klooster van Sint Pieter om een som van driehonderd daalders, een schuld, die de grootprior (le Blanche?) voor hem opgehaald had, en hem dadelijk bracht. Het was tijd!

In de derde zitting, gehouden op denzelfden zesden april, moest Servet den eed herhalen, hij bevestigde de waarheid van zijne hem voorgelezen antwoorden, en men lei hem een cahier met veertien brieven voor. Hij erkende, ze voor langen tijd bij wijze van redetwist aan Kalvijn geschreven te hebben, zonder in het minst alles te willen staande houden, wat er in stond, indien het niet door de kerk en door de rechters werd goedgekeurd. Hij verklaarde zich bereid op elk punt te antwoorden, waar men hem over mocht willen ondervragen. Er werd besloten, een uittreksel te maken van de hoofdpunten, waar hij in dwaling tegen het geloof scheen te verkeeren. Nadat Servet alle bladzijden zijner brieven eigenhandig onderteekend had, was het derde verhoor afgeloopen.

Ory zond aan den stokwaarder het bevel, dat hij meester Michel de Villeneuve goed moest bewaken en dat niemand zonder verlof meer met hem mocht spreken.

Iedereen begon lont te ruiken, er was geen tijd meer te

verliezen. Den 7en april stond Servet 's morgens om vier uur op, kleedde zich geheel, trok daarover zijn kamerjapon aan, hield zijn hoed daaronder, zette zijn zwartfluweelen nachtmuts op, begaf zich aldus uitgedost naar den cipier en vroeg om den sleutel van den tuin. In dien gesloten tuin mochten gevangenen zich verluchten. De cipier gaf den sleutel, en ging met zijne arbeiders naar zijn wingert. Servet wierp japon en muts onder een boom, sprong van het terras op een dak, bereikte de plaats (la cour), en spoedde zich door de poort over de Rhônebrug naar het gebied van Lyon ([63]).

Eerst twee uren later werd de vlucht van meester Villeneuve door vrouw Bonin ontdekt, die zich zoo overdreven wanhopig aanstelde, dat men in verzoeking komt aan een vrouwekomedie te denken. Zij trok zich de haren uit, sloeg de dienstboden, de kinderen en alle gevangenen, die zij ontmoette, ja zij klouterde met levensgevaar op de punten der daken om den vluchteling te ontdekken. De la Court gaf bevel de poorten te sluiten en te bewaken. Servets ontsnapping werd onder trompetgeschal bekend gemaakt, en tot Sainte-Colombe liet men huiszoeking doen. Men schreef aan de overheid van Lyon en andere steden, waar men vermoedde, dat de vluchteling een schuilplaats kon gevonden hebben. Men deed onderzoek, of hij ergens geld in bewaring had gegeven, liet zijne papieren, meubelen enz. opschrijven, en gaf alles in handen der justitie.

Naar een later stadpraatje te Vienne zou Servet de eenige dochter van den onderbaljuw van een gevaarlijke ziekte genezen en deze hem bij zijn vlucht geholpen hebben. Opmerkelijk is, dat de cipier later wel bekende, dat hij Villeneuve den sleutel van den tuin gegeven had, maar dat de rest van het proces-verbaal niet opgeschreven is, en dat men derhalve een of ander geheim aan de vergetelheid heeft toevertrouwd. Raadselachtig is verder, dat door het proces wegens de vlucht bewezen is, dat een dienstmaagd van den cipier in tegenwoordigheid van andere personen tot Perrin gezegd heeft: lakei, ga naar uw meester, die ginds in den tuin is, en zeg hem, dat hij zich door den uitgang van achteren moet redden. Perrin bekende dadelijk, maar betuigde tevens,

dat zijn meester reeds verdwenen was, toen hij in den tuin kwam.

Beslissend schijnt dit punt te zijn. De tijd van Servets vlucht, de vroege morgen van den 7en april staat vast door het getuigenis van een boerin, die hem ontmoet heeft en drie dagen later verhoord werd. Maar toen de cipier zich eenige maanden later in Genève door Servet (!) van alle medeplichtigheid aan zijn vlucht liet vrijspreken, vertelde deze, dat hij om negen uur en van een andere plaats ontsnapt was. Het is een eer voor Servets vrienden, als zij hem van den afschuwelijken dood in de vlammen hebben willen redden.

Den 2en mei werd de werkplaats van Arnoullet, die hij in zijn verhoor verzwegen had, aan Ory verklapt. Hij overviel daar, met Arzellier en de la Cour, de verschrikte zetters der Restitutio, die na een toepasselijken preek op hun knieën vielen en alles bekenden, van het begin van den druk tot op de zending aan Merrin te Lyon inkluis. Den volgenden dag vertrokken de ketterjagers naar Lyon en namen de vijf balen met boeken (zie blz. 120) mee naar Vienne.

Charmier werd later voor zijne boodschap aan Merrin en zijn verkeer met Villeneuve tot drie jaren gevangenis veroordeeld.

Men had nu exemplaren genoeg van het gruwelijke boek! Ory maakte er een lijst der voornaamste dwalingen uit op, den 17en juni sloeg het wereldsch gericht zijn vonnis. De la Court met twaalf bijzittende rechters veroordeelden den voortvluchtigen geneesheer Michel de Villeneuve, — wegens grove ketterij, nieuwe leerstellingen, kettersche boeken, scheuring, stoornis van de eendracht en openbare rust, muiterij en ongehoorzaamheid aan de verordeningen tegen ketters en scheurmakers, en ontvluchting uit de koninklijk-delphinale kerkers, — tot een boete van duizend gulden, en om, zoodra men hem achterhaald zou hebben, *op een marktdag met zijne boeken, op een vuilniskar, van de poort der gevangenis door de gewone wegen en straten naar de markt dezer stad, te worden gebracht*;

en vervolgens op de plaats genaamd le Charnève (het galgenveld), *ten einde daar levendig met een langzaam vuur* (tout vif à petit feu) *tot asch te worden verbrand.* Dit vonnis zal intusschen

in beeltenis uitgevoerd en de boeken verbrand worden. Tegen den middag werd een pop, die Villeneuve moest voorstellen, met vijf balen boeken ([64]) door genoemden Villeneuve geschreven, door den scherprechter François Berode langs den voorgeschreven weg op een vuilniskar naar het galgenveld gebracht, daar aan een galg gehangen en met de boeken langzaam (à petit feu) verbrand; in tegenwoordigheid van den omroeper en trompetter, twee deurwaarders, den *bolungier* (het ongewone woord herinnert aan de voormalige vuurproef, *bolungo*) en een aantal toeschouwers.

Het kerkelijk vonnis werd eerst op den 23en december 1553 geveld. De prior der dominikanen, Dr. Laurens Molaris, de karmeliet Dr. Thomas Hochard, de gardiaan der franciskanen van St. Colomba hadden de Restitutio onderzocht, en op grond daarvan Villanovanus voor een grooten ketter verklaard. Na beraadslaging met den aartsbisschop en andere uitstekende mannen werden de goederen van Michael Villanovanus verbeurd verklaard, alle door hem geschreven boeken van welken aard ook (de aartsbisschop wilde blijkbaar van de opdracht van den Ptolemeus niets meer weten!) moesten verbrand worden.

De naam Servet komt in beide vonnissen niet voor. De boeken van 1531 en 32 waren in Vienne niet voorhanden, en ofschoon stellig niemand het sprookje van meester Villanovanus over Servet geloofd heeft, men heeft toch de eenzelvigheid van beide namen niet alleen op grond der geneefsche verklikkerij in een ernstig vonnis willen opnemen Maar wel komen in de overwegingen, tot eeuwige schande van Kalvijns nagedachtenis, als eerste bewijsstukken voor: de brieven en geschriften (bedoeld zijn de aanteekeningen op de twee bladen der Institutio) van Villaneuves hand en geadresseerd aan meester Jan Kalvijn, predikant te Genève! Het kerkelijk vonnis (super crimine Heresis contra Michaelem Villanovanum Medicum) begint noch nauwkeuriger: Visis certis additionibus eiusdem Villanovani manu in margine duorum foliorum impressorum quorum superscriptio est de Baptismo, una cum decem et septem Epistoli ad Johannem Calvinum descriptis et per eundem Villanovanum recognitis.

Een maand na het brandoffer zat Arnoullet noch altijd ge-

vangen. In een uitvoerigen brief van den 14en juli aan Bertet in Chestillon heeft hij eerst uitzicht, met hulp van zes borgen, weer op vrijen voet te geraken. Hij heeft zich uit de klem gelogen. De argelooze man, die uit de maatregelen van voorzorg niet begrepen had, dat de onderneming gevaarlijk kon zijn, schoof de schuld alleen op zijn zwager.

Dat was nu zijn dank, dat hij de vrouw van Guéroult drie jaren onderhouden had! Doch lezen we den hoofdinhoud van den merkwaardigen brief: „Hij (er is sprake van Guéroult, die de wijk genomen had naar Genève) hij heeft mij laaghartig bedrogen, want hij heeft het geheele boek gekorrigeerd en mij nooit iets van de dwalingen gezegd. Daar ik hem vertrouwde, vroeg ik hem of het godewaardig was (sil estoit selon Dieu), waarop hij ja zei, en dat hij lust had ettelijke brieven aan Kalvijn in het fransch te vertalen. Maar ik waarschuwde hem, dat niet zonder toestemming des schrijvers te doen, die geweigerd werd.

Hij heeft in fatsoenlijke kringen veel kwaad van den heer Kalvijn gesproken. Bij gelegenheid van zijn laatste reis heeft hij mij zelfs verteld, dat hij hem (Kalvijn) gesproken en deze hem gezegd heeft, dat hij (Kalvijn) niets gedaan had dan zijn plicht met mij in hechtenis te laten nemen, en dat ik in Genève ben geweest, zonder hem te komen zien. De waarheid is: ik dacht niet, dat hij mij noch zooveel vriendschap toedroeg als voorheen, omdat ik mij, God betert, met zulk een monster (Servet) had afgegeven. Hij (Guéroult) zegt, dat ik hem in gevaar heb willen brengen. Het blijkt juist omgekeerd! .... Want in dien tijd (toen de Restitutio gedrukt werd) had hij het opzicht over het huis en de korrektie, en ik ben geen derde van den tijd thuis geweest. Want hij was met den auteur overeengekomen, mij nooit iets te vertellen, behalve toen gij (met de boeken) naar Frankfort zoudt vertrekken; en zoo kwam het, dat gij zoo belangstellend met mij over (den gevaarlijken inhoud van) het boek gesproken hebt. Hieruit kunt gij begrijpen, hoe hij mij bevoordeeld heeft!' Wat ik zeg (is waar en) kan door meer dan acht personen bewezen worden, waarvan de minste meer geloof verdient dan hij . . .

Gij zegt, dat ik zeer goed wist, dat de auteur door de kristelijke kerken verworpen was, en dat voor een deel de hebzucht mij in de zaak verwikkeld heeft; maar ik bid u, zoo niet over mij te denken, daar gij mij reeds zoolang gekend hebt. Het zij u genoeg, dat ik u de waarheid geschreven heb. Wat aangaat, dat de inquisiteur uw naam en toenaam geweten heeft, daar weet ik niets van. Doch ik verzeker u, dat ik wel twaalf maal door hem verhoord ben, maar ik heb geen sterveling genoemd. Wel heeft men van velen gesproken, wier namen ik u zal noemen, als wij samen zijn. Van u heeft hij in mijn geheele proces nooit gesproken.

Wat uw verlangen betreft, dat ik iemand naar Frankfort zal zenden (om de Restitutio te vernietigen), kunt gij wel begrijpen, dat ik er niet aan gedacht heb een ander te zenden dan u, en dat ik mij liever u aanvertrouw dan menig ander. Is er iemand noodig om u te helpen of te vergezellen, dan kunt gij dat doen naar verkiezing, maar ik raad u, de boeken zoodanig te vernietigen, dat er geen snipper (feuillet ny demy) meer van overblijft. Doch zonder iemand te benadeelen, want het grieft mij reeds genoeg, dat wij met deze zaak zoo bedrogen zijn uitgekomen. Maar God onze vader heeft ons noch genoeg middelen gelaten, meer zelfs dan wij verdiend hebben. Want ik heb door te goed vertrouwen groote verliezen aan aardsche goederen geleden. Toutesfoys Dieu nous laisse etc.

Als gij de naaste kermis (in augustus) hier (naar Vienne) denkt te komen, dan konden we er samen heengaan (naar Genève). Ik denk, dat gij hier evengoed komen kunt als andere, die hier geweest zijn; de zaken zijn niet zoo gevaarlijk, als men ze maakt, en gij kunt uwe aangelegenheden geheim houden. Wees zoo goed den heer Kalvijn te zeggen, dat ik niet zal overkomen zonder hem te bezoeken, en als ik mijn plicht jegens hem niet ben nagekomen, zooals behoorde, moge hij dat verontschuldigen. Want hij, die er de oorzaak van is (Guéroult), is daar (in Genève), en als hij (Kalvijn) met mij kan spreken, dan zal hij begrijpen waarom (ik de reden nu niet opgeef). Groet hem inmiddels van mij, benevens onze goede vrienden aldaar, vooral (den gereformeer-

den boekdrukker) Crespin . . . Indien gij ons mocht willen schrijven, pas dan goed op het adres uwer brieven, en verander den naam der stad (Vienne). *Et gardez la presente (lettre) en signe de verite.*"

Bertet bracht echter een maand later den brief naar Genève, waardoor hij en Arnoullet wel bij Kalvijn in een goed blaadje, maar het leven van Guéroult in gevaar kwam. Het eerste wordt bewezen door een brief van Kalvijn (27en aug.) aan de predikanten in Frankfort. „Ik twijfel niet, dat gij wel van den Spanjaard Servetus gehoord zult hebben, die voor meer dan twintig jaren Duitschland met een slecht boek besmet heeft, opgevuld met allerlei soort van godslasterlijke dwalingen. De schavuit, na uit Duitschland te zijn gevlucht en (zooals bijvoorbeeld Kalvijn vroeger in Straatsburg) in Frankrijk onder een valschen naam te hebben geleefd, heeft onlangs uit het eerste boek een tweede gebrouwen, en heimelijk laten drukken te Vienne, een stad niet ver van Lyon. Wij hooren, dat er van dat boek een aantal exemplaren voor de mis naar Frankfort gezonden is. Toen de drukker (Arnoullet dus), een vroom en achtenswaardig man, hoorde, dat het boek een louter mengelmoes van dwalingen was, vernietigde hij zelf de exemplaren, die hij onder zich had . . . Toonder dezes (buiten kijf Bertet) zal u zeggen, waar de boeken zich bevinden en hun getal; de boekhandelaar, die ze in bewaring heeft, zal, geloof ik, er zich niet tegen verzetten, dat zij verbrand worden. Mocht hij echter een spaak in het wiel steken, dan" — hebben de predikanten zich eenvoudig te houden aan de pauselijke bevelen van Kalvijn! Men ziet, de offerpriester van Genève had in Frankfort evenveel te zeggen als vroeger de hoogepriester van Jeruzalem in Damaskus.

Waar Servet zich langer dan vier maanden in Frankrijk schuil hield, heeft men nooit ontdekt. De belachelijke bewering van Kalvijn, dat hij v i e r m a a n d e n i n I t a l i ë heeft rondgezworven, is een zijner vele op den toon der onfeilbaarheid uitgesproken verzinsels zonder de geringste beteekenis. Noch eerder dan de roomschen brachten de protestanten hem in hun verbeelding ter dood. De luthersche ijveraar Tilemann Hesshus verdedigde den 8en mei 1553 in Wittenberg stellingen (ook in Melanchthons disputaties gedrukt) ([65]) over de drie personen in God, die niet slechts verschil-

lende namen van éen persoon zijn — zooals Servet geschreven heeft, *die rasende te Parijs gestorven is* (sicut Servetus, qui furens Lutetiae mortuus est, scripsit)!

Vrijwillig richtte Servet zijne schreden naar het gebied van zijn doodvijand. „Ik verzeker u mevrouw, schreef Kalvijn over een ons onbekenden booswicht (Calvin à madame de Cany, CR. 14, 450), indien hij niet te gauw ontsnapt ware, om mij van mijn plicht te kwijten, voor zoover het van mij had afgehangen *zou hij levend verbrand zijn* (il neust pas tenu à moy quil ne fut passé le feu)!"

Servet is hem niet ontsnapt. Ten overvloede schreef een italiaansch protestant (zie Gaddi's brief aan Kalvijn, p. 171) in den zomer 1553 over zijn vaderland: „Het land is een waar Babel, doch de ketterij, die er het weligst bloeit, is de leer van den duivelschen Servet, zoo erg zelfs, dat vele geloovigen u uitnoodigen, om voor den dag te komen en zijne geschriften te weerleggen; een taak, waar zij u des te meer verplicht toe achten, omdat hij er op bralt, dat noch niemand het gewaagd heeft tegen hem te schrijven ..... Staak, bid ik u, voor eenige dagen uwe andere studiën, begeef u aan dat allernoodzakelijkst werk, *en wees de hamer, die den vijand verslaat.*"

IX.

EEN GEREFORMEERD SION.

De vrijheid van geweten is een duivelsch leerstuk. Theodorus Beza.

Voor Kalvijns aankomst te Genève in den zomer van 1530, werd bij besluit der algemeene burgervergadering van den 21en mei de nieuwe (hervormde) kerk tot staatskerk verheven en de roomsche afgeschaft. Kalvijn verklaarde voorloopig in de Pieterskerk den bijbel, maar Farel ontlokte den 5en september een besluit van den raad, om den (noch niet genoemden) Franschman (ille Gallus) in de stad te behouden. In 1537 drijft Kalvijn door, dat rechtzinnige wijkmeesters de geheele stad onder hun geestelijke voogdij zullen nemen, een goed geordend spionnenstelsel. Alle inwoners moeten een geloofsbelijdenis (in 1878 herdrukt) bezweren. Als wilde hij den joodschen staat herstellen, beroept Kalvijn zich daarbij op Asa en Jozia, Esra en Nehemia. Vleeschelijker kan het niet! Het feit (niet bekeerd, maar) inwoner van Genève te zijn, is voor dien geloofseed voldoende. Met andere woorden: de politieke of burgerlijke gemeente is eenzelvig met de kerkelijke. In een stad, die eerst pas van de eeuwenoude moederkerk was afgevallen, vond dat plan uit den aard der zaak hevige tegenkanting. De raad nam daarop het wreed, maar onuitvoerbaar besluit, alle inwoners, die nalatig blijven om te zweren („zijt gij ook een broeder in Christo?" spotte men

onder elkander) uit de stad te bannen. Tegen beter weten in bericht Kalvijn, dat de ijver der inwoners om wijk aan wijk den eed afteleggen even groot was als de ijver van den raad om hem te bevelen!

Zoo werd de kerkelijke tucht van meet af aan tevens een maatregel van politie. Het gevolg der verkeerde maatregel was de verdrijving van de hervormers uit Genève en een langdurige veete tusschen de partij der Artisjokken (de artikulanten of aanhangers van Bern) en der Willemijnen (de Guillermins of aanhangers van meester Guillaume, Farel namelijk). Kalvijns onverbeterlijke betweterij, zijn dunk van eigen onfeilbaarheid kwamen al dadelijk helder aan het licht. Want hoewel Kalvijn en Farel tengevolge van eigen heerschzucht verdreven waren, schreef de eerste (uit Straatsburg in september 1538) aan den laatste: niemand kan ons ook maar het kleinste aandeel in de schuld ten laste leggen. En ofschoon Kalvijn zijn opvolgers indringers en wolven noemde en met den ban dreigde, toen een ambtgenoot ze wilde erkennen, vermaande hij later met onbeschaamde kaken zijn eigen aanhang tot het tegendeel ([66]).

Na Kalvijns terugkeer uit Straatsburg in 1541 werden kerkelijke verordeningen, o. a. een konsistorie (kerkeraad) van predikanten, ouderlingen en diakenen ingevoerd, wel te verstaan niet voor de gereformeerde gemeente, maar voor het gebied der stad. Deze kerkeraad oefende natuurlijk alleen de censuur, de kerkelijke tucht uit: hij vermaande de gedaagden en sloot ze van het avondmaal uit. Maar — hij verwees de ernstige gevallen dan naar den stedelijken raad (we zouden vroeger bij ons hebben kunnen zeggen: naar de schepenbank), en die strafte niet geestelijk, maar aan den lijve. De twee zwaarden, waarmee de geloovige kudde geweid werd, kruisten zich derhalve in het hervormde Genève even sierlijk als voorheen onder den Antikrist. Neen, toch niet: ze doorsneden véel onmeedoogender alles, wat met hun scherpte in aanraking kwam!

Met behulp der kerkelijke tuchtroede werd een ongehoorde heerschappij over gehéel het openbaar en huiselijk leven ingevoerd. Onder de voogdij der predikanten geraakten schoeisel en

baard der mannen, het hoofdhaar der vrouwen (een vrouwelijke overtreding van dien aard werd reeds den 30en oktober 1537 met drie dagen gevangenis bestraft). Jeanne Pontoux werd in 1564 drie dagen op water en brood gezet, omdat zij jonge vrouwen heeft aangeraden uit het venster te roepen — *quand leurs maris les battaient!* In 1543 worden Louis Piaget en echtgenoote voor den kerkeraad geroepen, omdat ze (welk een gruwel!) op roomsche vasten géen vleesch eten. Anna de Patex moet daar, op den 25en januari 1560, haarfijn vertellen, wat zij met den bisschop van Mondovi gepraat heeft; het avendmaal wordt haar voorloopig ontzegd. Voor een reize naar Frankrijk heeft men, op zijn russisch, verlof noodig (19 aug. 1555). In de vijf officiëele kroegen (1546) mogen de kasteleins niemand iets te eten of te drinken geven, die niet behoorlijk daarbij bidt en dankt. Men passe dat toe op de vrome brandewijntjes met suiker! Den 30en augustus 1546 heeft Kalvijn gemoedsbezwaren, dat de lieden, die kinderen ten doop brengen, namen gebruiken die niet in de heilige Schrift staan! Den 15en nov. wordt hem opgedragen een lijst op te maken van de onschriftuurlijke namen (bijv. Claude, Aymé etc.), die niet meer gebruikt zullen worden. (Den 20en mei 1548 ontstond er een schandaal in de kerk, omdat de weleerwaarde heer Cop weigerde, een kleinen Balthazar te doopen, hij noemde hem op eigen gezach — naar Z. H. Kalvijn? — Jean. De met recht verontwaardigde grootvader en vader van het kind werden gevangen gezet. Ware deze verjoding der hervorming doorgedrongen, dan konden we in onzen tijd misschien spreken van koning Smoel, of van Levi Bismarck). Zelfs krankzinnigen (voorbeelden bij Galiffe 1863, p. 98) werden bestraft (!) met gevangenis en verbanning. Ridderromans werden verbrand, zoo den 9en juni 1559 drie boeken uit *Amadis de Gaules* (ne sont que mensonge et resverie); men liet zelfs bij de boekbinders napluizen, of ze iets van dien aard in huis hadden.

Het heilig avendmaal, deze disch des Heeren met het zinnebeeld der verzoening, werd, evenals bij de roomschen het Onzevader en Weesgegroet, tot een algemeen strafmiddel verlaagd. Vooreerst tegen allerlei bijgeloof. Zoo had bijv. Jeane Teyssier in

1544 bij haar man de koorts weggetooverd (het recept staat in de notulen van den kerkeraad van den 17en april, een ander op den 5en nov. 1556). In 1557 geneest Jean Bernard de koeien met kruiden, die hij ze op de borst legt. Een jaar later bezwaart zich een engelsch alchimist, Ferron, bij den raad, dat men zijne fornuizen gesloten heeft, waarin hij voor zijne gezondheid wijn met edelsteenen distilleerde. Was Kalvijn dan met rationalisme besmet? Alleen tegen den paus, want hij schraagde met eigen theologisch bijgeloof een groot aantal gruwelijke doodvonnissen, die in 1545 vooral tegen vrouwen geveld werden, die een verbond met den duivel gesloten hadden om de pest te verbreiden.

De schooltucht was toen even malsch. Kinderen stierven aan de mishandelingen, een schoolopziener stiet een schoolkind met de gard een voor een de tanden uit den mond. Want het nieuwe Sion werd in 't algemeen door een geest van wreedheid bezield, die steeds over nieuwe tuchtmiddelen mijmerde. Den 29en aug. 1554 wordt de oud-notaris André Vulliod, die tweemaal het hem ontzegde avondmaal gebruikt en gelasterd had, na een proces van twee maanden veroordeeld: men zal hem op het plein Molard met een gloeiend ijzer de tong doorsteken en bij doodstraf levenslang uit de stad verbannen. In december worden vier jonge lieden (accusés et convaincus de Sodomie) in hun bijzijn in beeltenis verbrand. Drie jaren later moet Macquet de Iussel, die gevloekt had (sangdieu et ventredieu), met veel plechtstatigen omhaal den grond kussen.

Welk een strenge zedelijkheid, welk een monnikachtige askese moet daar dan wel geheerscht hebben, denkt men onwillekeurig. Maar dat was het geval niet. De menschen waren integendeel noch onzedelijker dan in onze dagen van „driest ongeloof." Kalvijn zelf is nooit nauwgezet geweest op het punt van waarheidsliefde, en zijne tirannij stond in dienst zijner partijzucht. Wel was hij er bijv. in 1554 ontevreden over, dat gecensureerde hoerejagers in de gevangenis geen water dronken, maar van den besten wijn. Edoch juist tien jaren vroeger verlangde hij — nadat Benoîte, de vrouw van Pierre Ameaux, overspel begaan, er in den kerkeraad zelfs mee gepraald had, — dat Ameaux zijne Messaline (ten spijt

van Matth. 5, 32) bij zich zou nemen, als ware niets voorgevallen! Doch broeder Anton Kalvijn, wiens vrouw Anna Lefert overspel met een franschen bediende pleegde, werd niet alleen veel spoediger van zijn ontrouwe gade bevrijd, maar zijn opvolger J. L. Ramel te Lausanne werd 29 dagen in Genève gevangen gehouden, ten einde hem te dwingen, om van een proces tegen zijn voorganger aftezien. (Onder den 26en februari 1562 luidt het: Nouvelle réclamation de Berne dans l'affaire Ramel-Liffert en reponse à une lettre *assez aspre* de Genève).

Tot de kerkelijke tucht, waar de inwoners van Genève onder moesten zuchten, behoorden in zoover ook de smaadredenen van den preekstoel (*male peste, guerre et famine, puisse vous advenir!* schreeuwde bijv. Reymond Chauvet eenigen kerkgangers achterna) als het louter Franschen, dus vreemdelingen waren, die zoo hun ambt misbruikten. Toen een inboorling, Trolliet, in 1545 predikant zou worden, wist Kalvijn dat te verhinderen. Zijn landsman Simon Moreau daarentegen, met veel ophef door Kalvijn aanbevolen, werd in datzelfde jaar predikant, misbruikte spoedig daarop een meisje in het hospitaal en — wordt daar, op voorspraak van Kalvijn, na zijne schorsing schoolmeester. Noch hartstochtelijker nam Kalvijn den franschen spion Maigret, dat „onschuldig gekruisigde lam", onder zijn bescherming. Zelfs de beul werd eens, altoos in dat jaar 45, op water en brood gezet, omdat hij twee Franschen ál te hard gegeeseld had! Uit franschen afkeer van het duitsche Bern mocht in een kroeg de Beer (Ours) niet meer uithangen. Uiting van verontwaardiging tegen *les Françoys* noemt de kerkeraad in 1547 *parolles infames.* Hij kreeg ze echter duidelijk te hooren van Perrins moedige gade, Françoise Favre, gedagvaard omdat zij oproer stookte tegen de Franschen, vooral tegen Kalvijn „den bisschop van Genève". *Ces françoys sont cause que nous sommes esclaves et ce Calvin a trouvé moyen . . .* inderdaad geen aangename waarheden voor de kerkelijke despoten! In 1554 had een in haar hart noch roomsche moeder het gewaagd, bij het lijk van haar kind een kaars te branden „ten spijt van al die verbannen Franschen." In hetzelfde jaar beweerde Pétavel, dat er maar twee duivels bestonden, Kalvijn was er éen

van, en dat hij noch om het konsistorie, noch om de Franschen wat gaf. Voor de heeren ontkende hij de aantijging. Hadden die van Genève reden tot zulke *parolles infames?* Als men bedenkt, dat de Franschen jaar in jaar uit met hoopen het burgerrecht der stad verkregen, zoodat zij ten laatste overal de meerderheid hadden, dan zou het wel kunnen zijn! In 1555 maakt Hudriot, de officier van justitie, er den raad opmerkzaam op, dat het volk murmureert tegen het groot aantal nieuwe burgers van de fransche natie. Colladon, Kalvijns onbetrouwbare levensbeschrijver-lofredenaar, moest zijne bemoeizucht hooren afwijzen met de niet zeer malsche herinnering: Va villain François banny, si tu estois en ton pays, tu n'en oserois aultant faire! Dat noemde de kerkeraad *parolles terribles!* Kalvijn werd beticht op den kansel gedreigd te hebben: dat hij twee galgen zou laten oprichten en er 7 of 800 aan laten ophangen (Galiffe, 1862, p. 86, wat Roget op de gewone manier vergoelijkt), maar bewezen werd het althans, dat Louis Treppereau in zijn preek had uitgeroepen: „Gij zijt niets dan duivels! Denkt gij, dat dit land u toebehoort? Het behoort mij en mijn gezellen, en zal door ons vreemdelingen geregeerd worden *deussier vous bien grinsser les dents*"! En de predikanten, louter Franschen, hopen, dat de raad er geen notitie van zal nemen, want „ze kunnen niet denken, dat hun medebroeder zoo iets gezegd heeft." Toen de nationale partij in 1555 door een onbeduidenden oploop er het voorwendsel toe gaf om haar geheel te fnuiken, waren mannen als Perrin oproermakers, juist zoo als de Mexikanen, die zich geweerd hebben tegen de Franschen onder keizer Max. De broeders Comparet werden op den galgenheuvel (Champel) onthoofd en gevierendeeld. De beul moordde zoo onhandig, dat hij zijn betrekking verloor en voor één jaar en één dag verbannen werd. Maar Kalvijn schreef aan Farel, dat, naar zijn overtuiging, hun lange marteling onder de handen van den beul Gods bizondere wil geweest is. Mevrouw Perrin riep uit: *Beaux évangélistes! vous tenez l'Evangile du diable, vous avez vendu la ville aux Français.* Voorzeker een duivelsch evangelie, maar heel gevaarlijk was het, zoo iets overluid te denken. Den 9en november 1552 heeft de raad

van Genève, — gehoord Farel, Viret, Kalvijn en Trouillet, — een plakkaat uitgevaardigd, dat verkondigt: „Het boek *Institution Chrestiene*, van monsieur Kalvijn, is goed en heiliglijk gemaakt (sainctement faict), zijne leer is heilige leer van God. Daarom mag voortaan niemand dit boek en zijn leer tegenspreken. *Commandans* aux parties (de tegenspreker T. wordt bedoeld), et *à touts qu'ils se doivent tenir à cela.*" Om de zaak bij heur waren naam te noemen, gedurende het kalvinistisch schrikbewind kan men Genève met niets beter vergelijken dan met het Munster der wederdoopers. Kalvijns aanmatiging ging zoo ver, dat hij er in 1555 gebelgd over was, dat Bern tegen gebruik en gewoonte duitsch met hem sprak. De wreede Kalvijn was in dat gereformeerde Munster niet een dweper als de koning van Sion, niet slechts een Jakobijn der fransche omwenteling, maar — de juiste vergelijking is van Sylvestre de Sacy — een Robespierre.

Wat de gelaakte partijdigheid onuitstaanbaar maakt is het onloochenbaar feit, dat de hartstochtelijke, lichtgeraakte, opvliegende, onverzoenlijke, wraakgierige *maître* Kalvijn (in 1541 nam hij den titel *monsieur* aan) meer en meer zijn persoonlijke eer met de eere Gods vereenzelvigde en op die wijze oorzaak van hemeltergende gerechtelijke moorden geworden is.

Pierre Ameaux had, in 1546, gewaagd zich in een vriendenkring oneerbiedig uittelaten over dien Pikardiër Kalvijn, den bemoeial, die meer was dan hun bisschop (noch niet zoolang geleden uit Genève verdreven). Hij wordt verklikt en veroordeeld, om, voor den grooten raad geknield, God, de gerechtigheid en den heer Kalvijn om genade te smeken. Dat was echter voor den orthodoxen, maar wraakgierigen verklaarder van de Bergrede niet voldoende! Aan zijn vertrouweling Farel had hij reeds den 13en februari geschreven: Je dissimulai mes sentiments, mais je fis savoir au juge qu'il me serait agréable qu'on procédât contre lui avec toute la rigueur que comporte la loi. Van twaalf predikanten en ouderlingen vergezeld stapt hij naar den raad en eischt een harder vonnis. Men gehoorzaamt den geestelijken koning van Sion. Na een proces van drie maanden moet de lasteraar des Heeren (Kalvijn) blootshoofds, in het hemd, met een brandende

toorts in de hand door de stad rondgeleid worden, op de knieën om genade roepen, schuld belijden en alle kosten betalen. Zoo verging het den onvoorzichtigen kaartemaker Améaux. Den kaarsemaker Guil. Dubois, die in 1548 Kalvijn een huichelaar noemde, weervoer hetzelfde lot. Met recht zei een voormalig warm aanhanger, Perrin, in 1546: Kalvijn speelt voor Paus en Abel (Poupin, blz. 111) voor kardinaal. Het heethoofd zonder genade eischte steeds nieuwe slachtoffers als *auto de fé* zijner geestelijke heerschzucht ([61]). Jacquet Gruet, die o. a. Kalvijn een grooten huichelaar en zijn geschrijf tegen de anabaptisten dwaasheid genoemd had, werd in 1547 gefolterd en onthoofd; zijn lichaam werd aan den galg gebonden, het hoofd er aan vastgespijkerd. Het proces duurde geen maand, en toch ging het den bloeddorstigen Kalvijn te langzaam; zelfs na het duivelsch vonnis blijft het levend geraamte gevoelloos. Een ander woordvoerder der oppositie, Berthelier, de zoon van een beroemden geneefschen vrijheidsheld, onderging in 1555 hetzelfde onteerende doodvonnis als Gruet in 1547! Tevergeefs smeekte de weduwe van den martelaar der onafhankelijkheid om het leven van haren zoon. Galiffe, die in het derde deel zijner Notices généalogiques (pp. 545—52) dit *assassinat juridique de François-Daniel Berthelier, fils du martyr de la liberté* uit de bronnen beschreven heeft, barst aan het slot met gloeiende verontwaardiging los in de woorden: Voilà encore une des ces horreurs qu'on a osé appeler les plus belles pages de notre histoire. Et moi, je conclus en maudissant du fond de mon âme la mémoire de ce buveur du sang qui fit périr sur l'échafaud le fils de Philibert Bertelier!

Dat niet weinig inwoners van Genève hunnen Grootlama begonnen te haten, kan niemand bevreemden! In 1549 werd Boniface Conte tot den kerker veroordeeld, omdat hij zijn hond genoemd had naar den man, die ál zijn bestrijders honden gescholden heeft. Vier jaren later verlangt het konsistorie, dat de stad gezuiverd zal worden van een oneerbiedigen baardscheerder, die liever met zijn kinderen naar Champel (de gerechtsplaats, galgenheuvel) zou gaan, dan Kalvijns (pauselijken) pantoffel kussen. Sept schrapte, in een fransch en latijnsch puntdicht, uit *Calvin*

en *Calvinus* de letters l en v om zijn waren naam *Caïn* en *Cainus* te krijgen ([68]).

Kan nu tenminste de herderlijke zijde van Kalvijns eigenmachtig beroep een vergelijking met den scherprechterlijken kant uitstaan? Was Kalvijn even ijverig als herder en als beul? Ach neen. Wel was hij er het hartelijk mee eens, dat wegens de bekende pesthistorie in 1542 zeven mannen en 24 vrouwen, in 1543 tien mannen en 28 vrouwen vervolgd en verbrand werden; wel had de zieleherder er niets tegen, dat de beul Jean Granjat bij die gelegenheid zijne eigene moeder moest folteren en verbranden. Maar hij weigert, met zijn heelen troep, krankenbezoek in het pesthuis. Zoo iets mocht goed zijn voor roomsche papen, voor geschorenen, maar monsieur Kalvijn moest zijn dierbaar leven verschoonen voor de kerk. De bedienaren des goddelijken woords laten zich in den raad op hun plicht wijzen, dat het niet voldoende is in dagen van voorspoed zijn ambt te vervullen, maar dat men ook in tijden van beproeving en bezoeking, in geval van oorlog, pest en dergelijken, zijn plicht behoort te doen. De heeren hadden wèl gelijk, het wàs hun plicht, maar — het ontbrak hun noch aan de genade der volharding (CR. 21, 314). Onschuldige menschen laten martelen en vermoorden, duivelsche regels tot misbruik van de foltering voorschrijven, dat kon Kalvijn beter. In 1563 liet hij een beruchten booswicht, Jean Dumblard, een dief, een vader- en broedermoorder begenadigen op voorwaarde, dat hij beul werd.

Maar heeft dan de Kalvijn der geschiedenis niet althans dat met den Kalvijn der legende gemeen, dat hij door de invoering van het lakenvollen den vooruitgang der nijverheid in Genève bevorderd heeft? Neen, ook die onverdiende aanspraak heeft het nauwgezet onderzoek weerlegd. Het zou ook al heel slecht hebben gerijmd met Kalvijns fraaie grondstelling van 1549: Om het volk gehoorzaam te maken, moet men het arm houden!

Het heden en verleden leeren met dezelfde duidelijkheid, dat het der zoogenaamde orthodoxie altijd meer om de zuiverheid (rechtzinnigheid) van leer dan om reinheid van zeden te doen is. Men zoekt bij de hervormers te vergeefs naar één trek, dien wij

edel zouden noemen. De „ware leer" is de ruime mantel, die alle onzedelijkheid bedekt. Het grootste misdrijf in de oogen van het dogmatisch Kristendom is daarom onrechtzinnigheid of ketterij, een ketter is de afschuwelijkste booswicht. Doch er zijn véel orthodoxiën, wie is alzoo eigenlijk ketter?

Ik sla eerst een roomsch Lehrbuch des Kirchenrechts (van Georg Phillips, 2e Abt., Regensburg 1862, p. 594) op en lees daar de volgende bepaling: „De Haeresie of Ketterij is de hardnekkigheid van den wil, met welke een Kristen aan een dwaling in geloofszaken, daar hij er ondanks de uitspraak der Kerk geen afstand van wil doen, vasthoudt. Op grond van het aan de Kerk [in 1870 aan den Paus] opgedragen onfeilbare leerambt vervalt daarom ook hij in ketterij, die, nadat de Kerk [de Paus *ex cathedra*, waarover reeds veertien bepalingen voorhanden zijn!] gesproken heeft, aan . . . de juistheid en waarheid van haar uitspraak twijfelt. Juist daarin, dat iemand hoogmoedig zijn eigen oordeel boven dat der kerk plaatst, ligt het misdadige; het is dientengevolge onverschillig, of hij één of meer geloofsstellingen niet aanneemt, want reeds in het eerste geval wordt het ondeelbaar gezach der kerk door hem op losse schroeven gezet."

't Is duidelijk: alle protestanten, met de hervormers te beginnen, zijn volgens deze bepaling misdadige ketters. Luisteren we thans naar den protestant Aem. L. Richter (Lehrbuch des katholischen und evangelischen Kirchenrechts, 6e Aufl., Leipzig 1867, p. 645): „Bij de overtredingen, tegen welke de Konsistories (protestantsche kerkeraden) den ban moesten gebruiken, maken de meeste kerkeorden ook gewag van de ketterij. Zij denken daarbij vooral aan de wederdoopers, die ook het ambt van vorsten en rechters voor zondig en verdoemelijk hielden, waaruit zich de zware burgerlijke straffen laten verklaren, met welke zij, en weliswaar met toestemming der hervormers, bedreigd werden. De nieuwe wetgevingen spreken niet meer van ketterij als van een misdaad, en hebben daardoor stilzwijgend een beginsel aangenomen, dat de evangelische kerk moet toestemmen. Deze heeft wel in hare belijdenissen geloofsstellingen uitgesproken,

die zij voor overeenkomstig met de Schrift houdt; maar zij heeft daarvoor geen ander gezach dan die Schrift zelve, welke haar hoogste richtsnoer is. Indien derhalve een van hare leden wel van de belijdenis afwijkt, maar zich toch op de Schrift als bron der waarheid beroept, maakt hij zich niet schuldig aan een misdaad, die bestraft moet worden, maar hij verkeert in een dwaling, die de kerk volgens haar roeping behoort te weerleggen. Zelfs de afval van het Kristendom (apostasie) is geen aan kerkelijke straf onderworpen misdaad, maar een handeling, welker beoordeeling de Kerk [de Kerk?!] aan God overlaat; tegen den afvallige heeft de Kerk geen ander wapen dan hem zijn afscheid te geven."

't Is ook duidelijk: er zijn eigenlijk géen ketters, want niemand houdt het tegendeel zijner meening voor waarheid. Het begrip van ketterij in den zin van strafbaar wanbedrijf, zooals diefstal, moord, brandstichting, is derhalve zuiver roomsch, en omvatte voorheen zoowat de geheele wereldbeschouwing (men denke slechts aan de kerkelijke vervolging van de sterrekunde in Kopernikus en Galileï).

Is niet de aarde een vierkant vlak, dat van het oosten naar het westen 400, van het noorden naar het zuiden 200 dagreizen lang is? Voorzeker, want Cosmas Indikopleustes beweert het in zijne kristelijke Topographie der zesde eeuw, waar hij den aardkloot als ketterij bestrijdt.

Werd niet de schepping in zes gewone dagen (van het jaar 1) voltooid; ligt niet de aarde in het centrum, en is zij niet het voornaamste voorwerp in 't heelal? En wordt niet de hemel, om niet te ontvlammen, afgekoeld door ijswater? Stellig, want dat is het rechtzinnig geloof van Beda Venerabilis in de zevende eeuw.

En zoo kan men de eeuwen doorloopen om de dwaasheid aantetoonen van het begrip ketterij.

Als de protestanten er nu maar algemeen zoo over dachten! Maar helaas, de eene partij noemt de andere sekte, en een sekte is een grooter of kleiner hoop ketters. Zelfs de Roomschen zijn het, volgens de grieksch-russische kerk, met hun „kettersch *filioque*" in de apostolische geloofsbelijdenis. De Lutherschen hebben niet alleen in 1570 de Kalvinisten veroordeeld, maar ook noch in

onze eeuw is de haat van het „zuiver Lutherdom" (het derde woord in de oudluthersche boeken) tegen de Gereformeerden zoo fel, dat ze Paulus Stockmann (Elucidarius Haeresium 1692) nazeggen: Kalvijn was een *farrago falsarum opinionum*. En de ultramontaan Aubin bewijst, met notariëele oorkonden in de hand, dat voor Kalvijns geboorte groote zwarte vliegen uit den schoot zijner moeder kwamen aangonzen. De geheele engelsche staatskerk is voor een goedlutherschen pastor niets dan een „gereformeerde sekte." En deze ware geloovigen, in veertien ware luthersche kerken gesplitst, alle toegerust met de macht der sleutelen om te bannen, om het rijk des hemels te openen en te sluiten, hebben elk voor zich een afgrijzen van de ketters. Niet lang geleden deed pastor Zülch in Pommern, omdat hij geen gereformeerde peters en meters „aan het luthersch altaar en de luthersche doopvont" dulden kon, zijn heele gemeente in den ban. „Zoo bleven we, verhaalt hij, alleen met onze lieve luthersche kerk. Wel is zij noch klein: ik, mijne vrouw en mijne schoonzuster." Noch kleiner dus dan de ware luthersche kerk in Chemnitz, bestaande uit vier rechtzinnige naaisters en een dito schoolmeester, die den beroepsbrief voor hun pastor Gross hebben uitgevaardigd. Alles uitvoerig te lezen in Wangemanns Sieben Bücher über die Una Sancta. Maar zoo genoegelijk ging het in de zestiende eeuw toch niet toe. Ofschoon ook toen de éen des anderen ketter was, bijgevolg alle Kristenen ketters waren, bleef het niet bij bannen, maar men folterde en vermoordde, wat men aan ketters grijpen en vangen kon. Saksen- en Zwabenspiegel schrijven voor, dat ketters, nadat ze door den geestelijken rechter overwonnen zijn, den wereldlijken arm ter vuurdood (*bernen*) overgeleverd moeten worden. Keizer Frederik II beval in 1231 hun verdelging. Luther vond dat in 1520 zoo natuurlijk, dat hij schrijft: „Als we dieven met den strop, moordenaars met het zwaard, ketters met het vuur bestraffen, waarom grijpen we niet veeleer met alle wapenen deze kardinalen, pausen en den geheelen zwerm van het roomsche Sodom aan, die die kerke Gods verderven, en wasschen onze handen in hun bloed?" Dat is dezelfde wilde taal, die deze man Gods (de grootste sedert de apostelen, zeggen mij hier de predi-

kanten) tegen de wederdoopers en de overwonnen boeren voerde. En toch, hoe kort was het geleden, dat hij in zijn manifest over de babylonische gevangenschap der Kerk leerde: Haereticos comburi est contra voluntatem Spiritus, wat de Sorbonne in 1521 met de woorden veroordeelde: Haec propositio est falsa, contra voluntatem Spiritus divini asserta, et erroribus Catharorum et Valdensium consona.

In een zinnespel van den priester Johannes Hasenberg, vertoond in 1530, wordt Luther zelf *in effigie* (dus gelijk Servet bij zijn leven) als ketter verbrand. Ook Farel, Kalvijns voorganger in Genève, was natuurlijk een ketter (*le maudit Farolus*, schreef de wakkere Klarissin Jeanne de Jussie, *Commencement de l'Heresie de Geneue*, op den gedrukten titel anakronistisch *Calvinisme* genoemd, want de ketters heeten in den tekst zonder uitzondering luthersch); doch het is aardig, dat een bisschop hem in 1570 niet alleen op de ketterlijst zet, maar hem zelfs tot het hoofd der Farellisten verheft: Kalvijn, S e r v e t en Viret waren zijne leerlingen (M. Kirchhofer, Das Leben W. Farels, Zurich 1831, II, 168)! En hoe verging het Kalvijn zelf? Een koninklijk edikt van den 31en mei 1536 heeft aan alle k e t t e r s, die hunne ketterij binnen zes maanden herriepen (les hérétiques qui abjureraient), kwijtschelding van straf toegezegd. Daar Kalvijn van deze amnestie geen gebruik maakte, was hij voor het roomsche Frankrijk een „hardnekkige ketter", begrepen in het edikt van den 17en december 1538 *contre les hérétiques de France*. Maar dat niet alleen! In 1537 werd Kalvijn, in eigen boezem, door Caroli van ketterij beschuldigd. En 't is waar: hij verwierp toen niet alleen, zooals Servet, de woorden t r i n i t e i t e n p e r s o o n, maar hij weigerde ook de onderteekening van de drie oudste geloofsbelijdenissen der katholieke kerk ([69]). „Wie het woord niet wil, die wil ook de zaak niet," is een gemeenplaats der orthodoxie, ook Kalvijn heeft ze later gebruikt. Kalvijns verzet was zoo in het oog vallend, dat de raad van Bern, in een brief aan den predikant van het evangelie, meester Willem Farel, en aan den verklaarder van de heilige schrift, Johannes Kalvijn, hun op scherpen toon beveelt: niet voorttevaren te woelen tegen het gebruik van de woorden

drievuldigheid en persoon in de leer der triniteit *reçue de l'église catholique!* Ook maakt de raad er met recht Kalvijn een verwijt van, dat hij, tegen de waarheid in, naar Bazel geschreven had, dat men zijne in plaats dat hij hunne konfessie onderteekend had. Een brief van Myconius aan Bullinger (CR. 10b, 103) heeft het opschrift: Genevensium orthodoxia *in articulo de trinitate* valde suspecta est, en in den tekst staat: Si arianismum isti reducere conantur, uti coepisse audio, *vel potius Serveti Hispani pessimum errorem confirmare*, erit quod agant viri docti etc. Servet had het moeten weten! Maar noch in 1554 klaagt Kalvijn aan Bullinger, dat de predikanten van het Waadtland hem als een gevaarlijker ketter dan alle papisten doodverven. Een jaar later had zelfs Servet hem minder verveeld dan die troep van Bern, die kettermakers, die er van hun kant maar niet toe konden besluiten Bolsec, den bestrijder van de predestinatie, Kalvijns lievelingsleerstuk, aan zijn wraak opteofferen. In de duitsche uitgaaf van Kalvijns leven van dienzelfden Bolsec (1580) zou hij zijn portret hebben kunnen aanschouwen met het randschrift: Ioannes Calvini haeresiarchae funesta effigies.

Kalvijn dacht van zijn kant niet vrijzinniger over zijne luthersche geloofsverwanten. Zijn pennestrijd met de ijveraars Westphal en Hesshus behoort tot het vinnigste, dat ooit gedrukt werd. Kalvijn scheldt zijn tegenpartij niet slechts, naar gewoonte, uit voor hond (verstaat gij mij, hond, lomp beest?), maar voor krankzinnig en dronkenlap. De kampioen voor de luthersche waarheid, die naar de godzaligheid is, antwoordt o.a.: „Kalvijn uit woorden, die voor oog en oor van boeleersters gepast zijn, en die hij wellicht van zijne moeder geleerd heeft, die de bijzit van een paapschen priester geweest is." ([70]) Aan Farel verwijt Kalvijn: „Gij noemt hen (de Lutherschen) broeders, welke dien naam, als hij hun van onzen kant aangeboden wordt, niet alleen van de hand wijzen maar verwenschen? Hoe belachelijk zouden wij ons maken, indien wij ons op den broedernaam wilden beroemen bij hen, die ons voor de afschuwelijkste ketters houden!"

Zoo scholden en keven zich de „ketters" onderling heesch, terwijl de Antikrist, de vader aller ketterij, altijd door voor hen

de mijt ontstak. De kerkvergadering van Konstanz, die in 1415 de boheemsche hervormers levend liet verbranden, besloot ook den engelschen ketter Wycliffe, die reeds in 1384 vreedzaam gestorven was, te vonnissen. Tengevolge van dat besluit werd 43 jaren na zijn dood zijn lijk uit het graf genomen, verbrand en de asch in stroomend water geworpen. Datzelfde weervoer den hervormer Butzer. Hij was in 1551 in Engeland gestorven en in de groote kerk te Cambridge begraven. Onder de bloeddorstige koningin Maria echter (gedurende hare vijfjarige regeering van 1553 af werden niet minder dan 288 protestantsche martelaars verbrand) werd hij, met Fagius, in een formeel kettergericht bij name voor de vierschaar gedaagd. Toen de lijken der ketters niet verschenen en nadat het gerecht ze met veel omslag als ketters veroordeeld had, werden ze den 6en februari 1556 opgegraven, geboeid, naar de marktplaats gebracht, aan palen gebonden en verbrand. Het lijk van Petrus Martyrs echtgenoot onderging hetzelfde lot. Baum ([71]) noemt de terechtstelling van den dooden Butzer een onwaardige wraak met schennis van de rust van het graf, die zelfs bij Barbaren heilig is. Inderdaad; maar het evangelische Bazel deed in 1559 juist hetzelfde met den in 1556 gestorven nederlandschen aartsketter David Jorisz! De godgeleerden schijnen dat verbranden van menschen van een andere zienswijze dan hun eigene voor de eenvoudigste zaak van de wereld te houden. De geleerde „ketter" Döllinger spreekt er in zijn onlangs verschenen werk over de ketters der middeleeuwen op denzelfden koelen toon over, waarmee een dor kroniekschrijver de natte jaren vermeldt.

De ketter Kalvijn dacht er even zoo rechtzinnig over. Hij verdreef en doodde andere ketters, vreemdelingen en vluchtelingen om hun godsdienst zoowel als Kalvijn, en vervolgde ze noch jaren na hun dood met zijn onleschbaren dorst naar wraak.

Het is, om tot ons bizonder onderwerp terugtekeeren, volstrekt de kwestie niet, toen en nu niet, of Servets ketterij in Genève al dan niet bewezen werd, of hij al dan niet tot deze of gene *anen* en *isten* behoorde. Servet was in 1553 evenmin des doods schuldig als de een of andere hervormde hoogleeraar van 1890, die het Athanasianum niet meer met een goed ge-

weten onderschrijven kan. Wel beweert ook in onze dagen de ultramontane konvertiet Martens op grond van Levitikus, dat de kettermoord dogmatisch is, maar op zulk een grond zijn ook de besnijdenis, de spijswetten en honderd andere dingen dogmatisch — voor Talmoedjoden. En althans niet voor een ketter als Kalvijn, die van de zeven heilige sakramenten er vijf verwerpt, en reeds bij zijn leven door het koncilie van Trente op een reeks van leerstellingen door „de Kerk" vervloekt is. Als zulk een ketter op zijn beurt een ketter ombrengt, is hij moordenaar. De kristelijke bijbel kent tegenover ketterij géen ander wapen dan afscheiding van den kant der heiligen. Servets biblicisme zag zich gedwongen over een hiërarchisch strafwonder in het 5e hoofdstuk van het boek der Handelingen aan Kalvijn te schrijven (Epist. 27), dat Ananias en Saffira gedood werden, omdat zij den H. Geest veracht hadden en geen beterschap te verwachten was, want zulk een verstokte boosheid is bij God en menschen des doods schuldig. Maar, zoo gaat hij voort, bij andere overtredingen, waar de H. Geest niet uitdrukkelijk iets leert, waar geen diepgewortelde boosheid voorhanden is of uitgemaakte verharding (verstoktheid) of groote afschuwelijkheid aan den dag komt, daar moeten we liever op beterschap door andere middelen hopen als de doodstraf. Tot die middelen behoort de verbanning 's lands en de afsnijding van de kerk. Was ook Servet zelf dus, tengevolge van zijne gehoorzaamheid aan het geschreven woord, in onze oogen noch niet consequent, een Kalvinist op het stuk van den kettermoord, zooals Henry zegepralend beweert, was hij daarom in de verte noch niet.

Kalvijns verdediging door den eerlijken Mosheim (1748, p. 152) gaat evenmin op. „De wetten tegen de ketters, beweert hij, die niets door de verandering van godsdienst te Genève geleden hadden (!), waren ook oorzaak, dat de aangeklaagde in zulk een smerige en sombere plaats gebracht en daar zoo euvel verpleegd werd. De onrechtzinnigen en vijanden des Heeren behoorden daar thuis, waar men de grootste misdadigers gevangen hield. Het was genadig genoeg, dat men hem later [op zijn eigen kosten] pen, inkt, papier en boeken toestond, om zich

tegen zijn aanklager (Kalvijn) te verdedigen." Dat beteekent dit: De wetten en verordeningen tegen majesteitsbeleediging hadden in Frankrijk door de omwenteling van 1793 niets hoegenaamd geleden. Men sneed wel elken onverlaat, die Louis Capet in bescherming dorst te nemen, met de guillotine het hoofd af, maar evenwel nochtans en desalniettemin — is derhalve Mosheims bewijs een voetangel.

X.

KALVIJN LAAT SERVET VERBRANDEN.

Nec sane dissimulo, mea opera consilioque iure in carcerem fuisse coniectum.
Johannes Calvinus.

Ce n'est assez qu'on sache que je ne l'ay point persecuté si mortellement, qu'il ne luy fust loisible de racheter sa vie, en donnant quelque signe de modestie.
Jehan Calvin.

De vluchteling uit Vienne poogde eerst in zuidelijke richting zijn vaderland te bereiken, maar de „vrees voor de gensdarmen" dreef hem weer terug. De open vaarweg over den Rhône voorbij Arles naar Spanje of Italië is misschien al te gevaarlijk geweest. Daarom wilde Servet beproeven, den stroom in een noordoostelijke richting volgend, langs een omweg voorbij Lyon en Genève, Italië te bereiken en zich als spaansch dokter onder zijne landgenooten in Napels te vestigen. Doch overal verspreidde zich de walm van den mutserd! Te Lyon zou Servet getuige hebben kunnen zijn van den marteldood van vijf jonge Franschen. Deze hadden, onder de leiding van Beza en Viret, te Lausanne gestudeerd, waren als predikanten naar hun vaderland teruggekeerd, maar werden in 1552 te Lyon als ketters gevangen genomen en ter dood veroordeeld. Te vergeefs trachtten de gereformeerde kantons van Zwitserland hen te redden, te vergeefs deed Kal-

vijn in maart 1553, gelijktijdig derhalve met de vermomde briefwisseling naar Vienne, om den ketter Servet op den brandstapel te brengen, een laatste poging in Bern om een krachtdadige voorspraak bij koning Hendrik II. Farel, Kalvijn en Viret schreven troostbrieven, den 16en mei werden de arme „ketters" levend verbrand.

Den 23en juli schreef de predikant Paulo Gaddi aan Kalvijn: „In Italië zijn onderscheiden soorten van ketterijen in omloop, meest van al echter die van den laatdunkenden en duivelschen Servet (superbissimi diabolicique Serveti). Vele geloovigen vermanen u, haar door uwe geschriften te bestrijden, destemeer daar hij er op bluft, dat noch niemand het gewaagd heeft, tegen zijne leer te schrijven. Ook ik bezweer u dat te doen, want ik weet hoe hoog in Italië uwe geschriften gewaardeerd worden door hen, die Gods naam vreezen. Hebt gij het uw plicht geacht, de pen optenemen tegen een weetniet, die niet genoemd verdient te worden, met hoeveel meer reden moet gij in het strijdperk treden tegen een duivelschen geest, die eerst het zwaard tegen u gescherpt heeft, die door velen voor zeer geleerd gehouden wordt, en die in de wereld een zoo goddelooze en verpeste leer zaait, dat zij gemakkelijk kortzichtigen besmetten kan. Daarom verzoek ik u nochmaals, deze taak niet van de hand te wijzen en uwe andere studiën eenige dagen aan kant te laten, om u aan een zoo begeerd en zoo noodzakelijk werk toetewijden, zoodat gij de hamer zijn moogt, die dezen tegenstander verbrijzelt."

Het offer voor dezen doodelijken hamer richtte reeds zijne bevende schreden naar Genève. Servet bereikte, alleen en tevoet, waarschijnlijk op zaterdag den 12en augustus [1]), het gereformeerde

1) Vraagstuk 38 in het Réquisitoire du procureur général (aug. 1553):	Antwoord van Servet:
Item, ou il avoit couché le iour qu'il arriva en ceste cité: et s'il n'estoit pas à cheval et accompagné.	Sur le 38 respond quil avoit couché le iour devant a leluyset (?) et arriva a pied tout seul, et quil loua encore un cheval a Salenove. Et quil sen veult bien tenir a la dicte de lhoste.

In acht van zijn negen verhooren, en présence de la Seigneurie, den 15en, 16en, 17en, 21en, 23en, 28en en 31en augustus en den 1en september (den 15en was alleen sprake van een schriftelijke diskussie met Kalvijn), moest Servet den gebruikelijken eed zweren, op verbeurte van 60 stuivers (solz) en bekentenis van aanklacht, de waarheid te zeggen.

Rome. In de stad van den man, die te Vienne den brandstapel voor zijn beeltenis ontstoken had, kon hij zich onmogelijk veilig wanen en plan hebben er langer te vertoeven, dan volstrekt noodig was. Hij nam zijn intrek in *de Roos* (aan het Molardplein) en besprak zoodra mogelijk met den waard en de waardin een scheepsgelegenheid (pour trouver une barque), om zich zoover als doenlijk was over het meer van Genève te laten varen, met het doel om de reis in de richting van Zurich voorttezetten. Het lot had anders besloten! Reeds op zondag den 13en augustus werd Servet in een vunzig gevangenkot van het voormalig bisschoppelijk paleis (*en l'évêsché*) opgesloten. Tevens beroofde men hem van zijn geld (97 goudstukken, escus soleil, 1 gulden en 3 penningen), een gouden keten ter waarde van ongeveer 18 goudstukken, twee schuldbekentenissen, en zes gouden ringen: een grooten turkoois, een helderen saffier, een diamant, een robijn, een grooten peruaanschen smaragd (esmyraulde), en een zegelring van sarder.

De kerkelijke notulen van Genève berichten uit het jaar 1553: „Op den 13en augustus werd Mich. Servetus door eenige broeders herkend (72). Men (dat wil zeggen: Kalvijn) vond goed hem gevangen te laten nemen, opdat hij de wereld niet langer met zijne godslasteringen en ketterijen mocht besmetten, aangezien hij onverbeterlijk was. Bovendien wilde iemand (mijn Nikolaas, noemt Kalvijn hem) krimineel tegen hem optreden. Deze droeg zekere artikelen voor, die de voornaamste dwalingen van genoemden Servetus behelsden."

Dat Kalvijn zelf de drijfveer van Servets gevangenneming en veroordeeling geweest is, heeft hij meer dan eens erkend. Aan Farel schreef hij den 20en augustus: „We hebben nieuwe drukte met Servet (zinspeling op de drukte te Vienne). Hij was wellicht voornemens hier door te reizen, want het is noch onbekend met welk plan hij hier naar toe kwam. Maar nadat hij herkend was, hield ik voor noodig, dat hij gevangen werd genomen. Mijn Nikolaas klaagde hem aan op den dood en stelde zich borg overeenkomstig het recht der wedervergelding (*lex talionis*, oog om oog en tand om tand). Den volgenden dag diende hij 40 punten van beschuldiging tegen hem in. Hij beproefde er aan te ontsnap-

pen, zoodat wij (predikanten) geroepen werden. Hij was zoo onbeschaamd, als ware ik zijn mindere (!). Ik antwoordde hem naar verdienste. De raad verklaarde de beschuldiging voor bewezen. Den derden dag werd Nikolaas, tegen borgstelling van mijn broeder (Anton), losgelaten en op den vierden van alle verantwoordelijkheid bevrijd... Ik hoop (*spero!*), dat althans het doodvonnis over hem zal worden uitgesproken, maar ik zou wenschen, dat de straf verzacht (d. w. z. dat Servet niet verbrand, maar onthoofd) werd." Waarom? Omdat Kalvijn scherpzinnig genoeg was om te bevroeden, dat zich uit den rook van den brandstapel een onweer kon ontwikkelen. En den 5en september aan Sulzer te Bazel: „Ik weet niet, op wat wijze hij (uit Vienne) ontsnapt is, en bij de vier maanden door Italië [Frankrijk] gezworven heeft. Eindelijk door zijn noodlot hier naar toe gedreven, beval een van de Syndici, *op mijn aanraden* (me auctore), hem [op den dag des Heeren!] in hechtenis te brengen." En in zijn schotschrift tegen den vermoorden Servet bekent Kalvijn: „Ik wil niet ontveinzen, dat hij door mijn raad en toedoen in de gevangenis geworpen is. Naar het rechtsgebruik dezer stad moest er iemand zijn, die den aangeklaagde zou beschuldigen, en dat **ik** de zaak zoover achtervolgd en beleid heb, ontken ik niet. Maar [even als de heilige moederkerk, die geen bloed lust en haar veroordeelde „ketters" door den staat laat uitroeien] nadat hij overwonnen was, heb ik geen woord over de straf gerept", wat ook monnikenwerk zou geweest zijn. En elders in dezelfde bron: „Dat de kwaadwilligen (!) kakelen zoolang 't hun lust, ik beken volgaarne en ben er zelfs prat op, daar men naar de wetten dezer stad den man anders niet in rechten betrekken kon, dat de aanklager [Nikolaas de la Fontaine] door mij aangezet is. Ook loochen ik niet, dat er op mijn raad een formulier geschreven is ten einde een begin met de zaak te maken." Eindelijk vraagt Kalvijn in het jaar 1562 (Responsio ad Balduini Convicia): „Welk verwijt kan men er mij van maken, dat de Raad onzer stad, op mijn vermaning (meo hortatu), maar overeenkomstig (?) het advies veler kerken, afschuwelijke lasteringen gewroken heeft."

Had men dan in Genève het recht, reizigers te vatten, die dáar burgers noch inwoners waren en er niets hoegenaamd hadden misdreven? Wat gingen een Spanjaard, de Elzas en Vienne Kalvijn aan? Was hij reeds een tweede Urbanus VIII, die urbi et òrbi verkondigde, dat hem alle kreatuur rechtmatig onderworpen was? De lezer verbeelde zich, dat professor Scholten in de vakantie van 1880 door Genève gekomen en daar, door toedoen van een orthodoxen predikant, was opgepakt, omdat da Costa een goede twintig jaar vroeger een boekje tegen hem heeft uitgegeven over „wat er te Leiden zoo al geleerd wordt!" Dan heeft hij ongeveer een begrip van het kalvinistisch proces, dat ons bezig houdt ([78]).

Kalvijns sekretaris N. de la Fontaine was niet anders dan zijn masker, zijn pennevoerder, die zich gebruiken liet, om Servet naar het recht der wedervergelding (d. i. op verbeurte van eigen lijf en leven, als de aanklacht niet mocht zegevieren) op den dood te verklagen.

Aan dat nobel gebruikmaken van zijn sekretarissen was Kalvijn reeds gewend! In 1545 gaf hij een boekje uit: Pro G. Farello et collegis eius, adversus Petri Caroli calumnias Defensio Nicolai Gallasii. Deze Nic. Gallasius (des Gallars) verkeerde in het geval van onzen Nicolaus. Kalvijn schreef het boek, maar gebruikte hem voor wat de Duitschers den stroo- of zitredakteur van een dagblad noemen; de ware redakteur schrijft de gevaarlijke artikels, maar de strooman moet er des noods voor zitten (of brommen). „In een partikulier schrijven, verhaalt Pierson (Kalvijn, I, p. 44), erkent Kalvijn zelf geschreven te hebben een boek, waarin hij met zoovele woorden den gewaanden auteur doet zeggen, dat Kalvijn het niet heeft geschreven, ja waarin hij den lezer op het dwaalspoor brengt door N.B. zich zelf te prijzen. (Een gelijk bedrog pleegde Farel, zie Pierson I, p. 54). Nu men weet, dat Kalvijn de auteur is, maakt de lof, in dit geschrift aan Kalvijn toegezwaaid, een zeer onaangenamen indruk." Zeker, en als men bedenkt, dat de andere Nicolaus, toen Kalvijn hem als stroopop tegen Servet gebruikte, kwalijk ooit een regel in de Restitutio gelezen had, is de indruk noch

pijnlijker. In de registers van den raad zegt Kalvijn, op donderdag den 17en aug.: quil ne se veult pas excuser dhavoir loe (!) a son serviteur Nycolas de faire partie (voor aangever spelen) contre ledit Servet et de voloir suyvre comment celluy quil veult bien estre luy partie. De raad besluit, dat ook Kalvijn — genoemden Nycolas bij zijne antwoorden en den aankleve behulpzaam kan zijn! (74).

Wie van „de broeders" had nu echter Servet zoo spoedig in Genève herkend? In een verhoor vroeg men hem, of hij wist, dat Balthazar Arnoullet zich in de stad ophield, wat Servet natuurlijk niet weten kon en dus te goeder trouw ontkende. We weten, dat deze vrome uitgever van Servets onrechtzinnig boek berouw gekregen, zich met Kalvijn verzoend en zijn tabernakel van het roomsche Vienne naar het hervormde Genève verplaatst had. Van aangezicht was Servet daar anders aan niemand bekend. Arnoullet moet de man zijn geweest, die Servet verklikt en aan zijn doodvijand in handen gespeeld heeft. Zoo versta ik het bericht, dat Beza den 27en aug. uit Lausanne zond aan Bullinger, Zwingli's opvolger in Zürich. (Viret had de cause célèbre den 23en reeds aan Bullingers schoonzoon Rudolf Walther geschreven: Servet is haereticus ex omnibus conflatus haeresibus). „Nadat Servet op een bedriegelijke wijze (!) uit Vienne ontsnapt was, kwam hij naar Genève, waar hij zich verborgen hield (75). Doch hij werd spoedig door iemand (a quodam) herkend en in den kerker geworpen. Kalvijn, dien hij in dertig gedrukte brieven bij name schandelijk heeft behandeld, bepleitte in tegenwoordigheid van een aantal vromen tegen hem de zaak der kerk voor den raad. Maar hij volhardt. Wat er van worden zal, weet ik niet. Laat ons bidden, dat de Heere zijne Kerk bevrijde van zulke monsters." De Heere heeft dat godvreezende gebed zoo genadig verhoord, dat Colladon en Beza in hun leven van Kalvijn konden schrijven: „Aldus eindigde Servet zijn noodlottig leven en zijne lasteringen, die hij gedurende meer dan dertig (!) jaren mondeling en schriftelijk had uitgebraakt." De slordigheid der tijdrekening berust op het in naam der Drieëenheid geslagen vonnis.

Toen de heilige Klara van Montefalco (Umbrië) in 1308 over-

leden was, ontleedde men met gewijde weetgierigheid haar hart. Dat hart, van buitengewonen omvang, vertoonde inwendig, in vleeschelijke verhooging (en relief), de heilige passië: men zag den gekruisigden heiland, de geesels, doornekroon, nagelen, lans en spons, alles van vleesch. Men stond verbaasd, maar deze verbazing klom, toen men ook de lever der heilige opensneed en er drie kleine kogeltjes in ontdekte. Om hun verborgenheid te doorgronden, hielden de godgeleerden raad, en kwamen na ernstige overweging tot het besluit, dat deze kogeltjes (globuli) niets anders waren dan het symbool der goddelijke triniteit. Toen men ze vervolgens op de weegschaal lei, bereikte de verbazing haar toppunt, want twee der kogeltjes wogen samen evenveel als één, en drie hadden ook hetzelfde gewicht als één, en dan weêr het ééne juist zooveel als twee of drie. Het vleesch der lever van Sint Klara bevatte derhalve de roomsche, helaas ook hervormde leer der Drievuldigheid (of eigenlijk der Drieëenheid, want het eerste woord is, hoewel met weinig succes, door een kerkvergadering der achtste eeuw verboden). Pater Agostino heeft in bijzijn van dertig getuigen bovenstaande proef genomen, en deze hebben de waarheid met een soort van eed bevestigd (verità ratificata con una specie di giuramento, zie: *Vita della Beata Chiara di Montefalco scritta dal* Rom. P. Maestro L. Tardy, Napels, 1856, pp. 197—202, aangehaald bij Th. Trede, *Das Heidentum in der römischen Kirche*, II, Gotha, 1890, p. 135).

Voor en aleer de wonderlijke kogeltjes, — die één voor één precies zoo zwaar waren als alle drie tesamen, en die alle drie geen stofje zwaarder wogen dan één voor één, — in de lever van een italiaansche non beland zijn, had de Kerk, de Theologie, de Wijsbegeerte zelfs er eeuwen lang mee gespeeld. Een ernstig spel was het, zeer ernstig, want wie niet meedeed, of aan het kunststuk van pater Augustijn met de kogeltjes en de weegschaal twijfelde, werd plechtstatig vermoord. Zoo verging het ook Miguel Servet y Reves. Hij was géen rationalist, integendeel: hij was een soort van dwepend theosoof, een angstvallig „biblicist." Maar de rekenkunst met de kogeltjes der zalige Klara kwam hem

niet juist voor, en daarom liet de hervormde overheid van Genève hem levend verbranden.

Was hij dan geen „Godslasteraar"? Had hij den drieëenigen God dan niet met een „driekoppigen helhond" vergeleken? En is hij niet vooral dáárom verbrand, en niet alleen om de scholastieke kogeltjes? Ook dat is waar. Doch ook met die vergelijking, met den griekschen Cerberus, was hij niet alleen een kind zijner eeuw, der renaissance, die in een herleefd heidendom, in de klassieke mythologie ademde, maar ook een zoon „der Kerk." Eeuwenlang werd de Drieëenheid voorgesteld als een man met drie gezichten, waartoe de driekoppige helhond der ouden het model leende, daaraan herinnert met recht Wilhelm Ranke (*Die Verirrungen der christlichen Kunst*, Leipzig, 1856, p. 3). Alleen de domheid krijgt kippevel bij Servets kristelijk protest tegen een heidenschen afgod.

De punten van aanklacht, gedagteekend van maandag den 14en augustus, zouden dit; ook zonder Kalvijns openhartigheid, daghelder in 't licht stellen.

Ik laat de voornaamste volgen en zet er Servets antwoorden maar dadelijk naast. Nikolaas verzocht (geheel in overeenstemming met Torquemada en Arbues!) „dat Servet bevolen zal worden: op het feitelijke dezer artikelen te antwoorden, zonder te redetwisten, of de leer waar is al dan niet." Een ander punt moeten we ook niet over het hoofd zien. Servets boek van 1531, het eerste bewijsstuk der aanklacht op grond van onverstaanbare bespiegelingen, was te Genève in 't geheel niet voorhanden. Kalvijn schreef er om aan Viret, maar deze antwoordde den 22en augustus, dat hij het niet bezat. (Bullinger had een exemplaar, brief aan Haller van den 18en september, tegenwoordig in de boekerij te Zurich. Den 28en oktober verzocht hij Kalvijn om een exemplaar van de Restitutio, dat deze hem vóor den 26en november heeft toegezonden.) Ten derde moet in het oog gehouden worden, dat niet de gedrukte Restitutio van 1553, maar het handschrift van 1546 als punt van uitgang in het proces gediend heeft. Kalvijn was met de citaten gereed.

Punten van aanklacht (14en aug.).

1. I. Voor omstreeks 24 jaren (= 1529) is hij begonnen door zijne dwalingen en ketterijen de kerken van Duitschland te beroeren, is deswege veroordeeld en voortvluchtig geworden om de straf te ontgaan. (Laster op grond van benevelde kennis.)

2. II. Omstreeks dien zelfden tijd heeft hij een verfoeilijk boek laten drukken, dat vele lieden (met ketterij) besmet heeft.

(De oorspronkelijke becijfering der verwarde aanklacht met I—XL, zie bladz. 172 slot, werd veranderd in 1—38.)

3. III. Sedert dien tijd is hij voortgegaan zijn vergift uittestrooien, zoowel door middel van aanmerkingen op den bijbel als op Ptolemæus.

4. IV. Daarna heeft hij in 't geheim een ander boek laten drukken, dat ontelbare godslasteringen behelst.

5. V. Hij is in Vienne gevangen genomen, doch hij heeft middel gevonden, om uit de gevangenis te ontsnappen. (Hoe slecht!)

VI. Genoemde Nikolaas verlangt, dat Servet op alle punten verhoord zal worden.

VII. En daar hij uitvluchten zou kunnen zoeken en beweren, dat zijne godslasteringen en ketterijen gezonde leerstukken zijn, stelt genoemde Nikolaas zekere artikelen voor, over welke hij verlangt, dat de genoemde ketter verhoord zal worden.

6. VIII. Of hij niet geschreven en geleerd en gepubliceerd heeft, dat men vier hersenschimmen verzint, als men gelooft, dat er in het éene wezen Gods drie onderscheidene personen zijn, de Vader, de Zoon en de H. Geest.

(Bij het volgende punt beginnen de citaten uit de geschreven Restitutio van 1546, alleen bij 29 staat: *Au livre imprimé.*)

Antwoord (14 aug.).	**Eerste verhoor (15 aug.).**
1. Bij mijn weten heb ik de kerken niet beroerd, en ik ben ook niet veroordeeld geworden.	1... 't is waar dat ik een boek over de Drievuldigheid geschreven heb.
2. Ik heb een klein boek geschreven (1531), maar weet niet, dat het iemand besmet heeft.	2. Ik heb dat boek al bekend, en heb er in kunnen dwalen. Welke dwaling? Naar mijn eigen geweten houd ik het voor goed.
3. Ik heb weliswaar aanteekeningen op Ptolemæus en den bijbel gemaakt, maar denk niet iets verkeerds gedaan te hebben.	3. Ze werden overal publiek verkocht en ik heb er in Parijs voorlezingen over gehouden.
4. Ik heb ook een ander boek geschreven. Als men de godslasteringen bewijst, ben ik bereid dat te verbeteren.	4. Ik heb dit jaar een boek *Christianismi restitutio* uitgegeven. Mijnheer Kalvijn heeft mij zoodanig vervolgd, dat het zijn schuld niet is, dat ik niet levend verbrand ben.
5. 't Is waar, dat ik te Vienne door de vervolging van mijnheer Kalvijn en Guill. Trie gevangen genomen ben. Maar ik ben de gevangenis ontvlucht, omdat de priesters mij wilden verbranden. In elk geval werd ik op een wijze gevangen gehouden, alsof men gewenscht heeft, dat ik mij zou redden.	5. Dat heb ik gedaan, om mijn leven te redden. (In het derde verhoor, van den 17en, moet hij als een vergrijp uitleggen, hoe hem dat gelukt is. Icy ont luy a faict declarer le moyen par lequel il se saulva).
6. Ik geloof ook aan de drieeenheid, vader, zoon en heil. geest, drie personen in God. Maar 't is waar, dat ik het woord persoon anders verklaar dan de modernen; ik volg de oudste leeraars na Kristus en de apostelen.	6. Ik geloof aan het wezen Gods in drie personen, doch op die wijze (als Nik. beweert) heb ik niet gedogmatizeerd. Maar 't is waar, enz.

7. IX. Dat het aannemen van deze onderscheiding in het wezen van God een God uit drie deelen maakt, en dat dat een duivel is met drie hoofden, gelijk de Cerberus, die de oude dichters een helhond genoemd hebben, een wangedrocht, en soortgelijke beleedigingen.

(Livre prem., fol. IX, p. 1. Livre III, fol. XII, p. 2, wat niet klopt met de Restitutio van 1553.)

8. X. Of hij zulke lasteringen niet volhoudt met groote beleedigingen zoowel tegen de oude leeraren zooals Ambrosius, St. Augustinus, Chrysostomus, Athanasius en huns gelijken, als tegen hen, die in onzen tijd het kristendom weer wilden opbeuren, zoodat hij Melanchthon een ongeloovige, zoon des duivels, Belial en Satan noemt.

9. XI. Of hij niet zegt, dat onze Heer Jezus Kristus niet de zoon van God is, dan voorzoover hij is ontvangen uit den H. Geest in den schoot der maagd Maria.

(10. Is Kristus niet het Woord, van eeuwigheid geteeld [een gegeneerde Logos!], en — 11. God?)

12. XIV. Dat het vleesch van Jezus Kristus uit den hemel gekomen en van de zelfstandigheid Gods is.

(13. Is hem de Godheid eerst medegedeeld bij de menschwording, en — 14. Woont het Woord niet in hem?)

15. XVII. Of hij diegenen niet veroordeelt, die in het wezen Gods zijn heiligen geest zoeken, zeggende, dat alle, die aan de Drievuldigheid gelooven, godloochenaars zijn.

(16—21. Bespiegelingen over punt 14.)

22. XXIV. Dat het wezen der engelen en onzer ziel van de zelfstandigheid Gods is.

(23. Item que la substance de Iesuchrist est celle qui estoit en la nuee et que cest la mesme substance de laquelle les anges et noz ames procedent. Fol. XIII, p. 1 et 2.)

24. XXVI. In plaats van drie personen in het wezen Gods te belijden of drie hypostasen, die elk heur eigenschappen hebben, zegt hij, dat God éen wezen is, dat honderdduizend wezens bevat, in dier voege, dat hij een deel van ons is en dat wij een deel van zijn geest zijn.

(25. XXVII. Item suyvant cela que non seullement les patrons de toutes creatures sont en Dieu, mais aussi les formes essencielles, tellement qui noz ames sont de la semence substancialle de la parolle de Dieu. Fol. VII, p. 2.)

7. Ik belijd de drieheid en drie personen. (Respond comme dessus prochain et quil confesse la trinite et troys personnes.)

7. Ik heb gezegd, dat de wezenlijke onderscheiding God zou verdeelen, maar niet de personeele onderscheiding, en dat het eerste monsterachtig schijnt.

„Meent gij, dat de drieheid drie duivels en drie (!) Cerberussen zijn?" Neen, dat heb ik zóo niet gezegd en wil het ook niet volhouden.

8. Dat heb ik niet in gedrukte boeken gedaan, zooals Melanchthon. Om mijn recht te handhaven heb ik iets dergelijks geschreven, waarop Melanchthon in druk geantwoord heeft.

8. Melanchthon en Kalvijn hebben mij in openbare geschriften veel zwaarder beleedigd.

9. De zoon van God is eeuwig door den vader verwekt en ontvangen uit den h. geest in de maagd Maria.

9. Ik geloof zeker, dat Jezus Kristus (ideaal) de zoon van God is eeuwiglijk en — dat hij zoon van God is naar de godheid en de menschheid.

12. Het vleesch J. Kr. heeft deel aan de godheid, maar de stof is uit de maagd Maria genomen.

12. Ja, het vleesch van J. Kr. is van den hemel gekomen enz. (Men denke aan het gevoelen van Menno en de Socinianen.)

15. De h. geest kan niet anders dan in het wezen Gods zijn; het laatste ontken ik.

15. Dat heb ik in dien zin niet gezegd.

22. Ze zijn door God geschapen, en hun zelfstandigheid is van die des scheppers onderscheiden.

22. Ik heb dat niet gezegd, maar dat de schepselen door God geschapen, en dat de schepselen niet zijn van de zelfstandigheid Gods.

24. God onderhoudt alle dingen; het wezen van God is overal, onderhoudt alles, en is derhalve aan alle schepselen meegedeeld.

24. Zóo heb ik het niet gezegd, maar ten opzichte der ideëen, en dat God in alles en overal is en alles onderhoudt.

26. XXVIII. Dat Jezus Kristus de zoon van God is, omdat hij drie elementen der zelfstandigheid des vaders heeft, te weten vuur, lucht en water.

(27. Dat de menschelijke ziel sterfelijk is, en — 28. dat de vaderen onder de Wet den geest der wedergeboorte niet ontvangen hebben.)

29. XXXI. Dat de ziel des menschen na de zonde van Adam, even als het lichaam, sterfelijk geworden is.

(30. Dat de kleine kinderen geen zonde, en derhalve — want dit is de bedoeling — geen doop van noode hebben.)

31. XXXIII. Dat men vóor zijn twintigste jaar geen doodzonde kan begaan.

32. XXXIV. Dat de doop der kleine kinderen een duivelsche uitvinding is, een helsche dwaling, om het geheele kristendom te verwoesten.

(33. Dat het Woord niet meer hetzelfde is als vóor de inkarnatie. — 34. Dat de godheid der wereld van Kristus komt, ofschoon niet, zooals de wijsgeeren zeggen, de wereld God is. — 35. Dat de lucht de geest van God is. — 36. Dat de ziel een aantal goddelijke eigenschappen bezit en vol oneindige goden is. — Met dit pantheïsme staat punt 37 op één lijn!)

37. XXXIX. Dat hij in den persoon van meester Kalvijn, bedienaar van het woord van God in deze kerk van Genève, door een gedrukt boek de leer, die hier gepredikt wordt, gesmaad en er alle mogelijke lasteringen, die hij kon verzinnen, tegen geuit heeft.

38. XL. Omdat hij wist, dat zijn boek zelfs niet onder de papisten geduld zou worden, daar hij alle grondslagen van het kristendom sloopt, heeft hij het zelfs voor Guillame Guéroult (Guerou), den korrektor der drukkerij, verborgen, zooals de genoemde Guéroult (volgens Beza een voortvluchtige schoelje) verklaard heeft.

De eisch (van bladz. 177) alleen met ja en neen te antwoorden, is in Kalvijns diktaat nommer 39, zoodat het aantal „punten" van den rechtzinnigen Saulus juist „veertig min één" beliep.

Na de eerste beantwoording (van den 14den) liet hij Servet voorleggen: den Ptolemæus van 1535, den bijbel van 1542, de Restitutio van 1553, en de geschreven Restitutio van 1546. Servet erkende zijn schrift, maar verklaarde, zooals de citaten in het derde verhoor bewijzen, overeenkomstig de waarheid, dat hij

26. Het is de godheid en niet het in God geschapen wezen en element. *Mais ce sont les exemplaires des elemens.*	26. Ik heb het alleen gezegd ten opzichte der ideeën. (Servet = Plato: *les ydees des creatures estoyent en lesprit de Dieu.*)
29. Zij is der sterfelijkheid onderworpen, maar niet gestorven in haar wezen.	29. Op die wijze heb ik het niet gezegd, maar dat de ziel door de zonde van Adam aan sterfelijke aandoeningen onderworpen is.
31. Ik heb dat geschreven, omdat God in de woestijn alleen de kinderen Israels boven de 20 gestraft heeft.	31. In de wet van God is het zoo geboden. (Servet denkt aan teksten zooals Exod. 30: 11—14.)
32. Ik beken, dat ik dat gezegd en geschreven heb. (Kloeker dan te Vienne, zie bladz. 144 slot.)	32. Ik heb dat gezegd en ben noch van dat gevoelen; heb ik gedwaald, dan ben ik tot verbetering bereid.
37. Kalvijn heeft mij reeds vroeger in gedrukte boeken beleedigd, en verkeert ten opzichte van vele punten in dwaling. Als hij mij scherp schreef, heb ik evenzoo geantwoord.	37. Ik heb mij tegen de beleedigingen van Kalvijn verdedigd, met het doel hem zijne dwalingen aantetoonen, en ben bereid, ze in het openbaar uit de heilige schrift te bewijzen.
38. Ik heb het boek te Vienne zelf gekorrigeerd, maar niet voor genoemden Guéroult verborgen: hij heeft het zeer goed gezien. (Zie bladz. 187.)	38. Mijn laatste boek is niet onder de papisten verbreid, want het is meest tegen hen. Ik heb de kopie altijd zelf naar de drukkerij gebracht en voor G. Guéroult geheim gehouden.

het geschreven boek niet had laten drukken, maar voor ongeveer zes jaren aan Kalvijn gezonden had, teneinde zijn oordeel te vernemen. Met welke gewaarwordingen moet Servet zijn handschrift weergezien hebben!

In het tweede verhoor van den 16en werden de antwoorden met de punten van aanklacht vergeleken, de aanklager bijgestaan door Germain Colladon, doch men kwam niet verder dan punt 11 en verdaagde de zitting tot den volgenden dag. Bij punt 6

had Servet toegegeven, dat hij in het wezen Gods drie hypostasen aannam en door hypostase een op zichzelf bestaande zaak verstond. Doch de advokaat deed opmerken, dat hij op een aantal plaatsen van zijn boek de Drievuldigheid anders verstond, dan hij (nu) sprak.

Berthelier had de zitting bijgewoond en voor Servet gesproken. Dit dreef Kalvijn uit zijn hinderlaag! Hij verscheen den volgenden dag in den kleinen raad, het bericht draagt het juiste opschrift: *Mons. Calvin contre Michel Servet.* Kalvijn kreeg verlof, ten einde hem des te beter (!) van zijne dwaling te overtuigen, het (derde) verhoor van Servet bijtewonen, en meetebrengen wie hij wilde. Dat waren later alle predikanten, Kalvijn mengde zich op eigen gezach overal in, en vergiftigde de diskussie op de ongeneeselijkste wijze.

Punt 1 werd bewezen (!) geacht door de twee brieven van Œkolampadius en een paar domme scheldwoorden uit de Loci van Melanchthon. Servet maakte de juiste tegenwerping, dat hetgeen die godgeleerden tegen hem geschreven hadden, toch geen (rechterlijke) vonnissen waren.

Bij punt 3 ging het niet beter. Kalvijn kwam met de bekende plaats uit Ptolemæus over Palestina voor den dag (zie blz. 40). Een Franschman verwijt een Spanjaard een tekst, dien deze niet zelf geschreven, neen, waarvan hij de woordspeling niet verstaan heeft! Toen een Hollander in 1729 Allwörden over Servet vertaalde, schreef hij (bladz. 215): *De volgende woorden hebben wy onvertaald gelaten, dewyl wy ze niet verstaan.* Doch was daar geen lastering van Mozes? Servet kon met waarheid zeggen, dat hij haar niet geschreven had. Overigens zag hij er geen kwaad in, want er was daar geen sprake van het heilige land in den tijd van Mozes, maar van het oordeel der schrijvers van den tegenwoordigen tijd. Doch Nikolaas, d. w. z. zijn advokaat Colladon, dupliceerde, dat hij van alle schrijvers in het algemeen gesproken (Servet had van niemand gesproken), en dat hij bijgevolg Mozes gelasterd had. Zoo luidt het verhaal der officiëele bron: Et lesdicts (spectable Colladon en zijn kliënt Nycolas zijn bedoeld) disent que daultant quil a comprins generalement tous

descripvains dudict pais, *il a calomnie contre Moyse.* Kalvijn voegt er in zijn zoölogische beeldspraak bij, dat Servet, als een gemeene hond (obscoenus canis), zijn muil heeft afgeveegd en eenvoudig van het onderwerp is afgestapt.

Wat zou Kalvijn gedaan hebben, toen de Bijbel van Pagnini op het tapijt kwam, als Servet hem op zijne hervormde verklaring van Handelingen 1, 14 gewezen had? Bij Kalvijn volhardden de apostelen niet eendrachtig in het gebed met eenige vrouwen (cum mulieribus), maar met hunne vrouwen (cum uxoribus, vertaling van 1561: *avec leurs femmes*). Er werd integendeel over Servets beschouwing van de zoogenaamde messiaansche voorspellingen in hoofdstuk 7, 8 en 53 van Jezaja gedisputeerd. Servet beriep zich op den dubbelen, den letterlijken en mystieken (allegorischen) zin, dien de oude leeraars aan het O. T. toekennen. Voor zijn toepassing van Jezaja 53 op Cyrus beriep hij zich ook op Nikolaas van Lyra.

Zooveel staat in het officiëel verslag. Kalvijn voegt er bij: vooreerst dat hij (tegen eene exegese, die met de wetenschappelijke theologie van onzen tijd wel, maar met Kalvijn niet overeenstemt!) Servet het dom-fanatiek verwijt naar het hoofd wierp, dat hij Jesaja dáarom zoo uitlei, omdat hij met een krankzinnig en helsch genot tuk was op den ondergang van geloof en godsdienst; dat hij, om daaraan bottevieren, alle schaamte verzaakt had, en liever alle schande op zich wilde laden, dan niet alles het onderst boven te keeren.

Ten tweede beweert Kalvijn, dat hij den genoemden latijnschen schrijver liet halen — was Kalvijn zoo goed beslagen in de roomsche theologie? — om te bewijzen, dat Servet zich zonder grond op hem beroepen had. Servet schaamde zich niet over deze vergissing, die voor de onjuistheid zijner tekstverklaring natuurlijk niets bewees, maar door Kalvijn voor een bewijs wordt uitgegeven, dat Servet door een duivelsch bedrog het voornaamste hoofdstuk van de leer der zaligheid bij Jesaja had uitgewischt!

Kalvijn vertelt echter noch meer. De rechtsgeleerde regel, dat wat niet is *in actis* ook niet is *in factis*, moet men op Kalvijn maar niet toepassen, want dan ontgaan ons een aantal — feiten?

Men oordeele! Servet zou ook beweerd hebben, — er is hier echter noch met Ptolemæus, noch met Lyra een zweem van verband te bespeuren, — dat alle schepselen van de zelfstandigheid (het wezen) Gods, en alle dingen (36 p. 132 is het *lame de lhomme!*) met oneindige goden vervuld zijn. Kalvijn, over zoo'n plompen onzin verbaasd, riep uit: „Hoe, deerniswaardige man! als iemand hier met den voet op den grond stampte en zei, dat hij uw God vertreedt, zoudt gij er dan niet van ontzet zijn, de majesteit Gods aan zulken smaad te hebben blootgesteld?" O neen, Servet twijfelt er in 't geheel niet aan, dat deze bank hier, die kast daar, kortom alles, wat men zou kunnen vertoonen het wezen Gods uitmaakte (ne soit la substance de Dieu). Bijgevolg ook de duivel? vroeg Kalvijn. Twijfelt gij daaraan? vraagt Servet lachend, en herhaalt noch duidelijker de pantheïstische grondstelling. En toch was zijn gereformeerd auditorium zoo weinig ontsteld, dat het proces-verbaal geen spoor van het kettersch tusschenbedrijf vertoont! Of hebben de twee dogmatische kampioenen nu en dan ook onder vier oogen gedisputeerd? Niet zeer waarschijnlijk! Veel waarschijnlijker is, dat Kalvijn het punt (zie boven) later heeft om- en uitgewerkt, ten einde zijnen lezers een huivering aantejagen en zijn gedrag tegen Servet te rechtvaardigen.

Bij punt 6 verklaart Servet zich duidelijk: hij noemt hen, die een werkelijke onderscheiding (immanente triniteit) in het wezen Gods aannemen en daardoor zijne eenheid te na komen, *Trinitarios* en godloochenaars. Hij toont aan, dat (de apostolische vaderen) Ignatius, Polykarpus, Clemens en (de oudste kerkvaders) Irenæus, Clemens van Alexandrië, Tertullianus de kerkelijke Drievuldigheid noch niet geleerd hebben. Vervolgens werden (punt 7—36) allerlei plaatsen uit Servets geschreven boek te hooi en te gras toegelicht.

Eindelijk (vraagpunt 37) kwamen Kalvijns maskers (Nikolaas en zijn borg Anton Kalvijn) voor den dag met Servets gedrukte Restitutio, Kalvijns exemplaar der Institutio, dat Servet zoo oneerbiedig beschreven had en waaruit reeds twee bladen dienst hadden gedaan voor den roomschen rechter te Vienne, en eindelijk met den gevaarlijken brief aan Poupin (zie blz. 111). Onder 38 werden de vroegere antwoorden voorgelezen en tegenstrijdig bevonden.

Servet had namelijk gelogen om Guéroult niet in gevaar te brengen. In den regel zijn anders de menschen op vreemde kosten zeer oprecht.

De te berde gebrachte bewijsstukken werden door Colladon voldoende geacht, om Nikolaas en zijn borg van alle verantwoordelijkheid en kosten te ontslaan. Het doel der aangevers was bereikt, en Servet van dat uur af een door den officier van justitie zelf aangeklaagde staatsgevangene. Daarom werd op den 21en augustus door den kleinen raad besloten: 1°. tot een proces tegen Servet (daultant que la cas emporte beaucoup au faict de la crestiente, arreste que lon suivre a faire son process); 2°. om aan Vienne te schrijven (!), en ten derde om zich aan Bern, Bazel, Schafhausen en andere kerken van Zwitserland te wenden. Dat laatste is wel tegen den zin van den laatdunkenden Kalvijn, maar niet op verlangen van Servet geschied. Tegen den franschen ketterbrand van den 4en mei 1545 hadden Kalvijn en Farel de hulp van Bern, Bazel, Zurich, en Straatsburg moeten inroepen. En nu!

In dezelfde zitting kwam de brief van Arnoullet aan Bertet (zie blz. 149) op het tapijt, en werd wel een besluit genomen tegen Guéroult, die niet, maar niet tegen Arnoullet, die wel van de vrienden was. Een dagelijksche historie, die iedereen ziet, maar niemand erkent ([76]). Op denzelfden dag (den 21en) vond het vierde verhoor plaats. Zelfs Nikolaas en de predikanten werden opgeroepen. Deze ijverige protestanten, die tot verveling hunner gemeente in eindelooze herhalingen tegen de roomsche kerk preekten, kwamen aangesleept met Clemens, Origenes, Cyprianus en dat soort, om den gevangen ketter hun driegodendom als goed orthodox te bewijzen. Bij het krakeel over *hypostase*, *subsistence*, en al dat scholastieke spinrag zullen we ons hier niet ophouden, maar een karaktertrek van Kalvijn mag niet in den doofpot blijven.

In het jaar 1553 was te Parijs een uitgaaf van Justinus Martyr verschenen, die Kalvijn door Robertus Stephanus spoedig kon leeren kennen. Zij behelst een ondergeschoven werk (de oudkristelijke letterkunde bestaat bijna geheel uit vervalschingen)

de expositione fidei, waarin de door Servet als oudkerkelijk ontkende Drieheid in God natuurlijk voorkomt. Dat was koren op Kalvijns molen en gaf weer aanleiding tot een verhaal na Servets dood, waar het proces met geen enkel woord van rept. Doch we willen het eens laten gelden, Kalvijn heeft dus de uitgaaf van Justinus aan Servet vertoond. Hij was een door en door dogmatische kop zonder een vonk van kritiek, en wist niet, dat hij Servet een historische leugen ging voorleggen. Maar dat verandert niets aan het feit, dat de woorden, waar hij Servet zoo zegepralend op wees (*Μονὰς γὰρ ἐν τριάδι νοεῖται καὶ τριὰς ἐν μονάδι γνωρίζεται*) niet van Justinus afkomstig zijn! Zou het iemand kunnen bevreemden, indien Servet bedremmeld werd, stotterde, om een andere uitgave vroeg? Hij zag daar een hoofdpilaar van zijn geloofsgebouw wankelen, dat de Drievuldigheid dagteekent uit den tijd van Konstantijn, Athanasius, Sylvester. Zien we nu om naar het laaghartig gebruik, dat Kalvijn na den dood van Servet van het voorval gemaakt heeft. „Deze knappe Servet, vertelt hij, die zich op de gave der talen verheft, kon zoowat even goed grieksch lezen als een kind dat aan 't abécé zit. Hij vroeg toornig om een latijnsche vertaling, maar die bestaat niet (wat Servet wèl zoo goed moest weten als Kalvijn). Ik nam de gelegenheid waar, hem den tekst te lezen. Wat? Het boek is noch nooit vertaald en gij kunt geen grieksch lezen. Desniettegenstaande doet gij het voorkomen, alsof gij innig vertrouwd zijt met Justinus. Hoe komt gij aan al de bewijsplaatsen, die gij zoo vrijmoedig uit den mouw schudt? Doch met zijn stalen voorhoofd sprong hij, naar zijn gewoonte, van den os op den ezel en gaf niet het geringste blijk, dat de schande hem getroffen had." De doode Servet kon geen grieksch meer, maar dat de levende geen grieksch kon lezen — de schande van die brutale bewering besmet alleen de nagedachtenis van zijn inquisiteur. Dat Kalvijn, zooals een tijdgenoot bericht, op den preekstoel hevig tegen zijn offer uitvoer, is zeker niet onwaarschijnlijk.

Des anderen daags richtte Servet „in eigen zaak" een smeekschrift aan de geneefsche overheid.

„Aan mijne zeer geëerde heeren, mijne heeren syndici en raad

van Genève, geeft Michel Servetus, aangeklaagde, onderdanig te kennen, dat het een nieuwe uitvinding is, onbekend aan de apostelen, discipelen en de oude kerk, van de leer der schrift of daaruit voortvloeiende geschillen een halszaak (partie criminelle) te maken. Dit blijkt ten eerste uit de Handelingen der apostelen, hoofdstuk 18 en 19, waar zulke beschuldigers afgewezen en naar de kerken verwezen worden, als er geen ander misdrijf is dan geschillen over den godsdienst. Insgelijks ten tijde van keizer Konstantijn den Groote en de groote ketterijen der Arianen, met krimineele aanklachten zoowel van den kant van Athanasius als van Arius, besliste de genoemde keizer, op advies van zijn raad en al de kerken, dat volgens de oude leer zulke aanklachten geen plaats mochten hebben, als men namelijk een ketter was gelijk Arius. Maar dat al hun geschillen beslist zouden worden door de kerken, en dat al, wie door haar overtuigd of veroordeeld zou zijn, indien hij geen berouw betoonde, in den ban gedaan zoude worden. Welke straf altijd in de oude kerk op de ketters is toegepast, zooals blijkt uit duizend voorbeelden en aanhalingen uit de leeraren (der kerk). Daarom, mijne heeren, op grond van de leer der apostelen en discipelen, die nooit zulke aanklachten toelieten, en van de leer der oude kerk, waarin zulke aanklachten niet werden toegelaten, verzoekt genoemd suppliant van de krimineele aanklacht bevrijd te worden.

Ten tweede, mijne heeren, verzoekt hij u te willen overwegen, dat hij niets misdaan heeft in uw gebied noch elders, dat hij geen oproermaker of rustverstoorder geweest is. Want de vraagstukken, die hij behandelt, zijn moeilijk en alleen voor geleerden geschikt. En dat hij al den tijd, dien hij in Duitschland geweest is, nooit over die vraagstukken gesproken heeft dan met Œkolampadius, Bucer en Capito. Ook in Frankrijk heeft hij er met niemand over gesproken. Bovendien dat hij de wederdoopers, die tegen de overheid opstonden en alle dingen wilden gemeen hebben, altijd verworpen heeft en verwerpt. Hij besluit daaruit, dat hij, omdat hij zonder eenig oproer zekere vraagstukken van de oude leeraars der kerk heeft opgeworpen, geenszins krimineel behoort te worden aangeklaagd.

Ten derde, mijne heeren, daar hij een vreemdeling is en de gewoonten van dit land niet weet, noch hoe men in rechten behoort te spreken en te handelen, verzoekt hij u nederig om een procureur, die 't woord voor hem doen kan. Dit zal welgedaan zijn en de Heer zal uw gemeenebest zegenen. Gedaan in uw stad Genève den 22en augustus 1553.

Michel Servetus de Villeneufve
en sa cause propre."

De orthodoxe samenzweerders tegen het leven van den ketter hadden inmiddels van heinde en ver waschvrouwepraat verzameld. Op grond daarvan ontwierp de prokureur-generaal Claude Rigot dertig nieuwe vraagpunten, om Servet er op te vernemen. De belangrijkste laat ik volgen en voeg er Servets antwoorden in zijn vijfde verhoor van den 23en augustus aan toe.

1. Naar zijn geboorteplaats, stand zijns vaders, enz.

Ik ben geboren te Villeneuve in het koningrijk Arragon, bisdom Lerida; mijn naam is Michael, mijn toenaam Servet alias Revers (*sic*). Mijn vader was notaris. Voor ongeveer 24 of 25 jaren heb ik mijn land verlaten en ben er nooit in teruggekeerd.

2. Of hij in Arragon of elders ooit met Joden over den godsdienst te doen gehad heeft? Nooit.

3. Of zijn vader of voorouders Joden of van een andere dan den kristelijken godsdienst geweest zijn. (Met andere woorden, Servet wordt hier als de spaansche Marranen en Morisken, nakomelingen van te vuur en te zwaard gedoopte Joden en Mahomedanen behandeld, dat is: we bevinden ons in het gereformeerde Genève in een zitting der spaansche inquisitie.)

Neen. Zij waren kristenen van oudsher en leefden deftig (noblement).

4. In welke landen en steden hij na zijn vertrek uit Spanje geleefd en welk beroep hij uitgeoefend heeft.

Ik heb mij eerst eenigen tijd opgehouden in Toulouse, waar mijn vader mij heeft heengezonden om de rechten te studeeren. Daar werd ik met eenige studenten bekend om de heilige schrift en het evangelie te lezen, wat vroeger nooit gebeurd was. Vandaar ben ik naar Lyon gegaan; van Lyon hierheen (ycy); van hier

(dycy) naar Bazel, waar ik mij langen tijd bij Œkolampadius heb opgehouden; vandaar naar Straatsburg, om met Martyn Bucer en Capito, die als geleerden geacht waren, over de heilige schrift te spreken; en vandaar naar Hagenau, waar ik een klein boek over de Drievuldigheid heb laten drukken, en toen was ik ongeveer twintig jaar.

Op de vraag naar den titel van dat boek geeft Servet ten antwoord: Ik heb het sinds dien tijd niet meer gezien, maar als ik het wel heb was de titel: de Trinitatis erroribus, en heette de drukker Johannes Cesserius; 't is zoowat 24 [22] jaar geleden. Van Hagenau keerde ik naar Bazel terug, van Bazel naar Lyon, waar ik mij ongeveer twee of drie jaren ophield.

Op de vraag, waarom hij Duitschland verlaten had, antwoordt Servet: omdat ik arm was en de taal niet verstond. Van Lyon ging ik naar Parijs, waar ik de geneeskunde studeerde en openbare voorlezingen over mathematika (men kan hier ons woord wiskunde niet gebruiken) gehouden heb. Na mijne promotie verliet ik Parijs en oefende sedert dien de praktijk uit, behalve dat ik in Lyon eenigen tijd korrektor geweest ben.

5. Of hij doctor medicinae is, waar hij gestudeerd, en waar gepraktizeerd heeft.

Ik ben doctor medicinae et magister artium van Parijs, waar ik gestudeerd heb. Gepraktizeerd heb ik twee of drie jaren te Charlieu, vervolgens tien of twaalf jaren te Vienne.

6. Of het boek, dat hij bekent voor langen tijd in Bazel (!) te hebben laten drukken, uitgestald werd en wat er van geworden is.

Ik heb het niet in Bazel laten drukken, maar de boekhandelaar Conrad Roesch in Hagenau. Het werd uitgestald te Straatsburg en te Frankfort, wat er van geworden is, weet ik niet.

7. Of de heeren van Bazel dat boek niet in beslag hebben laten nemen, en den schrijver en drukker verhoord hebben, en of hij en de drukker zich niet schuil hielden uit vrees voor gevangenis en straf.

Terwijl ik in Duitschland was, is niets van dien aard voorgevallen, ik verkeerde vreedzaam in Bazel en Straatsburg.

8. Of het niet hetzelfde boek met dezelfde leer was als dat, hetwelk hij laatst in Vienne had laten drukken.

Iets van dien aard kan het wel zijn, doch ik heb het in elk geval sterk veranderd, want ik heb het laatste geschreven zonder het eerste te zien.

9. Of hij niet door gezonde leeraars en getrouwe lieden gewaarschuwd was, dat zijn boek in strijd was met de ware leer?

Ik heb leeraars gevonden, die het met mijn boek eens waren, andere weer niet. „Wie dan?" Capito in Straatsburg en aanvankelijk Œkolampadius, doch hij is later van gevoelen veranderd; Martyn Bucer was mijn tegenstander. Met deze drie heb ik alleen gesproken.

10. Waarom hij ondanks zulke waarschuwingen toch zijn boek in Vienne heeft laten drukken.

Omdat ik vreesde God te beleedigen, indien ik het niet deed. Ik heb het uit waren ijver gedaan en om mijne ziel te behouden. Want onze Heer heeft ons bij Mattheus, in het tiende hoofdstuk (v. 27), bevolen, dat wij niet verborgen mogen houden, wat hij ons in het geheim geopenbaard heeft. En in het vijfde hoofdstuk (v. 15) zegt hij, dat wij het licht, dat hij ons geeft, niet onder een korenmaat mogen verbergen, maar voor anderen moeten laten schijnen. Ik heb overeenkomstig God en mijn geweten, en volgens de oudste leeraren der kerk, alle plaatsen der heilige schrift, welke van die vraagstukken gewag maken, behandeld. Ik geloof wel gesproken en wel gedaan te hebben, en denk ook nu noch niet verkeerd te hebben gehandeld, maar met een goed doel, zooals onze Heer zegt, Mattheus 6 (22): indien uw oog goed is, zal het geheele lichaam verlicht wezen; indien het oogmerk goed is, zal de daad voor goed geacht worden. Ik ben nooit scheurmaker of rustverstoorder geweest, maar heb alleen bedoeld om welgezinden behulpzaam te zijn.

11. Wie met hem de eerste proeven van genoemd boek heeft doorgezien.

Ik ben zelf korrektor geweest. Er was noch wel een ander korrektor, meester Guillaume genoemd, maar die kwam eerst naar Vienne, toen de druk van mijn boek al begonnen was,

en heeft, zoover ik weet, niets met mijne kopie of mijn boek te doen gehad.

12. Of hij geen pogingen heeft gedaan of laten doen, om het in Venetië gedrukt te krijgen? Neen.

13. Wat hij onder den titel verstaat. Christianismi doctrinae restitutio, herstelling van de christelijke leer.

14. Of hij niet meent, dat alle schrijvers vóor hem niets van den kristelijken godsdienst begrepen hebben. Dat juist niet, maar ze hebben in het een en ander kunnen falen, vooral na de kerkvergadering van Nicea.

15. Of de leer der duitsche, geneefsche en andere hervormde kerken niet kristelijk en of alle, die het niet met zijn leer houden, door God vervloekt zijn, zooals hij aan den predikant Abel Poupin geschreven heeft.

Neen. Wat de brief betreft, dat was een scholastiek dispuut, voor langer dan zes jaren vertrouwelijk geschreven en niet voor den druk bestemd. We kunnen hier Kalvijn uit een brief van den 21en april 1555 aan Bullinger voor Servet laten antwoorden: „Zebedæus (een predikant uit Noyon) is laaghartig genoeg geweest vertrouwelijke brieven, die ik hem vijftien jaren geleden uit Straatsburg schreef, te laten zien."

16. Of hij het er niet voor houdt, dat allen, die in hun kindsheid gedoopt zijn, niet in waarheid zijn gedoopt.

Dat heb ik geloofd. Mocht ik daarin gefaald hebben, dan ben ik tot beterschap bereid en wil gaarne om vergiffenis smeeken. (Een jammerlijk antwoord, dat Tollin stellig beter bevalt dan mij.)

17 en 18. Of hij vroeger nooit aangeklaagd en gevangen gezet was, behalve te Vienne (enz. volgt de historie van Charlieu).

19. Aangezien hij een liederlijk leven gevoerd (!) en begeerte noch genade gehad heeft, om kuisch en als een waar kristen te leven, hoe heeft hij het dan durven wagen, zulke hoofdpunten en grondslagen van den kristelijken godsdienst te behandelen? (Baum gelooft met recht, dat deze insinuatie, *attendu quil se trouvera quil a mené vie dissolue*, een ingeving van Kalvijn is geweest, die in zijn smaadschrift tegen Servet insgelijks beweert: Vita autem Serveti magis fuit dissoluta, quam ut suspicari liceat, errore ad

turbandam ecclesiam fuisse impulsum. Het antwoord van Servet op den borrelpraat van den gedienstigen prokureur-generaal kenmerkt zich door waardigheid.)

Ik ben een navorscher (estudieux) der heilige schrift geweest, uit ijver voor de waarheid, en geloof, dat ik als kristen geleefd heb.

21. Of hij den *Alcoran* niet gelezen heeft, enz.

De Alcoran is gedrukt te Bazel (wat Oporinus in groote moeilijkheden gebracht heeft!), en het is heel wel geoorloofd hem te lezen; ik heb er brieven over van de predikanten te Zurich.

22. Of de Alcoran niet een slecht boek vol godslasteringen is? Jawel.

30. Of hij, sedert hij hier gekomen is, Guillaume Guéroult (Gueroux) gesproken en deze van zijne komst geweten heeft.

Sedert mijn vertrek uit Vienne heb ik Guéroult niet weer gezien of hem gesproken.

Het smeekschrift van Servet, dat eerst den 24en werd voorgelegd, had een andere uitwerking, dan hij in zijn protestantsch gevangenkot verwacht heeft. We hebben immers te doen met een dier afschuwelijke processen, waar de uitkomst, gebeure wat wil, reeds vooraf vaststaat, waar de aangeklaagde veroordeeld of vrijgesproken moet worden. Processen van dien aard, — we waren er in onzen tijd getuigen van bij den moordenaar van Lenoir, Pierre Bonaparte, bij Midhat Pascha in Konstantinopel, — processen van dien aard zijn niets anders dan beraamde rechtsverkrachting of moord, uitgevoerd onder het masker van juristische formaliteiten. En de daarmee verbonden stelselmatige huichelarij is oorzaak, dat een eerlijk man ook noch eeuwen later zich in dergelijke zelfbewuste gerechtelijke moorden niet zonder gloeiende verontwaardiging kan verdiepen.

Den 28en was Rigot (Kalvijn noemt hem in 1548 verachtelijk een *penny-a-liner, triobolaris scriba*) met zijn antwoord gereed. De inleiding is naar inhoud en stijl het werk van Kalvijn. Servet doet niets dan liegen, zich tegenspreken, uitvluchten zoeken, God en zijn woord bespotten, bijbelteksten verdraaien, om zijne lasteringen te bewimpelen en de straf te ontgaan. En dan zwetst de procureur-generaal over de juiste exegese van Matth. 6, Hand.

18 en 19, over Arius en noch wat. *Et voila comment il veult payer et repaistre vostre Seigneurie a milliers (!) de menteries.* Nadat hij op die wijze dienst gedaan heeft als geheim gemak van Kalvijn, komt de gereformeerde rechtsgeleerde voor den dag met den codex van Justinianus, voornamelijk met den titel *de summa Trinitate et de fide catholica!* **Waren** die lui dan noch katholiek? Waarom maar niet eenvoudig de pauselijke dekretalen genomen? Want men deed van weerskanten precies hetzelfde. Den 29en augustus werd Pierre Velbent te Genève wegens ketterij tot den vuurdood veroordeeld. Den 2en september werden twee protestanten, Marsac, te Lyon wegens ketterij verbrand. Alleen de ware leer mag dat doen, beweerde Kalvijn. De ware leer hebben wij alleen, beweerden die van Lyon.

Servet is derhalve, zoo besluit de firma Rigot & Co (de Cerberus Kalvijn met de drie koppen Trie, Nikolaas en Rigot) een van de hardnekkigste, vermetelste en verderfelijkste ketters, die er ooit zijn geweest. Tot dit besluit zou ieder goed onderwezen theoloog in Rome, Madrid of Parijs ook tegenover Kalvijn gekomen zijn. Maar niet even zeker is het, dat hij zich van zulke schreeuwende onwaarheden zou hebben bediend als in dit geval de gereformeerde inquisitie. Want Rigot (Kalvijn) beweert met onbeschaamde kaken, *dat Servet reeds dertig jaren*, — dat is dus sedert het jaar 1523! — *zijne ontzettende ketterijen heeft laten drukken. En aangezien hij toen twintig jaar telde* — dus in 1503 geboren was? Top! Nu weten we op eens, waarom Kalvijn in de fransche vertaling van zijn latijnsch smaadschrift zoo luchthartig met éen pennestreek Servet 50 jaar oud maakt: 1503 plus 50 is 1553! Zoo maken de belhamels geschiedenis, en gedienstige kruiers komen met wagens vol leugens achteraan en stapelen de leugengevaarten op elkander.

Op de gewetenloosheid volgt een wreedheid. „Aangezien Servet zoo goed kan liegen, heeft hij geen reden om een pleitbezorger te verlangen. ('t Is niet ironisch zóo bedoeld: wie zelf zoo goed kan liegen, heeft geen advokaat noodig om voor hem te liegen.) Want wie zou aan zulke onbeschaamde leugens zijn bijstand kunnen of willen verleenen? 't Is rechtens verboden en

ongehoord, dat zoodanige verleiders zich van een pleitbezorger bedienen. Er is hier geen greintje waarschijnlijkheid van onschuld voorhanden, dat een advokaat vereischt. Zijn dwaas en ongepast (!) verzoek moet dus van de hand gewezen worden, en hij (die vermaledeide leugenaar, die te slecht is voor een advokaat?) pertinent op de volgende artikelen antwoorden." Alweer 38 nieuwe vragen, waarop Servet den 28en augustus zijn zesde verhoor had uittestaan.

1. Door welke geschiedenissen hij de bewering in zijn verzoekschrift over Konstantijn den Groote en de oude kerk wil staven.

Door alle geschiedenissen, die van hem gesproken hebben.

2. Of hij niet weet, dat laster en valsch getuigenis zware misdrijven zijn.

Ik heb nooit iemand beschuldigd, noch krimineel, noch anderszins, en weet zeer goed, dat de valsche aanklager de straf behoort te dragen, die de beschuldigde ingeval der waarheid zou moeten ondergaan.

3. Vooral wanneer men leeraars en bedienaars van het woord Gods valschelijk van ketterij en godslastering beschuldigt.

Bij scholastieke redetwisten is het gebruikelijk, dat iedereen zijne zaak handhaaft en de tegenpartij als in de kaken des verderfs beschouwt.

4. Of Capito en Oekolampadius geen getrouwe en door de hervormde kerken erkende bedienaren des goddelijken woords zijn geweest.

Zij werden door de eenen erkend en door de anderen niet. Men weet zeer goed, dat Luther en Melanchthon over het stuk van het avendmaal en den vrijen wil tegen Oekolampadius geschreven hebben.

5. Of hij niet gezegd en volgehouden heeft, dat Capito en Oekolampadius van zijn gevoelen geweest zijn.

Capito was het met mij eens; Oekolampadius was aanvankelijk van mijn gevoelen, maar is sedert veranderd.

6. Hoe hij dat geweten heeft.

Ik heb niet eer geweten, dat Oekolampadius van gevoelen

veranderd is, dan dat ik hier een brief van hem gezien heb (!). Dat Capito van mijn gevoelen was, weet ik, omdat ik in Straatsburg met hem verkeerd heb.

7. Hoe hij het bewijzen wil.

Ik kan het niet anders bewijzen, want ik heb er met hem alleen over gesproken en geen ander getuige dan God ([11]).

8. Hoe oud hij is en hoelang hij in Toulouse gestudeerd heeft.

Ik ben 44 jaar oud en heb in Toulouse ongeveer twee of drie jaren de rechten gestudeerd.

9. Of hij den Codex van Justinianus gelezen heeft.

Ik heb in den genoemden Codex hier en daar een stuk gelezen, zooals men op de school studeert (bij stukken en brokken), maar ik heb hem in 24 jaren niet gezien.

10. Aangezien dáar in de titels *de summa Trinitate et fide catholica*, *de hereticis*, *de apostatis* zij, die tegen de Drievuldigheid schrijven, zooals Servet, (met straf bedreigd worden), hoe heeft hij het durven ondernemen, om zulke slechte leerstellingen meermaals te laten drukken.

Justinianus is niet uit den tijd der oorspronkelijke en oude kerk. In zijn tijd was er reeds veel verbasterd, de bisschoppen hadden reeds hun dwingelandij begonnen en lijfstraffen in de kerk ingevoerd.

11. Aangezien hij beweert, dat zijn boek *de Trinitatis erroribus* niet veroordeeld is, noch verbrand (!), waarom heeft hij er dan niet een van teruggehouden (en voor 't gemak van de heeren Kalvijn en Rigot meegebracht).

Omdat ik naar Frankrijk ging, waar ik vreesde er mee verrast te zullen worden, omdat het daar mijn dood had kunnen veroorzaken.

12. Onder welke medici hij doctor geworden is, en waar, en waar zijn patent (lettres) is.

Onder Jakob Sylvius, Guinterius Andernacus, Fernel, wier testimonia (signatures) ik noch bezit; mijn patent (diploma, bewijs) is in Vienne achtergebleven.

13. Daar hij op de tiende vraag in het laatste verhoor be-

kend heeft, dat hij vreesde God te beleedigen, indien hij de hem geopenbaarde leer verborgen gehouden en niet aan anderen meegedeeld had, hoe heeft hij er zich dan toe kunnen bepalen, alleen met de drie door hem genoemde leeraars te spreken.

De heer heeft geboden de paarlen niet voor de zwijnen te werpen. Ik heb het niet aan lieden willen wegwerpen, die er niet vatbaar voor waren, vooral omdat ik mij onder de papisten bevond, waar groote wreedheid en vervolging heerscht.

14. .Of hij niet een aantal brieven over zijne leer geschreven heeft en aan wie, zelfs in Italië.

Ik heb aan niemand geschreven dan aan Kalvijn, Abel (Poupin) en Pierre Viret, en nooit aan iemand anders, noch in Frankrijk, noch in Italië, noch in de heele wereld.

15. Of diegene, dien hij Guillaume (en al meer dan eens Guéroult!) genoemd heeft, en die korrektor voor Balthazar Arnoullet geweest is, toen zijn boek gedrukt werd, niet in de afwezigheid van genoemden Arnoullet de geheele drukkerij moest bezorgen.

Als Arnoullet afwezig was, bestuurde Guillaume de drukkerij. Wat mijn boek betreft, daar had Guillaume niets mee te maken en, voor zoover ik weet, heeft hij het nooit gezien.

16. Of Arnoullet niet afwezig was, terwijl het boek gedrukt werd.

Hij kwam en ging.

17. Of Arnoullet den inhoud van het boek kende, toen het gedrukt werd.

Neen, want hij verstond geen latijn.

18. Of hij niet tegen Arnoullet gezegd heeft, dat het een goed boek was en in Duitschland goed verkocht zou worden.

't Is wel mogelijk, dat ik dat gezegd heb.

19. Of de korrektor Guillaume niet eveneens aan Arnoullet te kennen gegeven heeft, dat het boek goed was en goed verkocht zou worden.

Dat weet ik niet, want hij heeft het boek niet gelezen.

20. Of Guillaume geen kopie of proeven van het boek gezien heeft, terwijl het gedrukt werd.

Neen, nooit. Want ik bracht het blad voor blad in de drukkerij, al naar de zetter benoodigd had, en nam het (handschrift) dan weer mee. Wat de proeven betreft, weet ik niet of Guillaume er iets van gezien kan hebben.

21. Of Guillaume niets van dat boek verlangd heeft, om het in het fransch te vertalen.

Neen. De kopie heb ik, omdat zij door mijne hand geschreven was, telkens verbrand, zoodra zij gezet was. Guillaume kan aan den drukker gevraagd hebben om het boek te vertalen, aan mij niet.

22. Hoe kan het mogelijk zijn, dat Guillaume met de geheele drukkerij belast, de gewone korrektor was, de werklui enz. betaalde, wanneer Arnoullet afwezig was, zonder voor of na den druk proeven of kopie te zien.

Guillaume was vroeger nooit in Vienne geweest, ik ben met den meester overeengekomen; Guillaume was niets anders dan knecht en had niets met mijn boek van doen.

23. Als hij er in volhardt, dat te ontkennen, moet hem voorgehouden worden, dat hij liegt, en dat het een onmogelijkheid is.

De meester was met mij in afwezigheid van Guillaume overeengekomen. Ik heb zelf gekorrigeerd, zoodat Guillaume er zich niet mee behoefde te bemoeien.

24. Of hij deze dingen (ook) aan Arnoullet en Guillaume wilde vertellen, of (zich houden aan dat) wat zij er van gezegd hebben.

Het zijn goede lieden, die niets zullen zeggen dan de waarheid, en voorzoover zij de waarheid zeggen, geloof ik ze. (Heel aardig!)

25. Welken toenaam die Guillaume had en of het niet Guéroult (Gueroux) was.

Ik weet zijn naam niet; sedert hij in Vienne was, heb ik hem niet meer dan vier- of vijfmaal ontmoet, maar ik heb hem nooit anders hooren noemen dan meester Willem. (Onbegrijpelijk van weerskanten! De naam Guéroult stond toch duidelijk in het proces-verbaal, zie blz. 182 nr. 38.)

29. *Item, s'il n'a pas paillardé audict Charlieu et ailleurs?* — *Non.*

34. Daar hij weet, dat de Alcoran een slecht boek is, waarom heeft hij er dan plaatsen uit aangehaald, om zijne leer te schragen en de Turken te verontschuldigen.

Wat ik aangehaald heb, strekt tot eere van onzen heer Jezus Kristus, en stelt hem ver boven Mahomed. Van Mahomed verlang ik zoo min hulp als van den duivel.

35. Of hij niet weet, dat men aan een slecht boek of een schrijver van valsche leerstellingen niets mag ontleenen.

Ik beken, dat de Alcoran slecht is, maar ik heb er niets uit genomen, dat niet goed is. Men kan ook uit een slecht boek wat goeds halen.

36. Of hij niet uit Italië naar Genève gekomen is. — Neen.

37. Of hij niet in Venetië en Padua geweest, of over de bergen getogen is, sedert hij uit de gevangenis te Vienne ontsnapt is.

Ik ben nooit in Venetië geweest (dus wel in Padua?), en sedert ik aan de gevangenis ontkwam, heb ik Frankrijk niet verlaten.

38. Waar hij den dag voor zijne aankomst te dezer stede geslapen heeft, en of hij niet te paard en in gezelschap was.

Den vorigen dag heb ik geslapen (geherbergd) te *leluyset* (?), te Salenove heb ik noch een paard gehuurd, maar ben hier geheel alleen te voet aangekomen. Ik verwijs naar den waard (van de Roos) als getuige.

Daags te voren, den 22en augustus, had men een bode naar Vienne gezonden met een schriftelijk verzoek aan den roomschen antikrist, om afschriften van alles, wat het daar gevoerde proces had opgeleverd, en er gebruik van te maken in het proces te Genève. Men wist daar toch wel, dat in een zoodanig geval de eene justitie verplicht was de andere te helpen! Vienne zond den 26en afschrift van het vonnis, maar gaf tevens den ons bekenden cipier mede, en verzocht om uitlevering van den gevangene op de volgende gronden: 1°. het misdrijf was daar gepleegd, waar Servet zoolang gewoond had; 2°. hij was uit hun gevangenis ontvlucht; 3°. de uitvoering van het reeds gevelde vonnis ontsloeg de heeren

in Genève van verdere moeite. Den laatsten augustus was dit roomsche verlangen om uitlevering in handen der gereformeerde rechters.

Men besloot terstond tot een beleefde afwijzing van het verzoek, en belofte van terechtstelling (mes que en sera faicte bonne iustice). Doch ook dit liep niet af zonder een onwaardig spel met het gejaagde en geplaagde slachtoffer. Nadat men Servet in tegenwoordigheid van den cipier noch eens zijn vlucht uit Vienne had laten vertellen, welke gelegenheid hij niet voorbij liet gaan zonder aan de ware oorzaak van zijn ongeluk te herinneren (et ce pour certaines lettres quil Servet dict que Guillaume Trye avoit escriptes a linstance de Calvin), stelde men hem de vraag voor, of hij liever hier wilde blijven in handen der heeren dan terugkeeren met den cipier, die gekomen was hem opteeischen. De ongelukkige wierp zich ter aarde, en smeekte weenend, dat men hem hier in Genève zou vonnissen; de heeren mochten naar welgevallen met hem handelen, maar hem niet uitleveren.

Al deze schandtooneelen heeft ook de beroemde Perrin bijgewoond, wel een bewijs, dat de zoogenaamde liberale partij zich niet het minst om het lot van Servet bekreund heeft.

Na het vertrek van den cipier, den 1en september, zijn we getuige van eene nieuwe menschelijke laagheid. Men ontving te Genève een brief van Servets gewezen patiënt Maugiron, gedagteekend van den 29en augustus, waarin hij bericht, dat het Z. M. den Koning behaagd heeft, de verbeurd verklaarde goederen van den gevangene (ung nomme Michel Servet surnomme de Villeneufve) aan een zijner zonen te schenken. De nabuur en goede vriend „Mogeron de la tour" dankt God voor de zekerheid, die hij heeft, dat de heeren syndici en consuls van Genève, zijne goede buren en vrienden, beter acht op hem zullen geven, dan de dienaren der justitie te Vienne gedaan hebben, èn dat hij geen gelegenheid meer zal hebben, om zijne kettersche leerstellingen publiek te maken. Naar men beweert bezit hij drie- à vierduizend écus, maar waar schuilen de papieren? De heeren zouden dus wel zoo beleefd willen zijn, van hem een lijstje zijner schuldenaars enz. te verlangen.

En ook daartoe waren deze gereformeerde buren, ook Perrin en Berthelier, dadelijk bereid. Het is een kleine verkwikking in deze woestijn van erbarmelijkheid, dat Servet zijn ellendige rechters van een waardig antwoord gediend heeft. „Wat men hier vroeg, had niets te doen met de hoofdzaak, en hij was niet verplicht er op te antwoorden. Hij kon daardoor een aantal arme lui, die hem geld schuldig waren, in ongelegenheid brengen van den kant dergenen, aan wien zijn verbeurd verklaard eigendom behoorde. Hij was gevangen genomen wegens de leer in zekere boeken, en dat had niets met zaken van dien aard te doen." Ook deze mannelijke daad van Servet vindt natuurlijk geen genade in de oogen der theologen, zelfs niet bij Mosheim.

Daarop vroeg men Servet, of hij niet waargenomen had, dat Arnoullet in de stad was, wat hij natuurlijk ontkende.

Op de vraag, of hij hier met niemand gesproken had, antwoordde hij: „neen, behalve met hen, die mij eten gebracht hebben. Men heeft zelfs mijne vensters dichtgespijkerd." (Et que mesmes on luy avoit cloue les fenestres.)

Op het verwijt, dat hij te Vienne in de mis gegaan was, wees hij wel op den dwang en het voorbeeld van Paulus, die als Jood in den tempel ging (Hand. 21), maar bekende toch, dat hij er verkeerd aan gedaan had uit vrees voor den dood (par crainte de la mort).

Na dit intermezzo, waarmee de nieuwe maand begon, werd het scholastieke standje met Kalvijn weer voortgezet. Doch er waren toen noch geen snelschrijvers. De heeren raakten de kluts kwijt. Men sloeg voor, Servet papier en inkt te geven, zijne antwoorden en bewijzen op te doen schrijven, en Kalvijn eveneens schriftelijk te laten antwoorden. Doch er werd omgekeerd besloten, dat wel de twee disputanten den redetwist schriftelijk en (met het oog op de andere kantons) in het latijn zouden voortzetten; maar Kalvijn zou eerst een aantal stellingen woordelijk uittrekken en dan Servet er op antwoorden.

Kalvijn heeft de geschiedenis ook hier weder vervalscht. Hij vertelt, dat Servet zich verontschuldigd heeft met treurigheid en ontstemming, en laat dan het vermoeden volgen, dat hij een

valsche hoop gekoesterd heeft, die hem te gronde richtte. Een steek onder water voor de tegenpartij, verachtelijk in den mond des moordenaars.

Van de 38 stellingen uit de geschreven en gedrukte Restitutio is het voldoende de eerste woorden aantehalen: Allen, die eene orthodoxe Drievuldigheid in het wezen Gods staande houden, zijn Tritheïsten. Dat was de kern der kwestie, en voor ieder, die zijn verstand durft gebruiken, zoo klaar als de dag! Servet laat in zijne beantwoording zestien plaatsen uit Tertullianus, tien uit Irenæus, vijf uit de Clementinen aan zijne 38 tegenstellingen voorafgaan, waarvan eveneens de eerste voldoende is: in het wezen zelf en de eenheid Gods bestaan geen drie onzichtbare, onderscheidene voorwerpen (res). De onzichtbare vader en de zichtbare zoon zijn persoonlijk onderscheiden. Zijne door vijftien predikanten onderteekende, maar door Kalvijns sekretaris geschreven weerlegging (Brevis declaratio) heeft Servet alleen van korte aanmerkingen en uitvallen aan den rand en tusschen de regels voorzien, die zijne stijgende en maar al te gegronde verbittering bewijzen. Als zijn zegevierende doodvijand in den tekst op hem scheldt en zegt, dat hij raaskalt, waarom zou hij er niet onder of boven of naast schrijven: dat liegt gij (*mentiris*), gij raaskalt (*deliras*), gij beuzelt (*nugaris*), dat verzint gij (*fingis*)? Als Kalvijn schrijft: *Ofschoon ik dit klein gedeelte uit zulk een oneindigen hoop vuil bijeengebracht heb*, is het den auteur van al dat vuil niet kwalijk te nemen, dat hij ziedend van toorn er bijschrijft: *Eerst werpt gij u tot aanklager op, en naderhand brengt gij te weeg, dat men 't u beveelt, geveinsde!* Dat was de zuivere waarheid. En daarbij ontwaart men met voldoening, dat Servets natuurlijke vreesachtigheid begint te wijken. Hij scheldt hem een discipel van Simon den Toovenaar, omdat hij durft volhouden, dat men met doodstraf vervolgen en toch een oprecht dienaar van het evangelie kan zijn, en omdat hij door zijn fatalisme van den mensch een stuk hout of steen maakt. „Ontkent gij, dat gij een moordenaar zijt, ik zal het u uit uwe handelingen bewijzen!" roept hij Kalvijn toe. „Maar in een zoo rechtvaardige

zaak ben ik standvastig en vrees ik den dood niet." En met het oog op de vijftien predikanten, die als een kudde blatende schapen overal achter Kalvijn kwam aandrentelen, schreef Servet: „Er is nu al geschreeuw genoeg geweest en hier een groot getal onderschrijvers. Maar welke bewijsplaatsen brengen ze bij voor dien onzienlijken en feitelijk onderscheiden zoon? Zij brengen er geen bij, en kunnen dat ook nooit doen. Dát zou zulke bedienaars des goddelijken woords gepast hebben, die overal voorwenden, dat zij niet willen leeren dan wat door bondige schriftuurplaatsen bewezen kan worden. Doch hier vindt men zulke plaatsen hoegenaamd niet. Derhalve is mijn leer alleen door schreeuwen weerlegd, door geenerlei reden, door geenerlei getuigenis.

Michael Servetus onderschrijft dit alleen, maar hij heeft Kristus als zekeren beschermer."

Daarop volgt noch een brief aan Kalvijn, die onbekend heet met het groot beginsel, dat alle handelingen door aanraking geschieden (omnis actio fit per contactum). Servet past deze wijsbegeerte ook op God toe en zijne verhouding tot de dingen. Ten slotte noodigt hij Kalvijn uit, zijn 23en brief opmerkzaam over te lezen. Aan de rechters schreef Servet:

„Mijne heeren.

Ik heb op hetzelfde papier van Kalvijn geschreven. Want tal van kleine woorden zouden anders zin noch beteekenis hebben. Zoo kunnen de rechters ook gemakkelijker oordeelen, daar het voor en tegen naast elkander staat. Kalvijn kan het niet hinderen, want ik heb zijn schrift niet aangeraakt. Het is niet mogelijk, zonder eindelooze verwarring, anders te handelen. Het behage u, mijne heeren, deze twee boeken (Tertullianus en Irenæus?) aan hen te laten overhandigen, die over de zaak zullen moeten oordeelen. Want dan zullen ze van de moeite ontheven zijn, om naar de plaatsen, die hier overal gemerkt zijn, te zoeken. Als Kalvijn noch iets mocht schrijven, gelieve mij dat te laten meedeelen.

Vostre paovre prisonier
Miche (sic) *Servetus*."

In de Pieterskerk had Kalvijn inmiddels het avondmaal bediend. Berthelier stond reeds geruimen tijd onder censuur, de raad wilde die niet langer erkennen, maar Kalvijn weigerde standvastig het recht van het konsistorie prijstegeven. Gaberel (Histoire de l'Eglise de Genève, I, p. 419, Roget IV, p. 69) teekent daarvan dit tafereel: „De herder steeg van den kansel en zegende den heiligen disch. De libertijnen verwekten opschudding en drongen naar voren om het brood en den beker te nemen. Maar Kalvijn vierde zijn geestkracht den teugel, weerstond zijn tegenstanders in het aangezicht, bedekte met zijne beide handen de heilige zinnebeelden en riep met een donderende stem: Gij kunt deze leden verscheuren, gij kunt deze armen afhouwen, gij kunt mij het leven nemen, mijn bloed behoort u, vergiet het; maar nooit zal één uwer mij nopen, het heilige aan onwaardigen te geven en den disch mijns Heeren te ontwijden." Heel indrukwekkend, maar de bedoelde booswichten waren — afwezig.

De raad ontving de jongste processtukken den 5en september, doch er volgde geen besluit, zoodat Servet een smeekschrift opstelde.

„Mijne zeer geëerde heeren, ik smeek u onderdanigst, dat het u behage, die lange uitstellingen te verkorten of mij van de gevangenschap te ontslaan. Gij ziet, dat Kalvijn zijne rol heeft uitgespeeld, niet meer wetende, wat hij zal zeggen, en voor zijn genoegen wil hij mij hier in de boeien laten verkwijnen. De luizen (les poux) vreten mij levendig op, mijn kleeding is vol gaten en scheuren, ik heb niets dan een onbruikbaar hemd om mij te verschoonen.

Ik had u een smeekschrift overeenkomstig (het woord van) God overhandigd, maar Kalvijn heeft er Justinianus tegen te berde gebracht. 't Is jammer, dat hij tegen mij bijbrengt, wat hij zelf niet gelooft. Hij gelooft zelf niet, wat Justinianus *van de heilige kerken, bisschoppen en geestelijken* en van andere zaken in den godsdienst gezegd heeft, en hij weet zeer goed, dat de kerk toen reeds in verval was. Dit is een groote schande voor hem, maar noch grooter, dat het nu al vijf weken geleden is, dat hij mij hier zoo eng houdt opgesloten en nooit een enkele

(afdoende) plaats (uit den bijbel) tegen mij heeft aangehaald.

Mijne heeren, ik had u ook om een pleitbezorger verzocht, gelijk aan mijn partij is toegestaan, die er zoo zeer geen van noode had als ik, die vreemd ben en de gebruiken van dit land niet ken. In elk geval hebt gij 't hem toegestaan en mij niet, en hem uit de gevangenis ontslagen eer de zaak (behoorlijk) onderzocht was.

Ik bid u, dat mijn geding met mijne smeekschriften in handen der Tweehonderd gesteld mag worden; bijaldien ik het doen kan beroep ik mij, voor alle onkosten, schaden en nadeel, zoowel tegen den eersten aanklager als zijn meester Kalvijn, die de zaak op zich heeft genomen, op het recht der wedervergelding (poena talionis). Gedaan in uwen kerker te Genève, den 15en september 1553.

Michel Servetus en
sa cause propre."

't Is mogelijk, waarschijnlijk zelfs, dat men met behulp van den stokwaarder Servet den raad in handen gespeeld heeft, zich van de LX op de CC te beroepen. Maar het eenig teeken van deernis met Servet van den kant van het publiek is een vermaning van den kerkeraad aan André de Chesteau, die iets geschreven heeft, dat Servet aangaat en dat men in handen van de heeren wilde stellen. Dat gebeurde juist den 14en september.

Men besloot weldra gevolg te geven aan het raadsbesluit van den 21en augustus en de evangelische kantons te raadplegen. Kalvijn was met een advies van dien kant, dat hij tegen Bolsec had ingewonnen, niet goed gevaren, want er was toen kwestie van de predestinatie geweest. Den 7en september liet Kalvijn zich zoo bitter over het door hem bestreden plan uit, dat hij er aldus op doordraafde: „Ze zijn hier zoo mal en dolzinnig, dat indien ik mocht beweren, dat 's middags de zon schijnt, zij er aan zouden twijfelen." Had de man nóch geen autoriteit genoeg?! Hoe dat zij, in de na Servets dood geschreven Defensio maakt Kalvijn der wereld diets, dat hij er bereidwillig in heeft toegestemd, toen Servet zich op de (zwitsersche) kerken beriep. De vraag der uitgevers van het Corpus Reformatorum (XLII, nr. 1793): *An vero Cal-*

vinum mentitum credideris? komt mij hoe langer hoe vermakelijker voor.

Kalvijn deed nu wat in alle goede wetgevingen met straf bedreigd is: hij bewerkte de getuigen, die verhoord zouden worden en liet ze bewerken, voornamelijk Sulzer in Bazel en Bullinger in Zurich. Aan Sulzer schreef hij den 8en september, dat de brenger van den brief (zijn besliste aanhanger, thesaurier Dupan) de zaak goed begrepen heeft, zoodat hij althans ons doel (Servet op te ruimen) niet in den weg staat. Zulke tegenstrevers waren in Bazel werkelijk voorhanden: Castellio, Cellaris (Borrhaus) en Curio. In Bern agiteerde Haller. Hij moet de duitsche boeren voorlichten en doet dat zoo meesterlijk, dat (hij schreef het den 19en okt. aan Bullinger) wanneer Servet in Bern geweest ware, ze hem verbrand zouden hebben. Maar hij hielp, evenals Musculus, ook Bullinger ophitsen, zooals blijkt uit een briefje van den 26en sept. voormiddags 8 uur. (Sed quid multis opus est? Haereticissimus est homo, et dignus quo exoneretur ecclesia. Ideo brevis sententia nostra de illo, véel gematigder dan Hallers praatjes lieten verwachten. Fac tamen quaeso, ut cito, cito cognoscamus vestrum iudicium.) Een waardige uitzondering maakt Vergerius, die den 3en oktober aan Bullinger schreef, dat hij geen vuur of ijzer tegen dwaalleeraars wil zien aanwenden, en vijf dagen later dringt hij daar noch sterker op aan (Terruit me tragoedia Servetiana). Het kon weinig baten bij een man, die reeds den 30en augustus aan Beza geschreven had: „Wat is uw hoogachtbare raad van Genève (wist Bullinger niet, dat Lausanne onder het bewind van Bern stond?) met dien lasterenden schurk Servet? Als ze verstandig zijn en hun plicht doen, zullen ze hem ter dood brengen, opdat de heele wereld begrijpe, dat Genève den roem van Kristus ongekreukt wil handhaven." Kalvijn had bij Bullinger reeds de pressie gebruikt met zijn ontslag te dreigen (vroeger ook een regeermiddel in handen van Bismarck) en daarop volgend merkwaardig antwoord van den 14en september ontvangen.

„Verlaat toch, wat ik u bidden mag, een kerk niet, die zooveel voortreffelijke mannen in haren schoot verbergt. Gedenk

aan het woord tot Paulus (Hand. 18, 9. 10). Zijn er ook meer zwijnen en honden in, dan we wenschen, zoo moeten wij ons ter wille der uitverkorenen veel laten welgevallen. Bovendien kunt gij u wel voorstellen, hoe in Frankrijk alle vijanden van het evangelie zouden juichen en aan welk gevaar gij de fransche vluchtelingen blootstelt, indien gij weggaat. Blijf dus, blijf en duld de smaadheid, de verachting, de gevaren en al het lijden, dat de Heere u beschikt! De Heere zal u niet verlaten! Door vele verdrukking moeten we in het godsrijk ingaan. Voorzeker heeft de Heere den doorluchtigen raad van Genève de gunstigste gelegenheid ter wereld aangeboden, zich in de kerk van het smet en het vuil der ketterij te zuiveren, daar hij hem Servet in handen gaf. Hem kent men uit zijne lasterschriften over de dwalingen der drievuldigheid en zijn waarlijk joodsch geschrijf over de rechtvaardigmaking uit de werken. Mocht derhalve uw doorluchtige raad hem voor zijn deel geven, wat zulk een nietswaardigen godslasteraar toekomt, dan kon de heele wereld zien, dat die van Genève de godslasteraars haten, dat zij hardnekkige ketters met het zwaard der gerechtigheid straffen en de eer der goddelijke majesteit beschermen. Mochten zij dat evenwel niet doen, dan moogt gij nochtans uw kerk niet verlaten en daardoor tot noch grooter onheil aanleiding geven. Strijd dan onversaagd, vertrouw op God door Jezus Kristus, smeek hem om raad en bijstand, opdat hij er u door helpe! Wij willen u ijverig schragen door ons gebed."

Welk een stichtelijk tooneel! Twee watertandende wolven, — Bullinger, de fanatieke bestrijder van de wederdoopers, en de met bloed bevlekte Kalvijn, — spelen hier voor martelaar. (Blarer, Blaurer, predikant te Biel, die voor niet minder dan 20 jaren met verontwaardiging Servets boek gelezen had, schrijft zelfs den 20en okt. aan Bullinger: Ah! quam dolet istum nunc negotium facessere *sanctissimo Calvino nostro!* Niet Servet lijdt, maar zijn aanklager en vervolger Kalvijn *doleert!* Kan de duivel mooier de passie preken? O zelfverblinding en huichelarij!

Nu we zien, wat er achter de schermen voorviel, was er voor Servet niet veel goeds uit de evangelische steden te wachten.

De geneefsche boodschapper, Jaquemoz Grenoz (Gernoz) vertrok den 21en september en kwam den 19en oktober terug. Hij werd uitgerust met één exemplaar der Christianismi restitutio 1553, met de werken van Tertullianus en een uitgaaf van Irenæus, beide gedrukt te Bazel in 1528, met de 38 Sententiæ Serveti, de Responsio Serveti, en de Brevis refutatio. (Het schijnt, dat de adviezen desverkiezende betaald konden worden, want de bode mocht later het geld behouden, dat de heeren van Zurich niet van hem verlangd hadden, maar dat kan ook op verblijfkosten doelen.) De adviezen zijn als volgt gedagteekend: Zurich den tweeden, Bern en (!) Schafhausen den zesden, Bazel den twaalfden oktober. Alle veroordeelen Servet als ketter, maar ze laten het wijselijk aan Genève over, hoe men daar aan de zaak een eind wil maken. Doch er cirkuleerde ook een naamloos „Ongevraagd advies" aan de evangelische steden van Zwitserland, van onzen befaamden landsman David Jorisz uit Delft, die zich als heer van Brugge in Bazel ophield, daar een man van aanzien was, en gemakkelijk de zaak van Servet kon ervaren. Zijn uitvoerige brief begint: „Den Edelen, Ghestrenghen, enz. Saluyt. Edele, Gestrenge, Erenveste, Grootgunstige lieve Heeren! Na dat ick (Vwer E. E. Vriendt vnd Broeder in den Heere Christo) den Handel (so den ghoeden vromen Serveto wedervaren) ghehoort heb, der deur ghen vriendeliikheit vnde liefde in V.E.E. Handen vnde macht, maar wt enckelder nijt vnde haat overghelevert is, ghelyck aan den Jongsten Gerichte wel openbaar sal werden" ... Onze ketter slaat spijkers met koppen! Hij vraagt aan de Heeren: „als men vry waer een ketterisch mensch te dooden, hoe veele dan noch op aerden blijven, so doch die eene d'andere daer voor holdt. Die Juden die Christen, dessghelijcx die Sarasynen oder Turken die Kersten: die Kersten wederom haar: Voorts die Papisten die Lutherianen, die Lutherianen wederom haer: die Zwingelsche die Anabaptisten, vnde dese wederom d'andere, soo voert aen die een den anderen, syn sy Kalvinianen oder Adiaphoristen, alle sijn sij van een verscheyden meeninghen." Al zou het bewezen zijn, dat Servet een ketter of eigenzinnig mensch is, dan behoort men hem alleen te vermanen en het verblijf in de stad te ontzeggen.

Een dag na het vertrek van den bode schreef Servet op nieuw aan den raad.

„Zeer geëerde heeren, ik zit hier krimineel aangeklaagd door Joh. Kalvijn, die mij valschelijk beschuldigd heeft, zeggende, dat ik geschreven had: 1°. dat de zielen sterfelijk zijn, 2°. dat Jezus Kristus niets dan een vierde deel van zijn lichaam van de maagd Maria aangenomen heeft. Dit zijn gruwelijke en vervloekte dingen. Onder alle ketterijen is er geen zoo groot als de sterfelijkheid der ziel. Want voor alle andere is er hoop van zaligheid, maar niet voor deze. Die dát zegt, gelooft aan God, noch oordeel, noch opstanding, noch Jezus Kristus, noch heilige schrift, noch iets (hoegenaamd), maar dat alles dood en mensch en beest een en hetzelfde is. Zoo ik dat gezegd had, en niet alleen gezegd, maar in het openbaar geschreven, om de wereld (er mee) te besmetten, dan zou ik mijzelven ter dood veroordeelen (en dus ook den Prediker?). Daarom, mijne heeren, verzoek ik, dat mijn valsche betichter met de straf der wedervergelding belegd en in de boeien gezet mag worden, zoowel als ik, totdat de zaak is uitgewezen, hetzij ter dood of andere straf over hem of mij. In dier voege treed ik als zijn aanklager op en eisch voor hem de straf der wedervergelding, bereid om te sterven, indien hij niet van dit en andere dingen, waarvan ik hem hierna zal beschuldigen, overtuigd wordt. Ik smeek u om recht, mijne heeren, recht, recht, recht! Gedaan in uwen kerker van Genève, den 22en september 1553.

Michel Servetus
en sa cause propre.

Mijne heeren, er zijn vier groote en onweersprekelijke gronden, waarom Kalvijn moet veroordeeld worden.

De eerste is, dat niemand om deze of gene leerstukken op den dood mag aangeklaagd worden, zooals ik u in mijne smeekschriften heb aangetoond en uitvoeriger uit de oude kerkleeraren zal aantoonen. Zoodat hij, tegen de plicht van een evangeliedienaar, misbruik van zulk een aanklacht maakt.

De tweede reden is, dat hij een valsch beschuldiger is,

zooals deze aanklacht aantoont en gemakkelijk bewezen kan worden door de lezing van mijn boek.

De derde is, dat hij door ijdele en lasterlijke redenen de waarheid van Jezus Kristus wil onderdrukken, zooals u uit het uittreksel van onze schriften zal blijken, waar hij groote leugens en goddeloosheden heeft neergesteld.

De vierde reden is, dat hij voor een groot gedeelte de leer van Simon den toovenaar volgt, tegen alle leeraars, die er ooit in de kerk geweest zijn. Waarom hij niet alleen als een toovenaar moet worden veroordeeld, maar ook gebannen en uit uwe stad gejaagd worden; en zijne goederen moeten, ter vergoeding van de mijne, die hij mij heeft doen verliezen, aan mij worden toegekend, waarom ik u, mijne heeren, verzoek. Gedaan ten dage als boven enz.

Michel Servetus
en sa cause propre.

„Artikelen, op welke Michael Servetus verzoekt, dat Joh. Kalvijn mag ondervraagd worden.

1. Of hij in de maand maart door Guillaume Trie naar Lyon heeft laten schrijven over allerlei zaken van Mich. Villanovanus, genoemd Servetus. Wat de inhoud van dien brief geweest en waarom (hij geschreven is).

2. Of hij met dien brief de helft van het eerste vel van het boek van Servetus heeft overgezonden, dat den titel, de opgaaf van den inhoud en het begin van het boek Christianismi restitutio behelsde.

3. Of dit alles niet gezonden werd, om het aan de geestelijke rechters (officialen) te Lyon te vertoonen, om genoemden Servetus te doen aanklagen, gelijk er dat op volgde.

4. Of hij omtrent veertien dagen na dien brief opnieuw door dienzelfden Trie meer dan twintig latijnsche brieven heeft overgezonden, die Servetus aan hem heeft geschreven; en of hij ze zond, gelijk die van de andere (roomsche) zijde hem verzochten, opdat de meergemelde Servetus zou aangeklaagd en overtuigd worden, gelijk er dat op volgde.

5. Of hij naderhand niet heeft vernomen, dat tengevolge

dezer aanklacht Servetus in zijn beeltenis verbrand is geworden en zijne goederen verbeurd verklaard.

6. Of hij niet weet, dat de roeping van een dienaar des evangelies niet is, iemand krimineel aanteklagen en tot op den dood gerechtelijk te vervolgen."

Begon het ongedierte in zijn kerker Servet gereformeerd te maken? Zijn hartstochtelijke, wanhopige opwelling kon hem niets hoegenaamd baten. Hij mocht wachten op de terugkomst van den bode! Zijne stemming vertoont de ebbe en vloed in het hart van den eenzamen dweper, aan allerlei zielestrijd en foltering ten prooi.

„Voortreffelijke heeren. 't Is nu reeds drie weken, dat ik om gehoor verlang en verzoek, maar het nooit heb kunnen krijgen. Ik smeek u om de liefde van Jezus Kristus, mij niet te weigeren, wat men aan geen Turk zou weigeren, want ik verzoek u om recht. Ik heb u dingen van gewicht en hooge noodzakelijkheid te zeggen.

Van hetgeen Gij bevolen hadt, dat men mij van eenige verschooning voorzien zou, is niets gebeurd, zoodat ik er ellendiger aan toe ben dan te voren. (De heeren vonden beter voor Servets geld kerkvaders te koopen en het papier, waar zij hem op lieten veroordeelen.) Daarenboven kwelt mij zeer de koude, wegens mijn breuk en koliek, die mij noch andere ellende veroorzaken, welke ik mij schaam u te schrijven. 't Is een groote wreedheid, dat ik geen vrijheid heb te spreken en voor mijne nooddruft te zorgen. Om de liefde Gods, mijne heeren, geeft daar last toe, hetzij uit medelijden of plichtshalve. Gedaan in uw kerker te Genève, den tienden oktober 1553.

Michel Servetus."

Er werd besloten, dat de syndicus d'Arlod, van Roset vergezeld tot hem gaan en de noodzakelijkste kleedij zou laten maken. Maar nergens blijkt de uitslag van dat bezoek. Vond men de dingen, die Servet meetedeelen had, niet gewichtig genoeg (zooals Baum meent), of misschien ook te gewichtig (wat óok mogelijk is), om ze in overweging te nemen? De bode kwam eindelijk terug, het afschuwelijk treurspel naderde zijne ontknooping. De

kerkelijke hoofdrol daarin speelt Farel. Deze was Kalvijns waardige handlanger. Op den hierboven (blz. 173) aangehaalden brief antwoordt hij den 8en september:

„'t Is een wonderbare beschikking des Heeren, die Servet in dit land bracht.... Uw rechters zouden zich vijanden van de ware kerk betoonen, indien zij ongevoelig waren voor de schrikkelijke lasteringen van zoo'n ergen ketter. Maar ik hoop, dat de Heere het zoo besturen zal, dat zij lof verdienen en den man uit den weg ruimen, die zoo lang en zoo hardnekkig heeft volhard in zijne ketterijen, tot verderf van zoo velen! Als gij een verzachting van de schrikkelijke straf wenscht, dan handelt gij als een vriend tegen uw grootsten vijand. Maar ik verlang van u, de zaak zoo te leiden, dat niemand hoegenaamd het ooit weer durft te wagen met nieuwe leeringen voor den dag te komen." Farel zou zich eveneens des doods schuldig achten, indien hij iemand van het ware geloof (bijv. het roomsche?) afvallig mocht maken, — een dapper praatje. In een brief van den 30en september verfoeit hij noch eens Servet (Servetum execratur).

Kalvijn schreef hem op zaterdag den 14en oktober: „Ik ben verlangend u hier te zien wegens het eindoordeel over Servet, dat, naar ik hoop (*spero*, niet, zooals Henry bedriegelijk verduitscht, ik meen; in zijn brief van den 27en augustus aan de geestelijkheid te Frankfort hoopt Kalvijn ook, dat de gevangene eerlang gevonnisd zal worden; alzoo: dat, hoop ik) voor het einde der volgende week (derhalve vóor den 21sten) zijn zal." Voor dien volgenden sabbat was Viret ter bruiloft van Claude Bernard genoodigd. Mocht Farel derhalve van Neuchâtel over Lausanne reizen, dan kon Viret immers met hem meegaan.

Aldus Kalvijn. Van den brandstapel naar de bruiloft. Zooveel begreep men althans, dat van de geneefsche wolven in schaapskleederen niet één meer voor het laatste bedrijf van het bloedig drama geschikt was.

Den 23en oktober (op een maandag), werden de zwitsersche adviezen „over de artikelen van M. S. tegen de Drievuldigheid en de heilige eenheid des Vaders, Zoons en H. Geestes en andere dwalingen" in den raad voorgelezen. Men besloot, hem na den

maaltijd (après disner) aan te zeggen, dat men aanstaanden donderdag zijn vonnis zou vellen. Dat is geschied. Men begaf zich naar de gevangenis (l'Evêché), om Servet *la bonne volonté de messieurs et dire droict* aantekondigen. Voortaan werd hij niet meer door den gewonen cipier, Claude Genève, maar door twee man, Jeanton Genod en Pierre Costel, bewaakt. Kalvijn was deelgenoot van de overwegingen der geneefsche rechters. Hij berichtte den 25. oktober aan Bullinger: „Ten aanzien van Servet is er noch niets beslist, maar ik vermoed, dat de raad morgen een oordeel zal vellen en dat het den volgenden dag ten uitvoer zal worden gebracht." Daarop volgt onmiddelijk: „In Frankrijk wordt het er niet beter op. Waar ze een gelegenheid tot wreedheid vinden, sparen ze geen bloed. Binnen kort zullen er, als 't niet reeds gebeurd is, drie (protestanten) te Dyon verbrand worden"! Een dag later, den 26en, zond hij aan Farel een beknopt verslag van den geest der adviezen (dat van Zurich, het scherpste, had hem het best bevallen en heeft hij in 1554 ook alleen als een proefje laten drukken).

„Servet werd zonder debat gevonnisd. Wel had onze komieke Caesar (Perrin) zich eerst drie dagen ziek gehouden en ten laatste beproefd, om den schurk (istum sceleratum) aan de straf te onttrekken. Ook schaamde hij zich den voorslag niet, de zaak naar den raad der 200 te verwijzen, maar te vergeefs. De gevangene werd veroordeeld (*la mort sans phrase*, Kalvijn zegt het zelf) en zal morgen zijne straf ondergaan. Wij poogden te vergeefs de doodstraf (in onthoofding) te veranderen; hoe dat kwam, zal Kalvijn hem mondeling meedeelen."

Waarom is van deze poging, evenmin als van Perrins tusschenkomst, schijn noch schaduw in het proces-verbaal te vinden? Waarom liet Kalvijn in 1554 drukken (zie bladz. 173), dat hij zich met Servets vonnis niet ingelaten heeft? En toch schreef Merle d'Aubigné — een staaltje van kalvinistische romantiek! — naar aanleiding dezer door niets gewaarborgde bewering, van den gereformeerden antikrist ([78]), die na Servets dood de wereldlijke macht aanspoorde, om ketters te vuur en te zwaard uitteroeien: „in geheel Europa (!) verhief zich slechts één stem ten gunste van

den [namelijk door Kalvijn!] aangeklaagde; één eenige stem vroeg om een verzachting van Servets pijn, en deze stem was die van Kalvijn"! Vroeger tastten de kalvinisten noch flinker door. Professor Georgius Hornius te Leiden schreef in zijne Kerkelycke Historie en de beroemde Balthazar Bekker nam het van hem over (Amst. 1685, p. 227), dat Johannes Calvinus over Michaël Servetus, die van hem (zich) uyt gaf, dat hy was den opperste propheet des aerdbodems, t'onrecht door quaede tongen beschuldigt werd, die nochtans by de Overicheyt *voor sijn leven* gebeden heeft.

Den 26en oktober na noen (*séance après diner*) werd Servet ter dood veroordeeld. ([79]) Farel had zich inmiddels naar Genève gespoed, om den volgenden dag het ongelukkig slachtoffer van godgeleerde onmenschelijkheid, verwaandheid en heerschzucht naar den brandstapel te vergezellen. Hij schreef den 10en december voor Blarer een soort van verslag van het gebeurde (CR 14, 691, nr. 1869), waardoor wij in staat gesteld worden ons het beloop der zaak eenigszins voortestellen ([80]).

De vreeselijke dag, een vrijdag, was gekomen. Farel ging, met ettelijke ambtsbroeders van buiten, naar de gevangenis en begon alweer met Servet over de Kristologie te disputeeren. Men ziet in de verbeelding de spaansche priesters, hoe zij hun kruisbeeld den peruaanschen vorsten op den brandstapel voorhielden! De gereformeerde fransche priesters wilden met geweld den weerloozen Spanjaard opdringen, dat Jezus niet de Zoon van den eeuwigen God, maar wel de eeuwige Zoon van God is (*filius aeterni Dei*, in plaats van *filius aeternus Dei*: de zaligheid hing, als bij den strijd over de *homo-* en de *homoiousia*, aan een letter, bijna zelfs, zooals het leerstuk over Melchisedek, aan een halve).

Servet bleef standvastig. Op den beslissenden dag heeft hij de vergelijking met geen anderen martelaar meer te schroomen. Al zijn afdwalingen werden verteerd in den heeten gloed van het vuur, dat hem verslond. Hij kocht zijn leven niet voor den prijs zijner overtuiging, hij herriep niet, wat hij geloofde, hij weerstond de hem opgedrongen geestelijke raadslieden. De rechtzinnige ketterjagers, ook Kalvijn deed het in 1554, beroepen zich

tegen Servet onophoudelijk op den stelregel van Augustinus: niet de straf, maar haar oorzaak stempelt het slachtoffer tot martelaar. Welnu, de oorzaak van Servets dood was zijn overtuiging, bijgevolg is hij een martelaar. En deze martelaar bleek tevens een beter kristen dan Kalvijn. Want een paar uren voor zijn dood heeft hij Kalvijn laten roepen, om hem vergiffenis te vragen!

Hoe gedroeg zich Kalvijn bij deze zedelijke nederlaag? De farizeër der gelijkenis van den tollenaar, is de verloren zoon eener andere gelijkenis, als we hem met Kalvijn vergelijken! Met twee raadsheeren stapte hij er op los. „Op mijne vraag, wat hij mij te zeggen had, gaf hij ten antwoord, dat hij om vergeving wilde vragen. Ik verklaarde eenvoudig, zooals de waarheid is, dat ik hem nooit wegens een partikuliere beleediging vervolgd had. (Wel neen: in majorem Dei gloriam, we kennen het liedje, waarbij een zee van ketterbloed vergoten is.) Daarop herinnerde ik er hem zachtelijk aan, hoe ik voor zestien jaren (dat is dat vertelsel over 1538, dat Colladon en Beza op hun eigen houtje in een sprookje van 1534 veranderd hebben!) mijzelven niet gespaard heb, om hem te winnen voor onzen Heer, met gevaar zelfs van mijn eigen leven.... en ofschoon hij het strijdperk ontvloden was, hoe ik toch niet verzuimd had, hem welwillend (?) door brieven te vermanen; kortom, hoe ik tot het uiterste van humaniteit gegaan was"....

Zou men zooveel hoogmoed en blindheid en valschheid en laagheid in één man voor mogelijk gehouden hebben? Wat had die humane zielzorger niet al gedaan, om dien verstokten zondaar te redden! Had hij hem niet zelfs voor eenige maanden in Vienne bijna op den brandstapel gebracht? Waarom laat de versteende huichelaar dat zoo geheel uit zijn stichtelijke afscheidspreek weg? Waarom slopen al zijn handlangers in het proces met stilzwijgende toestemming over dat ontzettend feit heen? O, hoe zal die zelfbelauwering van den geestelijken beul Servet gesticht hebben!

Natuurlijk kwamen de drie personen in den eenigen God weer te voorschijn, en even natuurlijk was Servet voor het driegodendom

der verrotte scholastiek nu minder toegankelijk dan ooit. Toen Kalvijn zag, dat zijn afgezaagd gewauwel niet baatte, keerde hij, naar den heiligen pseudopaulus (Tit. 3, 10. 11), den onverbeterlijken ketter den rug toe, die door zichzelven geoordeeld was en het teeken en brandmerk (der verwerping) in zijn hart droeg.

Servet werd voor het portaal van het raadhuis gebracht, om zijn vonnis te hooren voorlezen. We willen luisteren, maar behouden ons de vrijheid voor, we doleeren niet, om den syndikus vrijmoedig in de rede te vallen.

„Het proces gevoerd — — — tegen

Michel Servet van Villeneuve in het koninkrijk

Arragon in Spanje,

dewelke in de eerste plaats beschuldigd geworden is, voor omstreeks 23 of 24 jaren, een boek te hebben laten drukken te Agnon (!) in Duitschland tegen de heilige en ondeelbare Drievuldigheid, behelzende vele en groote lasteringen tegen dezelve, tot groote ergernis der duitsche kerken: welk boek hij vrijwillig bekend heeft te hebben laten drukken, niettegenstaande de betoogen en berispingen wegens zijne valsche gevoelens, die de geleerde evangelische leeraars van Duitschland hem hebben voorgehouden."

Welk een rechtspleging! Hier wordt een man levend ten vure gedoemd, op grond van een boek, dat niet éen der beschuldigers en niet éen der rechters gelezen, of zelfs ooit in zijn leven gezien heeft!

De bekentenis, die den veroordeelde hier in den mond gelegd wordt, heeft hij niet gedaan.

De leeraars van Duitschland hebben Servet niet gewaarschuwd. Men herleze (blz. 31) wat Bucerus, de eenige van de drie in het proces genoemde leeraars, die Servet voldoende kende, hem geschreven heeft na de uitgaaf van het boek, waarvoor men hem hier 22 jaren later ter dood veroordeelt.

(2) „Item, en welk boek door de (!) leeraren der kerken van Duitschland, als vol van ketterijen, verworpen is en genoemde Servet gedwongen heeft uit Duitschland te vluchten."

Dat laatste is volstrekt onbewezen!

(3) „Item, en desniettegenstaande heeft genoemde Servet in

zijne dwalingen volhard en er velen, zoo veel hij kon, mede besmet."

In den mond van gereformeerde bebrilde oude vrijsters, met snuifdoos en schootkat, geen ongepaste overweging voor een doodstraf.

(4) „Item, en hiermee niet voldaan, heeft hij, om zijn genoemd venijn en ketterij des te beter te verspreiden en uittegieten, voor korten tijd heimelijk te Vienne in Dauphiné een ander boek laten drukken, opgevuld met ketterijen, ontzettende en verfoeilijke lasteringen tegen de heilige Drievuldigheid, tegen den Zoon van God (!), tegen den doop der kleine kinderen, en vele andere heilige teksten (passages) en grondslagen van den kristelijken godsdienst."

Men zoekt hier te vergeefs naar eenig onderscheid tusschen de taal van dominikanen en gereformeerden.

(5) „Item, en heeft vrijwillig beleden, dat hij hen, die aan de Drievuldigheid gelooven, trinitarii en atheïsten noemt."

Wat gemakkelijker door moord, dan door bewijzen schijnt te kunnen worden weerlegd.

(6) „Item, en dat hij de Drievuldigheid een duivel (!) en gedrocht met drie hoofden noemt."

Een driehoofdige afgod zou als beschrijving van de roomsche Drievuldigheid, zooals ontelbare afbeeldingen haar aan het volk ter aanbidding voorstellen, gepaster geweest zijn.

(7) „Item, en tegen het ware fundament van den kristelijken godsdienst, lasterende afschuwelijk tegen den zoon van God, heeft hij gezegd, dat Jezus Kristus niet van alle eeuwigheid de zoon van God is, maar alleen sedert zijne menschwording."

De ketterrechters zijn hier zelf ketters, want, dat Jezus Kristus van alle eeuwigheid bestaan heeft, is, behalve misschien bij gedoopte negers, nooit kerkleer geweest!

(8) „Item, en hij ontkent jammerlijk datgeen, wat de schrift zegt, dat Jezus Kristus een zoon (d. w. z. afstammeling!) van David is naar het vleesch (dus zeker niet eeuwig!), en zegt, dat hij geschapen is uit de zelfstandigheid Gods des Vaders, van hem ontvangen hebbende drie elementen en maar één van de maagd

(Maria): waardoor hij de ware en geheele menschheid van onzen Heer Jezus Kristus, den voornaamsten troost van het menschelijk geslacht, boosaardig wil wegnemen."

(9) „Item, en dat de doop der kleine kinderen niets anders is dan een duivelsche uitvinding en tooverij."

De onbewijsbare, door en door roomsche kinderdoop, een volmaakt magisch leerstuk, de hoofdoorzaak van de *verweltlichung* des kristendoms, is hiermede noch n i e t bewezen.

(10) „Item, en veel andere punten en artikelen en afschuwelijke lasteringen in genoemd boek tegen de eer en majesteit van God, den zoon van God en den H. Geest, te ontzettend om op te noemen."

(11) „Item, en welke Servet, volgepropt met boosheid, zijn aldus tegen God en zijne heilige evangelische leer gericht boek betiteld heeft *Christianismi restitutio, quest a dire Restitution du Christianisme*, om arme, onwetende (zielen) des te beter te kunnen bedriegen en onder den schijn der gezonde leer de lezers des te gemakkelijker te kunnen besmetten."

(12) „Item, en behalve zijn boek, ten einde door brieven ons geloof aantegrijpen en met zijn vergift te besmetten, heeft hij vrijwillig bekend en erkend een brief aan een der predikanten dezer stad te hebben geschreven, in denwelken, te midden van vele andere schrikkelijke en verbazende lasteringen tegen onzen heiligen evangelischen godsdienst, hij zegt, dat ons evangelie zonder geloof en zonder God is en dat wij voor éen God een Cerberus met drie hoofden hebben."

Dat zijn nu al zes koppen (zie Item 6).

(13) „Item, en hij heeft vrijwillig bekend, dat hij wegens dat boosaardig en afschuwelijk boek en gevoelens in genoemde plaats Vienne gevangen genomen is, w e l k e g e v a n g e n i s h i j t r o u w e l o o s v e r l a t e n h e e f t."

Bij alle Cerberussen des heelals! Een g e r e f o r m e e r d e rechtbank spreekt een doodvonnis uit, omdat iemand aan de klauwen der r o o m s c h e inquisitie ontsnapt is. Ontstond er bij die overweging geen stilzwijgen in den hemel (Openb. 8, 1)?

(14) „Item, en strijdt Servet en zijne leer niet alleen met

den waren kristelijken godsdienst, maar, als verwaand invoerder van (nieuwe) ketterijen, ook tegen den papistischen(!) en andere, zoodat hij zelfs te Vienne (door diezelfde roomsche inquisitie, die onlangs te Lyon protestanten verbrand had!) in beeltenis verbrand is met vijf balen van zijn genoemd boek."

(15) „Item, en niettegenstaande dat alles heeft hij, alhier in deze stad gevangen zittende, niet opgehouden boosaardig in zijn afschuwelijke dwalingen te volharden en getracht ze te verdedigen met beleedigingen en laster tegen alle ware Kristenen en getrouwe handhavers van den zuiveren onvervalschten kristelijken godsdienst, hen noemende driegodisten, ongodisten en toovenaars, niettegenstaande de vertoogen hem, als gezegd is, voorlang voorgehouden in Duitschland, met verachting van de berispingen, gevangenissen en bestraffingen hem zoo elders als hier gedaan. Gelijk breeder en uitvoerig in zijn proces begrepen is."

En nu volgt de heilige doopsformule als rechtzinnige moordformule.

„En Wij Syndici (enz.) . . . hebbende . . . God en zijne heilige schriften voor oogen, sprekende: *in den naam des Vaders, des Zoons en des H. Geestes*, veroordeelen U, MICHAEL SERVET, om naar de plaats Champel gevoerd, daar aan een paal gebonden, en levendig verbrand te worden met uw boek, zoowel het geschrevene als gedrukte, totdat uw lichaam tot asch verteerd is: en alzoo zult gij uwe dagen eindigen tot een voorbeeld aan anderen, die iets dergelijks mochten willen ondernemen.

En aan u, onzen luitenant, bevelen wij ons tegenwoordig vonnis ten uitvoer te brengen.

Voorgelezen door onzen syndicus Darlod (d'Arlod), den 27en oktober 1553" ([81]).

Nadat hij veroordeeld was, zoo verhaalt Farel, sprak Servet: „Indien ik in eenig leerstuk gedwaald mocht hebben, dan heb ik dat uit onkunde gedaan, maar ik geloof, dat ik overeenkomstig den bijbel geschreven heb. Ik bid om verzachting van straf en om wijziging van het doodvonnis" (om het zwaard in plaats van het vuur), waar natuurlijk geen acht meer op geslagen werd.

Een ongenoemd ooggetuige heeft aan Castellio bericht: „Ser-

vet, dit vonnis gehoord hebbende, heeft de overheid gesmeekt met het zwaard te worden omgebracht, opdat hij door de ondragelijke pijn niet tot wanhoop mocht worden gedreven en in gevaar geraken zijne ziel te verliezen." De zielkundige trek is volkomen geloofwaardig; hij pleit voor Servets zelfkennis in de hachelijke ure, en verhoogt de beteekenis van zijn „getrouwheid tot in den dood." Het ging van Gethsemané naar Golgotha.

Tissot en de heraut stegen in ambtsgewaad te paard, de wacht omringde den veroordeelde en Farel met zijne vrienden, en Servets kruisweg begon: door de rue de la Cité, over de markt Bourg du Four, door de Sint-Antoniestraat en de Sint-Antoniepoort (tegenwoordig in een zuidoostelijke richting aan den kruidtuin, de nieuwe hoogeschool en het hospitaal voorbij). De heuvel Champel, waar de brandstapel was opgericht, in onzen tijd met tuinen bedekt, biedt een der schoonste vergezichten op aarde: de stad, het schilderachtig meer, de lachende beemden, de majesteit van Jura en Alpen, ze vormen een verrukkelijk geheel. Op die plek wachtte de beul het offer van Kalvijn, die even onaandoenlijk geweest is voor de schoonheid der natuur, als voor echt menschelijke smart. En ook de predikanten hielden niet op, zelfs langs dien weg der smarte Servet met hun leerstellige spitsvondigheden lastig te vallen. Doch hij antwoordde met waardigheid: „dat hij onrechtvaardig leed en als een offerlam werd weggevoerd, en bad herhaaldelijk, dat God zijne aanklagers mocht vergeven." „Ik antwoordde dadelijk, schrijft Farel: „Gij wilt, ofschoon gij op het zwaarste gezondigd hebt (had Farel ooit een regel van Servet gelezen?), u noch rechtvaardigen?! Als gij zoo voortgaat, dan geef ik u over aan het oordeel Gods en ga niet verder met u. Ik had besloten u bijtestaan en allen optewekken, om voor u te bidden, in de hoop, dat gij de menigte (te weten: door uw berouw) zoudt stichten; ik wou u niet verlaten, voor en aleer gij uw laatste zucht geslaakt hebt."

Welke blinde verwaandheid! Zij moet Servet noch meer gekweld hebben, dan de dreigende marteling. Hoe ontzettend voor het lam, wanneer een wolf niet langer zijn herder wil zijn. Geen wonder, dat Servet zweeg. „Toen liet hij het en sprak

niets meer van dien aard. Vaak bad hij, op ons aanraden, met ons, ja, hij verzocht meermaals de toeschouwers den Heer voor hem te bidden. Doch wij konden hem niet bewegen, Kristus als den eeuwigen Zoon Gods te belijden." De predikanten disputeerden maar altijd door over hun God Vader, Zoon en H. Geest, wat wij in de kerk leeren. „Het zou te ver gaan, zegt Farel, ja, ik geloof, dat ik het niet eens zou kunnen, om al de woorden optesommen, die van des morgens zeven uur tot voor den middag tusschen ons gevallen zijn" ([82]).

De reeds aangehaalde ongenoemde ooggetuige schrijft verder.

„Toen Servet weggeleid werd, riep hij nu en dan: O God, behoud mijne ziel! O Jezus, zoon van den eeuwigen God, ontferm u mijner! Aangekomen op de plaats, waar hij zou sterven, knielde hij neder en lag eenige oogenblikken in gebed ter aarde. (Farel wees intusschen het volk op dezen geleerden man, aan wien men kon zien, welke macht de Satan heeft.) Daarop werd Servet aan den houtmijt gebracht, eiken mutserd noch vol met groene bladeren en kleppelhout. Men plaatste hem zoo op een blok, dat zijne voeten den grond raakten, zette hem een kroon van gezwavelde bladeren op het hoofd, en bond hem het lichaam met een ijzeren keten en den hals met een touw aan een paal. Hij verzocht den beul om een spoedigen dood. Deze ontstak het vuur, eerst vóor hem en dan in de rondte. Zoodra Servet het vuur zag, slaakte hij een zoo ontzettenden kreet (Matth. 27, 50), dat het volk er van ontroerde. En daar het vuur een tijd lang zeer slecht brandde (men denke aan het levend hout), begon het volk zelf hout op den brandstapel te werpen, waarbij Servet afgrijselijk kermde: Jezus, zoon van den eeuwigen God, ontferm u mijner!

Nadat hij ongeveer een half uur in het vuur is geweest, gaf hij eindelijk den geest" ([83]).

Matth. VII.

Faictes a vn chascun tout ce que vous voulez qu'il vous soit faict: car c'est la doctrine de la Loy et des Prophetes.

Zóo sluit de *Catechisme par Iehan Calvin*, gedrukt te Genève in het jaar 1553! En hoe boekten de gestelde machten hun misdrijf voor de nakomelingschap?

De Staat:	De Kerk:
Voornoemde Michael Servet is geveroordeeld om verbrand te worden; het vonnis is gelezen door den heer Syndicus d'Arlod, uitgevoerd en de boeken verbrand.	De heeren veroordeelden genoemden Servet om naar Champey gebracht en daar levend verbrand te worden. Wat geschied is, zonder dat S. het minste teeken van berouw over zijne dwalingen gegeven heeft.

Ook Kalvijn heeft in 1564 „niet het minste teeken van berouw over zijne dwalingen gegeven."

Den 19en november en den 10en december 1554 besloot de raad van Genève de apokalypische ringen van Servet (Openb. 21, 19. 20) op te ruimen.

Met den brandstapel van Servet was het twistvuur, waren de blakende hartstochten niet uitgedoofd. Bij de geneefsche partijschappen kunnen we ons echter niet ophouden, het eenige, dat hier noch melding verdient, is het feit, dat Kalvijn, na den aan Servet gepleegden theologisch-rechterlijken moord, zelfs de vrijheid daarover te denken heeft getracht te onderdrukken. Een naamlooze brief, die de offers van zijn schrikbewind in bescherming nam, beschuldigde in den zomer van het jaar 1554 het geneefsch bewind, dat men de stad door een man liet tyrannizeeren, heerschzuchtiger, dan ooit paus of bisschop in Genève hadden gehandeld. Dat waren natuurlijk alweer *infamies faulsement imposees*, Kalvijn eischte den 7en en den 14en de vervolging van den onbekenden schrijver en dreigde weer eens met zijn ontslag (sans estre purge de cela il ne seroit suffisant ny capable pour servir a leglise). Maar ook den raad van Bern

moeten „duchtig de ooren gewasschen worden", omdat men zich daar niet dadelijk bereid verklaarde, Bolsec in 't verhoor te nemen, die gewaagd had zich tegenover twee predikanten ongunstig uittelaten over de behandeling van Servet. Zelfs Ds. Zebedæus van Nyon had schriftelijk een ongunstig oordeel geveld (Eloquentia gallica vicit hispanicam, Servetus tamen sequutes est Servatorem), waarover Kalvijn den 4en mei '55 aan de heeren van Bern schreef: Zébédée ne pust nier en vostre présence qu'il n'eust écrit en faveur *de cet excécrable hérétique* Servet, wat een blaam wierp op de justitie van Genève, die door de heele wereld geprezen werd"! En toch bekende Haller den 6en augustus van dat jaar aan Bullinger, dat Kalvijns handelwijze tegenwoordig zelfs door hen werd afgekeurd, die hem tot dusver hadden toegestemd. Maar Kalvijn bleef de tucht handhaven. Den 30en aug. 1558 werd de portier Johan Jaquemet ernstig in het konsistorie vermaand en terechtgewezen, omdat hij verteld heeft, dat welgezinde en godvreezende lieden, zelfs een raadslid, zich aan den dood van Servet gestooten hadden (Memoires de la société d'histoire de Genève, IX, p. 44, aangehaald bij Tollin). Men vroeg, of Kalvijn er ook mee gemoeid werd, wat de getuigen (Jehan Delavaux en Vincent Dauduze) bevestigen. L'inculpé (!) dit, enz. Tot de misdrijven van Caterine Cop, die in hechtenis genomen en den 2en maart 1559 op straffe des doods (onthoofding) binnen 24 uren uit Genève verbannen werd (toen waarlijk geen kleinigheid!), behoorde de euveldaad (blasphème), dat zij Servet een martelaar van Jezus Kristus en Kalvijn de oorzaak van zijn dood genoemd en beweerd heeft, dat de heeren er onrecht aan hebben gedaan, dat zij hem lieten sterven. Ja deze Caterina, genoemd Barbara, had zelfs Matth. 7, 21 op Genève durven toepassen. De boekdrukker Benjamin Gast uit Bazel werd den 24en dec. 1562 gedagvaard, omdat hij Servet het slachtoffer *de l'appétit d'ung homme* had genoemd.

De leerstellige veroordeeling van Servet werd in twee gereformeerde geloofsbelijdenissen, in de eerste fransche van 1559 en de tweede zwitsersche (helvetische) van 1566 opgenomen, de nederlandsche bleef er verschoond van. „De Franschen, die volgens

het zuiver evangelie van onzen Heer Jezus Kristus willen leven", smeeken hun koning, Karel IX, aan wien Beza te Poissy in 1561 de konfessie had overhandigd, dat hij „het geween en de verzuchting zijner ontelbare arme onderdanen toch vernemen mocht, die zijne barmhartigheid aanroepen, om de vlammen te blusschen, welke de wreedheid zijner rechters ontstoken had. Of anders mocht zijne majesteit de stem des Zoons Gods hooren, die den koning wel macht verleend had over lijf en goed zijner onderdanen, maar die tevens eischt, dat de heerschappij over onze ziel en ons geweten (ook over de ziel en het geweten van Servet?), die hij met zijn bloed verworven heeft, zijn eigendom blijven." Op dit blijk van dogmatische verblinding volgt in het 14de artikel der Confession de foy, over Jezus Kristus, den Godmensch (maar die in waarheid God noch mensch is!): „Daarom veroordeelen wij alle ketterijen, die van oudsher de kerken beroerd hebben, met name de duivelsche inbeeldingen (imaginations diaboliques) van Servet, die den Heere Jezus eene hersenschimmige godheid (Divinité phantastique) toekent, bewerende, dat hij het idee en voorbeeld (patron) aller dingen is, hem noemende den figuurlijken Zoon (Fils personnel) van God, hem eindelijk toedichtende een lichaam uit drie ongeschapen elementen, zoodat hij (Servet) de twee naturen vermengt en vernietigt." Beza (dat wil zeggen Kalvijn) gebruikt hier de punten 25 en 26 (zie hierboven de bladzijden 180 en 182) uit de oorspronkelijke aanklacht. Waren ze niet inderdaad een gepast zielevoedsel voor vervolgde protestanten, en hadden ze niet gelijk te eischen, dat Condé zich in 1563, in het verdrag van Amboise, uitdrukkelijk zou verplichten: alle atheïsten, libertijnen, anabaptisten, discipelen van Servet en anderen met gestrengheid te straffen?

Eerst toen la Vénérable compagnie des Pasteurs te Genève, de-opvolgers van Servets geestelijke rechters, in het jaar 1805 een nieuwen bijbel uitgaven, werd de *Confession de foi faite d'un commun accord par les Eglises Réformées du royaume de France et adoptée par l'Eglise de Genève* weggelaten. Dat verweet de beruchte volgeling van mevrouw Krudener, H. L. Empaytaz, aan genoemde mannen in een strijdschrift van 1816: Considérations

sur la divinité de Jésus-Christ, adressées à messieurs les étudians de l'auditoire de théologie de l'église de Genève (p. 36).

Wijst de definitie der fransche veroordeeling van Servet op Kalvijn en Beza terug, de zwitsersch-duitsche stamt van Bullinger af. Artikel 11, van Jezus Kristus, den waren God en mensch, leert: „Wij verafschuwen derhalve de goddelooze leer van Arius en alle Arianen tegen den Zoon van God, maar vooral de lasteringen van den Spanjaard Michael Servetus en zijne aanhangers, welke satan door hen als 't ware uit de hel geput heeft en boosaardig en goddeloos in de wereld uitstrooit." Deze zoogenaamde tweede helvetische geloofsbelijdenis, voor den rijksdag te Augsburg in 1566 bestemd, werd niet-alleen door de kerken in Zwitserland, maar ook door de Schotten, Polen en Hongaren (met de dagteekening 1 sept. 1567 werd zij te Debreczyn in Hongarije gedrukt, E. G. A. Böckel, Bekenntnisschriften, Leipzig, 1847, p. 284, vergelijk H. Alt, Die Kirchenlehre an den Bekenntnissformeln dargestellt, Berlin, 1846, p. 104), en eindelijk door de fransche synode te Rochelle in 1571 goedgekeurd. De fransche vertaling (Confession de foi des Eglises de la Suisse Réformée, traduite du latin en français, uitgaaf van Bern 1760) spreekt over Servet als volgt: „Nous rejetons la doctrine d'Arius . . . aussibien que les discours condamnables de Michel Servet et de tous ses Sectateurs, dont le père du mensonge s'est servi pour tirer des ténèbres de l'enfer des erreurs odieuses, et pour les répandre avec audace par toute la terre."

Men zou een onderhoudend, maar toch wel wat vermoeiend boek kunnen schrijven over de behandeling van Servets marteldood in de Levensbeschrijvingen van Kalvijn uit de laatste honderd jaren, te beginnen met het welmeenend geleuter van J. F. W. T. (Leipzig, 1798) en eindigende met den wauwelpraat van Jacob Eigeman. Tot op het feest der 300jarige herdenking aan Kalvijns dood, in 1864, zinkt meer en meer de vermetele toon der apologeten, om ten slotte bij de beschaafdsten in de kreupele uitvluchten der verlegenheid overtegaan. Men vergelijke bijv. slechts Drelincourt („men verwijt Kalvijn den dood van M. S., vervloekter memorie, doch met onrecht: in dát opzicht valt

er geen woord tegen hem te zeggen," Défense de Calvin, 1667) o. a. met Bungener (Calvin. Quelques pages pour la jeunesse à l'occasion du 27 mai 1864, p. 40: Mais il est triste qu'on ait presque toujours les défauts de ses qualités, bijv. een inbreker, die zijne leerzame liefhebberij voor numismatiek overdrijft). Of met C. O. Viget (Étude sur le caractère distinctif de Jean Calvin, Genève 1864, p. 47: Nous ne pouvons nous arrêter davantage sur ce triste procès, — dat toch waarlijk voor Kalvijn noch al „karakteristiek" geweest is). Of met Amadée Roget (L'Eglise et l'Etat à Genève du vivant de Calvin, étude d'histoire politico-ecclésiastique, Genève 1867, p 56: Le procès de S. a été souvent allégué comme une preuve sans réplique de la dictature exercée par Calvin. C'est à tort... Waarom? Omdat Genève de andere kerken tegen den wil van Kalvijn geraadpleegd heeft! „C'est bien malgré nous, *nobis reclamantibus*, que nos magistrats vous causent cet embarras." Roget weet op zijn minst even goed als wij, waarom Kalvijn ten opzichte van die adviezen niet op zijn gemak was).

De onbeschaamdheid der gewezen advokaten van den kettermoord is overgegaan op de ultramontanen. Want dat de roomsche kerk Servet het eerst ten vure gedoemd en in beeltenis verbrand heeft, dat Kalvijn derhalve met zijn doodvonnis, in luiden tegenspraak met de eerste uitgaaf zijner beroemde Institutie, door en door roomsch dacht en handelde, — dat behoorde toch een welsprekende vermaning tot bescheidenheid te zijn. Integendeel! De roomsche bestrijders van de hervorming betrachten het treurspel te Genève als een inbreuk op hun bloedig prerogatief. Toen H. Rütjes, in zijn Triumph der wahren Kirche (Emmerich 1858) het servetaansche stokpaard besteeg, wist E. W. Krummacher (Zur Charakteristik der neuesten römisch-katholischen Polemik, Duisburg 1858, p. 25) er niets beter tegen intebrengen dan deze bedenkelijke opmerkingen: „Natuurlijk biedt de terechtstelling van Servet, die zooals men weet als een gruwelijke godslasteraar bij 't begin der hervorming in Genève optrad (!) en zijn godslasterlijke leer poogde te verspreiden, den schrijver een hoogst welkome aanleiding om over Kalvijn te

zegepralen. Wij willen niet ondernemen, de verbranding van Servet te rechtvaardigen. Doch wie Henry's uit de bronnen geput [maar dogmatisch-apologetisch verhanseld] leven van Kalvijn gelezen heeft, weet, dat niet hij, de hervormer, maar de wereldlijke overheid der stad Genève den godslasteraar ter dood veroordeelde." Precies op die manier, met letterlijk dezelfde drogreden, verdedigen de ultramontanen de misdrijven der roomsche kerk: die goedertieren kerk doet niets anders, dan dat zij den dwalenden ketter voor de houtmijt kant en klaar maakt, de staat is dan dienstvaardig (toch immers niet wreed?) genoeg, om de houtmijt te ontsteken. „Dat was," zoo gaat Krummacher voort, „dat was een daad der gerechtigheid volgens het Oude Testament." De Hervorming was derhalve niet de herstelling van het „zuiver evangelie," dat is van het Nieuwe Testament? Meer van pas is Krummachers herinnering aan de bekende vergelijking van balk en splinter. „Weet gij, vraagt professor F. Buisson (Das freie Christenthum, Bazel 1869, p. 19), weet gij, op welken dag de scheiding tusschen orthodox en vrij protestantisme begint? Zij scheiden zich aan den voet van Servets brandstapel. Deze brandstapel kenmerkt het plechtig uur, waarin twee meeningen tegen elkander over stonden en het protestantisme in twee werelden verdeelde. Voorzeker, Kalvijn zegevierde. Hij dwong de hervorming onder een soortgelijk juk als het dwangjuk van het katholicisme. Kalvijn had aan zijn kant den beul, wij hebben zijn brandoffer voor ons."

Geen grooter blaam voor de nagedachtenis van Kalvijn, dan dat bij de feestviering te zijner eere een geloovig doctor der theologie en predikant te Genève (Calvin et l'Église de Genève, discours prononcé dans le temple de Saint-Gervais, le 29 mai 1864 par F. Coulin, p. 40) van Kalvijns eigen kansel verkondigd heeft:

„Je déteste les erreurs de Michel Servet. Néanmoins, je n'hésite pas à le déclarer, le jour où il fut placé dans l'alternative de se retracter ou de mourir, le jour où il mourut plutôt que de mentir à sa conscience, ce jour-là, la noble cause de la vérité elle-même compta au nombre de ses martyrs,

Michel Servet; au nombre de ses oppresseurs, Jean Calvin."

Toen men in 1864 te Genève een standbeeld voor Kalvijn wilde oprichten, leed het plan schipbreuk tegen het besluit van de andere zijde, om dan op denzelfden dag een standbeeld voor Servet te onthullen. Beter in elk geval dan het dwaze denkbeeld van een Servetoloog, om Kalvijn en Servet verzoend, hand in hand, in metaal te vereeuwigen.

Gelijktijdig met de proef ontvang ik het nieuwste bewijs, dat de protestantsche pot zoo zwart geweest is als de roomsche ketel (Dr. Irenicus, Die grundsätzliche Unduldsamkeit der Reformation, Trier 1890). Deze katholieke distellezing is tegen hervormde vooroordeelen inderdaad zoo doornig als mogelijk. De helden van onzen Katechismus, keurvorst Frederik III en zijne theologen Olevianus en Ursinus, lieten den predikant Silvanus, ondanks hij zijne ketterij herroepen had, in 1570 te Heidelberg onthoofden. Maar in 1576 roeide zijn zoon, de luthersche paltsgraaf Lodewijk, de „verdoemde Kalvijnsche ketterij" weer uit, en verdreef meer dan 500 gereformeerde onderwijzers en predikanten. Met een beroep op Philippson (Westeuropa im Zeitalter von Philipp II. S. 26) wordt bericht, dat in Genève binnen vier jaren ongeveer een zesde der burgers in hechtenis genomen, het 37ste verbannen of ter dood gebracht werd. Van onzen held maakt Irenicus meer dan eens gewag (pp. 1, 26 Servet, pp. 14, 15, 17, 52 Servede), en wel met de bekende driestheid der onkunde. Dat

Melanchthon de vermoording van Servet een gedenkwaardig voorbeeld voor heel de nakomelingschap genoemd heeft, is bekend. Maar dat Bullinger uit Zurich er bij geweest is, dat de in 1551 te Cambridge overleden Butzer er in 1553 zijn „vollen bijval" meê betuigd heeft, — dat zijn louter staaltjes van ultramontane geschiedkennis. (84)

Een geloofsgenoot van Irenicus, die (in de Bonifacius-Broschüren te Paderborn) tegen Hans Herrig's kerkelijk feestspel Luther te keer gaat, wijst op een plaats in Luthers werken (Opp. tom. 7 Jen. germ. fol. 364*b*), die hem op de geneefsche schepenbank zou hebben kunnen brengen. Veel oneerbiediger, in den grond der zaak, dan Servet in 1546 aan Poupin, schreef Luther aan den aartsbisschop en keurvorst Albrecht van Ments: „Hoe goed zouden die twee, Lodewijk Rab en Antonius Schenitz, aan de galg gepast hebben naast Hans Schenitz; dat waren drie personen in een wezen, een zeker en pleizierig geloofsartikel voor priesters en kardinalen." De schrijver ergert zich niet ten onrechte over „deze vergelijking van de heilige Drievuldigheid met drie gehangen dieven", maar hij slaat deerlijk de plank mis, als hij bovendien beweert, dat Luther den tekst 1 Joh. 5 v. 7 (Want drie zijn er, die getuigen in den hemel, de Vader, het Woord, en de H. Geest; en deze drie zijn éen) ten gerieve der Arianen van zijn tijd verdonkermaand heeft! Het trinitarisch inschuifsel is een bewuste vervalsching van den oorspronkelijken tekst, die Luther met hetzelfde recht verworpen heeft als de hedendaagsche theologie, die daarin zijn voetspoor gevolgd is. Men vergelijke slechts de beste vertalingen van het Nieuwe Testament: Vissering (Amst. 1859), de synodale overzetting (Amst. 1868), de nieuwe geneefsche vertalingen van Oltremare (1872) en Segond (1880), de engelsche herziening van 1881, das Neue Testament van Weizsäcker (Freiburg 1888), en de kritische uitgaven van den griekschen tekst, hetzij van Tischendorf, van Tregelles, of van Westcott en Hort. Onkunde of opzettelijke misleiding, er is geen derde verklaring meer voorhanden voor de handelwijs van hen, die het beruchte bewijs voor de drieëenheid niet uit hun „Woord van God" willen schrappen.

Alvorens de pen uit de hand te leggen schrijf ik noch een wiskunstig bewijs voor het leerstuk af, dat Servet een wreede dood gekost heeft; het past bij het dynamisch bewijs der kogeltjes van pater Augustijn en verleent onze geschiedenis een waardig slot.

$$
\begin{array}{rcl}
c & = & a + b \\
3c & = & 3a + 3b \\
\hline
3a + 3b + c & = & a + b + 3c \\
3a + 3b - 3c & = & a + b - c \\
3(a + b - c) & = & 1\,(a + b - c) \\
\hline
3 & = & 1.
\end{array}
$$

Hetgeen te bewijzen was, zegt de ontdekker, Richard Schuricht. Eene onbetwistbare waarheid, antwoordt Ludwig Noack (in zijn tijdschrift Psyche, Leipzig 1861, p. 132), maar die van de onderstelling uitgaat, dat *a* plus *b* minus *c* gelijk nul is. Uitgedrukt in woorden: Vader, Zoon en Geest, deze drie zijn één, ondersteld, dat, wanneer men van den Vader en den Zoon den Geest aftrekt, er niets overblijft.

Even weinig derhalve als van de „bewijzen" der bespiegelende wijsbegeerte voor de zoogenaamde immanente wezenstriniteit, waarmede men in onze jeugd verstand en geloof op het dwaalspoor geleid heeft. Dronken we niet allen met eerbiedig gelaat uit den duitschen zwijmelkelk eener valsche kennis, die opgeblazen maakt? Een ingewijd pruisisch ambtenaar (G. Eilers, Meine Wanderung durchs Leben, 1858, IV, p. 78) bericht over den oorsprong dezer wijsheid: Hij (er is sprake van den minister Altenstein) ging uit van de overtuiging, dat het eigenlijk kristelijk geloof in de wetenschappelijk gevormde en denkende kringen geen grond meer onder de voeten had, en alleen noch onder het tot denken onbekwame volk wortelde. Daarom zag hij uit

naar een wijsgeer, die den beschaafden in kristelijken vorm een philosophischen godsdienst kon aanbieden, maar die door middel van een kristelijken schijn ook het volk geen aanstoot gaf. Zulk een wijsgeer vond hij in Hegel [zooals later koning Friedrich Wilhelm IV in Schelling]. Men weet, met welk een kracht van logische kunst om te blinddoeken, *met de grootste huichelarij gepaard*, die taak volbracht werd."

AANTEEKENINGEN.

I.

([1]) (Blz. 1). Révès beteekent keerzijde (revers), wat vroeger aanleiding gaf tot den inval, den naam Reves voor een anagram te houden van Serveto. In Genève komt eenmaal de spreek-, hoor- of schrijffout *Revers* voor; met de leesfout *Revets* zou het anagram van *Servet* gevonden zijn. Daar de letters u en v in de 16de eeuw door elkander gebruikt werden, heeft de titel van 1531 *Serueto*, *alias Reues;* uit Reues ontstond de drukfout Renes, uit Renes werd Rennes, en zoo heet Servet (bij Sandius) Reves, Renes of Rennes; volgens Zeltner (Centuria correctorum eruditorum) is het bekend genoeg, dat hij zich nu eens Reves, dan Rennes, maar in zijne geschriften liefst van al *de Rennes* genoemd heeft! Wat Servet betreft, Tollin zegt met recht: „Göschen, Deutsche Klinik, 1875, p. 68, en andere weetnieten noemen hem Servede". Servedo is den luidjes dezer eeuw noch spaanscher voorgekomen, maar er is hoegenaamd geen grond voor dien naam. Op den Index van Alexander den VII[den] (blz. 119) wordt Servetus Hispanus van Michael Servetus onderscheiden.

([2]) (Blz. 1). Een Navarrees van een spaanschen vader: Quidem scholasticus medicinae, Michael Villanovanus, natione Hispanus, aut, ut dicebat, Navarrus, sed Hispano patre progenitus, in het jaar 1858 in de Commentarii facultatis medic. Paris. ontdekt door den heer Henri Tollin. Deze, een waalsch predikant te Maagdenburg, die reeds dertig jaren Servets werken en lotgevallen nagespoord heeft, meent de tegenstrijdigheden, — ze zijn helaas alle met eede bekrachtigd, — zoo te kunnen oplossen, dat een van de drie oorden Vilanova (V. de la Barca, V. de Segria, of anders V. del Picart) in Lerida (want er zijn minstens noch 36 andere *Vilanovas*, of met andere spelling voor dezelfde uitspraak 41 *Vilanobas*, 211 *Villanuevas* en bovendien *Vilanuebas*, *Villanuovas* enz. in voorraad) de geboorte-

plaats van Servets vader geweest, maar dat hijzelf in Tudela geboren is. Zooals onze kettersche landsman David Joris van Delft zich te Bazel van Brugge genoemd heeft, zou ook Servet zich ter eere zijns vaders van Villanova genoemd hebben. „Servet (Tollin noemt hem in den regel *den Arragoniër*) is eigenlijk een Navarrees, geboortig uit Tudela. De geboorteplaats zijns vaders, waar hij zich naar noemt, Villanova in het bisdom Lerida, ligt in Catalonië." Plaatselijk vertaald: de Noordhollander Johannes Trajectinus was eigenlijk een Noordbrabander, uit den Bosch; zijns vaders geboorteplaats, Maastricht, in het bisdom Roermond, waar hij zich naar noemt, ligt in Limburg.

(3) (Blz. 2). Op deze lijst ontbreken opzettelijk twee mystieke boeken, Desiderius Peregrinus en de Zieleschat, die Willis (1877, p. 156/7) noch aan Servet toeschrijft, wat echter Mosheim (1748, pp. 374 ss.) reeds weerlegd had. Bij Artigny (1749, p. 68) lezen we: „Il (Servet) corrigea ensuite (na 1542) plusieurs Livres pour Jean Frellon, entr'autres une Somme Espagnole de S. Thomas, dont il fit les argumens. Il traduisit encore de Latin en Espagnol divers Traités de Grammaire; ainsi qu'il est marqué dans la disposition de Jean Frellon (boekhandelaar in Lyon), du 13. Mai, 1553." Vgl. bladz. 4, nr. 11.

(4) (Blz. 8). De man (aangehaald bij Mosheim, pp. 7, 24, 47) is namelijk geboren te Wendelstein, dus een Wendelsteiner; daaruit maakte hij Cochlaeus, omdat (!) de wentelsteen (de wenteltrap, ook slak genoemd) in 't latijn Cochlea heet. De hervormer van Bazel, Husgen, d. i. Huisje, maakte (even als Melanchthon uit Schwarzert de zwarte aarde) van dat hoesken of huusken, Häuschen, eerst Hus-schyn, Hausschein, en daaruit Oekolampadius, wat Bilderdijk dan weer terugvertaalde in Hauslamp. Martinus Bucerus (Butzer) schreef ook onder den naam Aretius (= Ares, Mars, Martijn) Felinus (van felis, kat, de poetser, want Butzer en Putzer is voor 't duitsche oor hetzelfde). Geisshüssler noemt zich Myconius, Köpfel Capito, von Watt Vadian, enz.

(5) (Blz. 9). Zonder schijn of schaduw van wetenschappelijk bewijs, zonder dat zelfs Servet er een letter van gezegd heeft, laat Tollin hem eerst in Saragossa onder Anghiera, Petrus Martyr ab Angleria 1521—25 (!) studeeren, — een man, dien Servet later wel afgeschreven, maar als voormalig leeraar volmaakt geïgnoreerd heeft. (Voor de rechten geeft T. Alciati, voor de kabbalistiek Capito, voor de geographie Sebastiaan Munster, voor de wiskunst Petrus Apianus als Servets leeraren op. In de hoofdzaak schijnt Servet een autodidakt, met de deugden en gebreken dezer ontwikkeling te zijn geweest.) Van Saragossa zendt T. zijn held met Quintana (!) naar

Toulouse, om dan na volbrachte studie der rechten van Toulouse naar Barcelona te gaan (m. a. w. naar zijn vaderland, dat hij betuigt nooit weer gezien te hebben, terugtekeeren) en dan den keizer naar Italië te volgen. „Toen S. Spanje verliet, dat weet Tollin, kon hij drie talen: arragonisch van zijn vader, den notaris van Tudela, fransch van zijne moeder (*spruit eener fransche moeder* noemt T. hem bij Virchow, en citeert dan zijn opstel bij Kahnis 1875, p. 552 v., als kon de lezer dáar het bewijs vinden), latijn van zijn leeraar P. M. de Angleria"! T. noemt dat voor een Spanjaard een eminente taalkennis, ofschoon we bijv. in 't geheel niet weten, hoe S. zijne moedertaal schreef. Uit de proeven van zijn latijn, die T. in de geschriften van 1531 en 32 aanstipt, kunnen hier de volgende wel volstaan: Sabelliani philos. erant, et unum alium filium praeter Christum faciebant; extra Christum non magis tu Deum adoras, quam adoraret unus Turca. Et hoc est proprius quam Deum vocare spiritum, quia sit incorporeus. Iste est ejus a Deo propriissimus exitus. Dum prophetia ad futurum Christum dirigitur, nunquam nomen Jehovah sibi tribruitur. Aliqualiter enim tam se habet, qualiter antea non se habebat; semper quod video a Joanne dici logon, necessario in faciem Christi incido; ipsissimum corpus Christi est divinum; suas voor illorum, sibi voor ipsi, suum voor ipsius. Nec juxta scripturae veritatem es pugnantia dicere: cum esse ex gratia genitum. Nulla res coacte nec ab eam odio prosequente diligi potest ultra omnem volitionem. Tritheitae heeten Tritoitae. De scholaticismen (alietatem rei, causa essentians, ad proportionabilem sensum concede mihi, definitio quidditativa, non ita de per se dixisset) kunnen ons minder verwonderen. Hoe verklaart Tollin dat slechte latijn, dat zich in Servets latere werken natuurlijk verbeterd heeft? De barrevoeter Quintana, de taalmonsters der scholastiek, de rechtsgeleerde Accursianen te Toulouse, de Afrikanismen (!) der Vulgata (las Servet alleen de Itala?), zij hebben met hun allen het latijn van den kweekeling van Anghiera bedorven. „Geen wonder, dat Servet, toen hij in 1531 met zijn eerste geschrift voor den dag kwam, zijn klassieke zuiverheid verloren had"! Noch kluchtiger, zoo mogelijk, is deze volzin: „Geen der hervormers heeft bewezen, dat hij den Spanjaard in het grieksch en hebreeuwsch de baas is geweest." Men denke aan het grieksch van Melanchthon, terwijl bij Servet in boek I over de Drievuldigheid, dat Tollin voor een goed gesloten, reeds in Toulouse voltooid werk houdt, niet meer dan vier grieksche woorden voorkomen zonder spoor van verbuiging of zinbouw. Waarom gedraald met de bewering, dat Servet ook beter latijn en fransch schreef dan Kalvijn? Kalvijns hatelijkheid van 1554, dat Servet niet beter

grieksch kon lezen dan een schooljongen (atqui graecum sermonem nihilo magis legere quam puer alphabetanus potuit) is een uit persoonlijken afkeer voortgesproten overdrijving, maar Tollins uit voorkeur ontstane overdrijving is even onwaar.

Uit Tollins schildering van Servets verblijf te Toulouse een paar staaltjes. „De geheele stad scheen een tempel. Michael, dat schreef hij aan zijn vader, zag zich hier geheel omringd van crucifixen, heiligebeelden, reliquieën; het eentoonig klokgelui der kloosters hield den ganschen dag niet op; bij zonsondergang en kaarslicht werd de mis gelezen en alle missen werden druk bezocht; processies, talrijker dan Servet ooit gezien had, togen door de straten, de eene al prachtiger dan de andere [8]). Ook de groote stadsklokken luidden driemaal daags, om de lucht te zuiveren [8]). De brief, waarin Michael zijn vader meldde... Voor den ouden notaris was dat geen nieuwtje, want juist wegens de spreekwoordelijke vroomheid van Toulouse had hij zijn zoon naar de Garonne gestuurd. Toen Servet en de andere Spanjaarden (op hun muilezels) van de Pyreneeën afdaalden... Servet had in elken brief aan zijn vader opnieuw van processies te berichten, van Saragossa her waren ze hem niet onbekend... Servet schreef (in de rechtsgeleerde kolleges) woordelijk na en berichtte aan zijn vader in Tudela. Hooren wij wat de professor (voor het kanonieke recht) zegt: O gij diepe wijsheid, o gij onwaardeerbare geleerdheid, o gij vergode oude voorschriften, die ons in het menschelijk gewaad der goddelijke kapittels dezer eeuwige dekretalen verschijnt! O gij seraphijnsche Liber sextus, hoe onmisbaar zijt gij toch tot verlossing van arme zielen! O gij cherubijnsche Clementinen... O gij engelachtige Extravaganten... [87])." Niet waar, gij zoekt met spanning in de 55 geleerde aanmerkingen aan het slot dezer *Episode aus dem Leben Michael Servets*, waarin ik eenige woorden onderschrapt heb, want gij wist niet, dat we zelfs noch brievencahiers uit Servets studententijd, met het gezwets van een waanzinnigen verklaarder van het pauselijk recht bezitten? Welke teleurstelling! In nr. 3 wordt Beza, in nr. 8 een Extrait des registres du Capitoul, voor het geraaskal van den professor voor het pauselijk recht bisschop Homenaz uit Rabelais aangehaald! Is het geoorloofd zulke romantische knollen als wetenschappelijke citroenen uitteventen, zulke dingen voorbereidende studiën tot een biographie van Servet te noemen?!

Even nauwkeurig weet Tollin, dat Servet van den 12en augustus 1529 tot het einde van maart 1530 in Italië geweest is. We weten immers, hoe Karel de Vijfde van Barcelona naar Bologna ging, en van Italië naar den beroemden rijksdag te Augsburg toog? Heeft een gezeggelijk Servetaan dan meer noodig? Den 27en juli ging de

vloot onder zeil, den 12en augustus landde men in Genua. Alles goed en wel, maar Servet? Nu, zie maar eens goed door de vensteren uwer verbeelding op het gevolg des keizers: „Servet in het midden van den talrijken stoet van *edelpages*, een achttienjarig jongeling, van hooge gestalte, met een trotsche houding, diepzinnige, vurige oogen, een energieke neus, een ietwat toegenepen, fijnbesneden mond, het gelaat ernstig en bleek." Zoo woordelijk te lezen, niet in de Romanzeitung, maar in Raumers historisches Taschenbuch; en wel door iemand, die naar waarheid zegt, dat er geen echt portret van Servet bestaat. Onze verbeelding verzelt dat gewrocht eener koortsig verhitte, doodzieke methode over Monastero, Fornari, Ganio, Tortana, Voghera, San Giovani, Piacenza, waar we 6—24 sept. uitrusten. Daar redde zich de gezant van het protestantsche Neurenberg tijdig door de vlucht. Karel wou hem laten onthoofden, een gebeurtenis, die er den ontdekker van den bloedsomloop levenslang van terughield, den keizer een zijner werken optedragen! Als het glanspunt zijner italiaansche reis had Servet zich een ontmoeting voorgesteld met zijn leeraar Andreas Alciati te Pavia, voor hem het ideaal van den rechtsgeleerde. Doch daar kwam niets van. De tocht liep over Fiorenzola, Parma, Reggio, Modena, Certosa, Bologna, waar men den 5en oktober aankwam. Ware Servet naar Pavia gekomen, hij zou niet geworden zijn, wat hij nu voor ons is: de Kristologie zou wellicht nu noch zonder menschelijk persoon zijn (!). In de kathedraal van Saragossa had Servet (het was in april 1522, we kennen reeds de servetaansche bronnen van Tollin) Adriaan VI de mis hooren lezen, maar in Bologna, drommels dat was toch noch wat anders! Toen kwam de paus als pelgrim, en Michael was een knaap van elf jaren; nu verscheen de paus als k o n i n g d e r k o n i n g e n en Michael was een achttienjarig student. Niet meer? Zeker, hij was Quintana's g e h e i m s c h r i j v e r, k a n s e l i e r, hij hield ook voor den keizer het missaal, want (al had hij volgens Tollin het eerste boek van de Dwalingen in de leer der Drievuldigheid reeds in 1528 in Toulouse geschreven!), hij hield, ondanks zijn vurige jeugd, met diplomatische slimheid en een behoedzaamheid, die alles haatte, wat onrijp was (het staat alles l e t t e r l i j k bij Tollin te lezen), juist dat terug, wat zijn kristelijk bewustzijn het meest vervulde, met zijne ketterij. Doch wat zie ik! In de studie over de keizerreize (p. 79) is het toch weer niet Toulouse. „Michael schreef (noch niet voor den druk, maar voor zichzelven). En wat hij (de 17jarige) onder den eeuwig helderen en toch niet verzengenden hemel van Italië schreef, h e t e e r s t e b o e k d e r D w a l i n g e n, dat draagt aan 't voorhoofd de sporen van italiaansche helderheid, denkkracht en schoonheid, die

aan de latere, onder de nevels en onweersbuien van Zwitserland ontstane boeken ontbreken. In dat eerste boek overweegt de radikale kritische scherpzinnigheid, die wij ook elders op trinitarisch gebied bij de Italianen aantreffen. Daarbij voelde hij zich genoopt, zijn echt arragonschen naam, die op e t uitging, evenals zijn neef Andreas (Servet, toen licentiaat der rechten in Bologna, een neef, dien Michael nooit genoemd heeft), te italianizeeren in Serveto. (Tollin was hier goed op weg, wat men in zeker kinderspel noemt: zich te branden. Of hij daarom later zoo spotziek schreef: „Wellicht is Andreas Serveto van Aninjon aan zijne slechte verzen gestorven"?) Servets indrukken van de kroning, die den 22en februari 1530 plaats had, kennen we uit de Restitutio. Tollin schrijft: „Intusschen, al hebben we het bologneesche bericht uit M. Servets pen niet meer" .... Waarom schrijft Tollin het niet zelf? Wij hebben reeds gehoord, hoe behendig de schrijver van Quintana zich in een ommezien ontbolsterd heeft tot zijn edelpage, en deze edelpage wordt even gauw door hem tot hopman van zijn gevolg (Hauptmann des Ingesindes, der Edelpagen, van een bedelmonnikbiechtvader) bevorderd, om — in Augsburg vereenzelvigd te kunnen worden met een onbekenden, spaanschen *capitano*, die daar (vertelt Spalatin) in het latijn Luther tegen de stellingen van Eck in bescherming genomen heeft. De *valet* te Vienne heeft dat nooit gedroomd! De protégés van bisschoppen, die T. ter vergelijking aanhaalt, bewijzen niets voor zijn roman, dat Servet tot aan Quintana's dood (1534) in zijn dienst bleef, maar tevens op den rijksdag — rijknecht en schrijver van Martinus Bucerus werd! De inval, dat Servet misschien in Augsburg den dienst bij Quintana met dien van Butzer verruild heeft, is Mosheims eigendom. Maar de memorie van toelichting schreef Tollin. Butzer kon namelijk niet buiten een sekretaris, want hij schreef zoo'n foeileelijke hand, dat het bijna ongeoorloofd zou mogen heeten, als men het aan hem overgelaten had zelf zijne brieven te schrijven. Zijn schrift is zoo goed als onleesbaar, zegt Tollin; de hand van Farel kan men tenminste noch door een vergrootglas lezen, maar zoo erg als dat schrift van Butzer — neen, de heer Tollin kent geen tweede voorbeeld. Zoo komen we zonder tegenspraak op den spaanschen *capitano de pages*, die uit liefhebberij in de theologie staljongen wordt bij een predikant met een groot gezin en drie gulden 's weeks. (Ik gebruik nergens uitdrukkingen, die niet bij Tollin voorkomen: „De spaansche knaap zag het rijk der hemelen in Luthers hart." „De *bibelradikale Universal-Unionist* speelde in Koburg slechts de rol van rijknecht en schrijver.") Dat wil zeggen, Servet blijft (ook als 18jarig rijknecht) toch altijd de beschermheer zijns nieuwen meesters, vooral

toen deze in september 1530 in vliegende vaart een nachtelijken rit van Augsburg naar Koburg maakte, om met Luther over den avendmaalstwist te onderhandelen. Misschien herinnert zich deze en gene lezer de hooggekleurde hoofsche romans van Louise Mühlbach, die daarbij altijd zoo nauwgezet „de eigen woorden des konings" of „der keizerin" van het voortbrengsel harer verbeelding onderscheidde. Nu, dat was toen maar een zwakke verbeelding! Tollin laat Servet door Quintana naar Luther sturen; Butzer, de man zonder papieren, onder de bescherming van Servets vrijgeleide reizen; wellicht zelfs (ik vertaal woordelijk!) heeft Butzer (de meester), tot eigen veiligheid, zijn rol en gewaad met den jongen spaanschen heer (zijn dienaar) geruild. „Dat de jonge, streng arragonsche edelman uit het gevolg des keizers zich den vreemden, ketterschen, pasloozen dominee door nacht en weder heeft aanvertrouwd, de ervaren Duitscher den Spanjaard, dat was voorzeker evenzeer een teeken van hun wederkeerige hoogachting en liefde, als van hun geestdrift voor hun zaak en voor Luther." „Voor den *Gewaltritt* naar Koburg was hun geen offer te groot. Roepen wij ons de omstandigheden voor den geest! Den 17en september hadden beide, even verlekkerd op den aanblik van Luther, van de reis van den keurvorst van Saksen naar Koburg gehoord, die voor den volgenden dag was vastgesteld. Dadelijk lieten zij aanvragen, of zij zich bij den machtigen beschermheer mochten aanmelden. Een pikante situatie: Zwingli's vriend en de amanuensis des keizerlijken biechtvaders verzoeken den Saks om zijne bescherming voor een reis naar Luther. Johannes de Verstandige [hoe kon het anders!] gaf zijne toestemming. Butzer gordde zich aan tot de vermoeiende reis. Overdag slapend, liet hij door den famulus (Servet) alles in gereedheid brengen. Des nachts stond hij op en schreef, d. i. dikteerde (Servet natuurlijk!) voor 3 uur in den morgen den brief aan Zwingli (van den 18en september), die thans twee gedrukte bladzijden vult. 's Morgens om 3 uur (18 sept.) brak hij met zijn famulus (Servet) op, reed in een scherpen draf door den septembernacht, nu tóch zonder den keurvorst, daar deze zich intusschen bezonnen had, en verwisselde alle 5—6 uren van paarden. Wellicht kon hij de voor den keurvorst gereed staande harddravers gebruiken. Om 9 uur ongeveer kwam Butzer met zijn j o n g e n (Servet) in Neurenberg aan (een door Kaspar Hauser wereldberoemde stad, L.), gebruikte daar, terwijl de paarden verwisseld werden, het middagmaal en verhandelde met den (lutherschen) hervormer van Neurenberg, Andreas Osiander, over het avondmaal . . . Des avonds, eventjes voor 't heksluiten — den 18en september gaat de zon te 6 uur 8 minuten onder — bereikte de straatsburger predikant met zijn famulus Koburg. Nadat zij gesoupeerd hadden, s c h r e e f, d a t i s d i k t e e r d e B u t z e r

den latijnschen brief aan de straatsburger predikanten [aan Jakob Sturm en Mathis Pfarrer], die, uit Koburg den 18en september gedagteekend, in het Thomasarchief te Straatsburg bewaard wordt. Vervolgens gingen ze naar bed, sliepen uit en gingen 's maandags den 19en september op het slot, om met Luther te ontbijten." Is dat geen aardige historie? Hoe jammer, dat de director van genoemd archief in Straatsburg, de heer Erichson, zooals Tollin (M. Servet und M. Butzer, 1880, p. 117, aanm. 3) verhaalt, hem vriendelijk moest berichten, dat de oorspronkelijke brief (dien Butzer, we hebben het pas vernomen, Servet gedikteerd heeft) toen juist niet te vinden was. Dat zoo'n beslissend dokument ook altijd zoek moet zijn, als een mensch er zoo heel, héel erg benieuwd naar is! Mij ging het ook zoo, dat wil zeggen met de nieuwsgierigheid, en de heer director leeft noch, en is noch altijd een toonbeeld van bereidwilligheid. De brief is vier bladzijden groot, van boven tot beneden volgeschreven. Vertaald kan men den hoofdinhoud,. — Butzer besprak twee dagen met Luther den strijd over de avendmaalsleer, — lezen bij J. W. Baum, Capito und Butzer (1860, pp. 473—75), den oorspronkelijken tekst bij Hans Virck, Politische Correspondenz der Stadt Strassburg im Zeitalter der Reformation (I, Strassb. 1882, 1517—1530, p. 512), en wel met de aanteekening „Thom. arch. *Orig.*", dat wil zeggen: naar den oorspronkelijken brief van Butzers hand. En zoo is het! De uitgever schrijft: „der Brief ist ganz gewiss von Bucer selbst geschrieben." De heer Erichson bevestigt dat (den 4en april 1889): *Manu certissima Buceri.* Wat nu? Heeft nu misschien de arragonsche edelman den brief aan zijn famulus Butzer gedikteerd!? De heer Tollin zal wel raad weten, maar voor ons gewone menschenkinderen, die hersenschimmen niet voor geschiedenis houden, is het mirakel verdwenen, dat de beruchte schrijver tegen de Drievuldigheid Melanchthon in Augsburg, Osiander in Neurenberg, Luther in Koburg, gesproken en op de terugreis met Butzer Ulm, Memmingen, Lindau bezocht, in Constanz met de familie Blarer, in Zürich met Zwingli verkeerd zou hebben, zonder dat er het allergeringste spoor van in de geschiedenis te vinden is! Den heer Erichson te Straatsburg moet ik oprecht danken voor al het geschrijf, dat ik hem veroorzaakt heb, en voor de voorbeeldige dienstwilligheid, die hij daarbij bewezen heeft.

Van hetzelfde gehalte als Tollins hopman is Dastres officier van gezondheid. „Un peu plus tard (nadat Servet in Bologna en Padua bij Frans Litigatus en Realdo Colombo gestudeerd heeft), il suivit les armées de Charles-Quint en qualité de médicin"! Dat werd in het jaar 1884 in de Revue des deux Mondes verteld.

(⁵⁴) (Blz. 10). Brief van den 25en Okt. 1530. De woorden Quare audirem eum, qui negat filium vel coaetaneum [coaeternum] vel consubstantialem Patri, nosque interim ut blasphemos reiicientem (Mosheim 1750, p. 16) doelen onfeilbaar op Servet. In een strijdschrift van 1575 verhaalt H. Bullinger in Zürich een historie, die naar de tijdrekening hier geplaatst zou moeten worden. In het jaar 1530 (dus 45 jaar geleden) waren de hervormers Zwingli, Oekolampadius, Capito, Bucerus en Bullinger eens bij elkander, om maatregelen tot behoud der ware leer te beramen. Bij die gelegenheid beklaagde zich Oek. zeer over een onbeschaamden en koppigen (frechen und stättigen) Spanjaard, M. Servetus geheeten, die telkens met gruwelijke vragen aankwam, hem afgrijselijk bemoeilijkte, en een Ariaan was. Oek. was bevreesd, dat S. zijne gruwelen ook verder uitstrooide. Daaruit ontstond het volgende gesprek.

Zwingli. Broeder Oek., dan moogt gij wel waakzaam zijn! Want de valsche booze leer van den boozen, strafwaardigen Spanjaard, zou geheel onze kristelijke religie vernietigen. Want indien Kristus niet waar en eeuwig God ware, dan kon hij onze verlosser niet zijn. En dan zou alles valsch zijn, wat de heilige profeeten en apostelen de kerken geleerd hebben en waarvan wij meer dan verzekerd zijn. God bewaar ons, dat zulk een gruwel nu en nimmer onder ons kome. Daarom zie bijtijds toe en strijd onvermoeid. Los zijne drogredenen op en beproef, of gij hem met goede heldere bewijzen tot de waarheid bekeeren en gewinnen moogt.

Oek. Dat heb ik alles bij hem beproefd, maar hij is zoo verwaand, vermetel en twistgierig, dat niets aan hem beklijft.

Zwingli. Dat is een onverdragelijke zaak in Gods kerk! Doe dus wat ge kunt, dat deze gruwelijke godslastering niet, ten nadeele van het kristendom, openbaar worde (nit der luft gelassen werde).

Indien deze kerkvergadering tegen Servet geen vroom verdichtsel is (Oek. schreef eerst den 20en juli 1531 aan Zwingli over Servet, op de inwendige gronden tegen het verhaal kom ik later terug) dan is zij toch sterk overdreven of Bullinger is door zijn geheugen bedot. Opmerkelijk is het, dat de biographen der genoemde mannen de bekende anekdote geheel ignoreeren. Niet alleen R. Christoffel (Elberfeld 1857) en J. C. Mörikofer (Leipzig 1869) zwijgen in hun leven van Ulrich Zwingli, maar ook K. R. Hagenbach, Johann Oekolampadius und Oswald Myconius, die Reformatoren Basels (Elb. 1859, p. 165, nr. 4, Servet); J. W. Baum, Capito und Butzer, Strassburgs Reformatoren (Elb. 1860, Servet, p. 478); C. Pestalozzi, Heinrich Bullinger (Elb. 1858, p. 218, gezwets over Servede). Willis geeft (p. 34) de Brieven van 1536 (!) als bron op,

en Gerbert, die Keller en Tollin over zulke fouten zoo gevoelig op de vingers tikt, schrijft (1889, p. 115): Mit Kummer hatte der Basler Reformator Zwingli berichtet(!) und von Zürich aus(!) folgende Antwort erhalten — en dan wordt Mosheim 1748, p. 17 aangehaald, waar alleen de bron van 1575 (z. j.) voorkomt. Er staat noch een andere fabel in dezelfde bron: „Onze Heere Kristus strafte (1531) terstond den drukker (der Trinitatis erroribus) zoo verschrikkelijk, als hij verdiend had." Daar is niets van aan! Evenmin als van de reis, die Bullinger Servet van Bazel naar Turkije laat doen. Palladius had hem in 1557 van Parijs naar Afrika, G. Major in een wittenberger dissertatie van 1570 naar Numidië gestuurd. Hoe kon iemand den Qoran aanhalen zonder die verre reizen? Gissingen uitgeven voor feiten is bij schrijvers een gewone vergissing tot op den huidigen dag. Eerst de la Roche heeft in 1712 aan die saraceensche uitstapjes van Servet een einde gemaakt. Voor een krypto-muzelman, de Morisken waren toen noch niet geheel uit Spanje verdreven (Rochau, Moriscos in Spanien, 1853), heeft men Servet noch in deze eeuw gehouden. Maar zijne scherpe beoordeeling van Mahomed in den Ptolemaeus van 1535 weerlegt dit voldoende.

Van al de nieuwe Servetlegenden zal de Mosheim der toekomst niet meer zeggen dan de oude Mosheim over deze. „Eenige melden (Mosheim geeft p. 9 zijne bronnen op), dat Servet door Kalvijn tot de kennis der waarheid gebracht werd. Een ander zegt, dat hij een leerling van Willem Farel geweest is, van denzelfden Farel, die hem bij zijn dood vergezeld heeft. Ja, daar zijn er, die ons berichten, dat hij een tijdlang predikant en wat meer is, een ambtgenoot van Kalvijn geweest is. Ellendige verzinsels, die nauwelijks zooveel waard zijn, dat men hunner gedenkt." Een verzinsel over Servet en Oekolampadius in Ruchat, Hervorming van Zwitserland, zie bij Mosheim, p. 16, aanm.

II.

(6) (Blz. 19). Plato est Socrates. Dat fraais herinnert aan een scholastieke misselijkheid bij Servet (1531, bl. 41): „Indien de tweede persoon Maria aannam, zooals zij Christus heeft aangenomen, dan staan de sophisten toe, dat men zeggen mag: Christus(!) is Maria, Christus heeft den zoon van God gegenereerd, Christus is zijne moeder, Christus is man en vrouw tegelijk. Onthoud u, bid ik, van

lachen, want dat volk heeft ijzeren voorhoofden op den koop toe, zoodat ze niet schaamrood kunnen worden."

([7]) (Blz. 21). *De trinitatis erroribus.* Als we het boekje doorbladeren, vallen ons al dadelijk aanhalingen van kerkvaders en latere godgeleerden in het oog: Tertullianus tegen Praxeas en tegen Marcion, boek 3 en 4, Ignatius (bl. 35, ad Philippenses), Augustinus tegen Sabellius en tegen Arius, Basilius magnus tegen Eunomius, boek 4, Origenes tegen Celsus en Homiliën, Cyprianus (in epistola ad Magnum), Hilarius de Trinitate, lib. 4, Augustinus de Trinitate, lib. 2, cap. 6, Ricardus de Trinitate, lib. 3, cap. 2, Irenaeus, Theophylaktus, Athanasius, Johannes Damascenus, Nazianzenus, Damasus, Clemens en Dionysius, Alexandrinus, Isidorus (van Sevilla), Maximinus, Maxentius Constantinopolitanus. Gnostieken en andere dwaalgeesten zijn vertegenwoordigd door Simon Magus, Carpokrates, Cerinthus, Photinus, Cerdon, Valentinus en zijn aanhanger Ptolemaeus (de demiourgos, *bytus*, pleroma en aeonen ontbreken ook niet), Victorinus, Ebion met zijne Ebionieten, Marcus Calarbasus (ten spijt van professor Volkmar), Donatus, geheel de verloren schare der Aetianen, Bonosianen, Monarchianen, Patripassianen, Macedonianen, Eunomianen, Origenianen, Marcionieten, Nestorianen, Entychianen, Alogi, Metangismonieten, Paulus van Samosata, Porphyrius, de Lutheranen. Op apokrief gebied voert ons Sapientia, Baruch 3, Petrus in recognitionibus Clementis libro primo (en elders), de testimonia Sybillarum, op buitenkristelijk gebied Targum Jonathan, Talmoed, Kabbalistiek en Qoran, Rab Chimhi (sic) contra Christianos, Rab Moyses Aegyptius (Maimon) libro Perplexiorum primo cap. 28. Niet alleen het derde boek de anima (van Aristoteles) herinnert aan de scholastiek. Een rechtsgeleerde aanhaling luidt zoo: in L. (de Lex of wet) Item apud § ait Praetor. ff. de incurijs, quòd ex etc.

Men worde niet duizelig van deze geleerdheid! In den goeden ouden tijd had men allerlei bewijsplaatsen en stellingen uit vroegere auteurs maar voor 't grijpen. Bij het naslaan van Kalvijns bronnen voor den oudsten tekst zijner Institutio vond ik in Gratianus alles voor zijne polemiek in voorraad. Men zou naar die methode al heel gauw een algemeene geschiedenis uit de moderne Babbelboeken (Conversationslexika) kunnen putten, en toch geeft die vergelijking een veel te hoogen dunk van dat soort van geleerdheid. Servet haalt bijv. (op bl. 92) aan: Paulus Burgensis in suo Scrutinio. Daarmee is bedoeld: Dyalogus qui vocatur Scrutinium scripturarum van Salomon Levita; als bisschop van Burgos schreef hij in 1434 een samenspraak tusschen den farizeër Saulus en den katholiek Paulus. De bekeerde Jood toont aan, dat de oude rabbijnen ook een drieheid

in God leeren; dat men niet in alle dingen naar de verborgen (mystieke, allegorische) beteekenis der bijbelteksten zoeken, maar ze eerst historisch en dan geestelijk verklaren moet (precies dat, wat Servetus gedaan heeft!); in een kap. onderzoekt hij, of er in het wezen Gods een generatie plaats heeft. Hij heeft citaten uit Kimchi, Mozes Aegypt., Baal Nizaon, Bereschit Rabba, zie H. Graetz, Gesch. der Juden, VIII, pp. 84—93. Tollin is overtuigd, dat Servet alle rabbijnsche geleerdheid uit dat boek geput heeft: Paulus de Santa Maria „entlehnt er seinen chaldäisch-rabbinischen Glanz." Tollin ziet in Servets eerste boekje reeds zijn drie eerste *Lehrphasen*: 1 = Lib. I (Toulouse 1528, maar blz. 237 waren we met datzelfde stuk in Italië 1529/30; ja men kan óok bij T. lezen, dat het in 1530 reeds geschreven en in het voorjaar van 31 verschenen is, Hilgenfeld 1878, p. 463!); 2 = Lib. II—IV (Bazel 1530); 3 = Lib. V—VII (Straatsburg 1531). Maar dat zijn (afgezien van de Dialogen, waarin Servet alles herroept, wat hij onlangs over de Triniteit geschreven heeft) niets dan luchtkasteelen der stelselzucht. De verwijzing naar een voorafgaand stuk, bijv. in boek vier naar boek twee (bl. 92: *ut dixi libro* 2), kon zelfs in de drukproef gemakkelijk bijgeschreven worden. Maar verwijzingen naar de volgende boeken in 't algemeen (bl. 16 en bl. 22: *ad sequentes libros*, bl. 59: *de qua infra dicemus*, bl. 95: *sed de his plura in sequentibus*, bl. 96: *de quo infra*) en in 't bizonder (in boek I, bl. 25: Tertio testificatur Spiritus Sanetus, hoc quid sit taces, *libro sequenti expositurus*, in Bazel dus? *pro nunc dico*, in Toulouse? Bl. 26: hunc locum facere indicabit *liber sequens*; ja hij wil daar reeds aan 't einde van 't derde boek bewijzen, ostendam tibi *in fine libri tertij*; in boek II, bl. 45: quem filij hominis ascensum *intelliges libro* 4. *pro nunc dico*) duiden toch aan, dat S. bij 't schrijven van meet af een schets voor 't geheele werk in 't hoofd had. Eene verwijzing reeds in het tweede boek naar het laatste (bl. 63: de his hebraismis, qui errare eos facerunt in uerbo, *dicam libro* 7) is afdoende.

(8) (Blz. 26). Ik herinner mij duidelijk uit een kollege van Scholten, het was in 1854, hoe toen de logosteksten in 't vierde evangelie dat alles niet mochten beteekenen, wat ze in een later werk over datzelfde boek wel moesten beteekenen: in 't kollege was het evangelie noch van Johannes, in 't boek niet meer, er was derhalve geen tekstverdraaiing meer noodig.

(9) (Blz. 28). Crede mihi, intolerabiliora sunt ista, quam ea, quae ego dico, et maior hic animarum pernicies, praecipue cum inter vos de fide vestra non constet, *aliter enim propriis auribus a Te declarari audivi et aliter a Doctore Paulo et aliter a Luthero, & aliter a Melanchtone.* Gehen die Worte: propriis auribus, wie

es scheinet, auf alles dasjenige, was folget, so is es gewiss, dasz Servet eben so wohl Luthern und Melanchthon, als Oekolampadius mit eignen Ohren gehöret habe. Er zeiget mit keiner Sylbe an, dasz er Luthern und Melanchthon auf eine andre Art, als Oekolampadius, gehöret habe. Und nach den ordentlichen Auslegungsregeln musz man ihn so verstehen, dasz er die Lehrer die er nennet, alle viere auf einerley Art und Weise, und nicht den einen mündlich, den andern schriftlich, gehöret habe. Allein Servet ist kein Mann, der stets Regelrichtig schreibet. Und wann sollte er im Jahre 1530 zu Wittenberg gewesen seyn? Da er mit Quintana aus Italien nach Deutschland kam, waren Luther und Melanchthon schon von Wittenberg abgereiset, jener nach Coburg, dieser nach Augspurg: und im Octobermonate war Servet schon zu Basel gewesen. Wer der Doctor Paul sey, den er neben Luther und Melanchthon will gehöret haben, weisz ich nicht." Zoo Mosheïm, 1750, p. 24. Bij Dr. Paulus heeft men aan Speratus in Koningsbergen, Fagius te Isny, ja zelfs aan den apostel Paulus gedacht. Tollin verhaalt (Servet u. Butzer, p. 105): „Denn mit meinen eigenen Ohren habe ich gehört, dasz Du ihn (den Glauben) anders erklärst und anders Doctor Paulus (Phrygio, Dein Baseler Doppel-College) und anders Luther und anders Melanchthon." Willis (p. 52) vertaalt en verklaart de plaats somewhat differently from Tollin: for with my own ears I have heard you say one thing, which is otherwise declared by doctor Paulus, otherwise by Luther, and yet otherwise by Melanchthon. Een duitsch philoloog en theoloog, wien ik de regels zonder eenige opheldering toezond, vertaalde: denn dasz du ihn (den Glauben) anders als den Lehrmeister Paulus (Ironie, da die Reformatoren stets den Ap. Paulus im Munde führten) und Luther und Melanchthon erklärst, habe ich mit meinen eigenen Ohren gehört. Also: Servet hat es durch Aeuszerungen von Oekolampad gehört, dasz s e i n e Definition der fides eine a n d e r e als die der Wittenberger sei, wie denn in der That nach Alex. Schweizer ein Unterschied in der Rechtfertigungslehre besteht. Uebrigens der Apostel Paulus hat keine imputatio Lutherana, cf. Beck's Erklärung der δικαιοσύνη. — Men zou nu verder noch kunnen zeggen: propriis auribus voor a Te zou dan alleen, indien Servet klassiek latijn schreef, en als het voor het eerste aliter stond: propriis auribus enim aliter a Te audivi, het besluit wettigen, dat Servet ook Luther en M. persoonlijk gehoord heeft; en dan zelfs zou het beter latijn zijn: propriis auribus enim aliter te (fidem) declarantem audivi, aliter doctorem Paulum etc. Doch waartoe krieuwen en Tollin de vreugd vergald? Hij toch vernam uit dezen servetaanschen volzin het h i s t o r i s c h f e i t, dat Servet Luther gehoord heeft en maakte de ge-

volgtrekking, dat dit geschied is in gezelschap van Butzer te Koburg. De voorwaarden tot die reis stonden (bij Tollin p. 110) vast: 3, 4, 5 goedgezadelde hardloopers op bepaalde stations en een aan reizen gewone, geleerde, geoefende schrijver, voor rekening natuurlijk van den raad van Straatsburg. *Ist doch Butzer kein Kunstreiter.* Al had hij nooit op reis een dienaar meegenomen, hier was hij onmisbaar. Butzers *Gewaltritt* is (p. 114) ongehoord en ondenkbaar zonder een famulus en een geschikter famulus dan uit de school van Quintana (hield die biechtvader te Augsburg een kweekschool voor protestantsche geheimschrijvers?) was nergens voor hem te vinden. Daarom blijven wij daarbij (zegt Tollin, die liever een luchtkasteel ter wereld bracht dan een blik op den beslissenden brief in Straatsburg te werpen; had hij een voorgevoel?) wij blijven er bij: Servet hoorde Luther, hij hoorde hem den 19en en 20en september 1530 te Koburg, hij hoorde hem als amanuensis van Dr. Maarten Butzer" — en was, wij weten het immers, zoo verdiept in de luthersche leer van het avendmaal, dat hij aan zijn meester overliet, dat te doen, waarvoor hij volgens Tollin volstrekt onmisbaar en waarvoor hij alleen meegenomen was. We hebben hier de methode van de Vries en Noordziek over Laurens Coster, van Feuerbach en Daumer over Kaspar Hauser voor ons! Doch dat daargelaten, wat beginnen we met de bewering van Servet? Niets. Van een bezoek in Wittenberg weten we niets, in Koburg werd de avendmaalsleer behandeld, gedurende het tijdvak der augsburgsche geloofsbelijdenis was Melanchthon goed luthersch in de sola-fide-theorie, van synergismus en Philippismus was toen noch geen sprake. Maar dat er allerlei geloofsdefinities voorhanden waren is zeker. Servet is niet de man, dat al zijn woorden voetstoots als feiten kunnen gelden, want zijne eeden kunnen het niet eens. Als ze ons moeilijkheden baren, moeten ze door bewijzen gestaafd worden.

(10) (Blz. 29). Luther had in 1526 de leer van Oekolampadius over het avendmaal voor een duivelsche verklaard, te Marburg in 1520 schold hij Butzer voor een deugniet uit. Maar den 5en Augustus 1531 schreef Oek. aan Butzer, dat die van Bern zich zeer over dat boek geërgerd hebben, dat de (luthersche) drukker Secerius er zich in verkneukeld heeft, en verzocht hen aan Luther te schrijven, dat het elders (niet in Bazel) en buiten hun voorkennis gedrukt is. Hij noemt het een groote onbeschaamdheid van Servet om te beweren, dat de Lutheranen geen juist begrip van de rechtvaardigmaking hebben.

(11) (Blz. 29). Liber de erroribus Trinitatis (*de Trinitate* zou wel zoo goed geweest zijn) cujusdam Michaelis Hispani de Serveto (!) impia quaedam habet. Asserit enim, Christum non esse

Deum naturalem, sed per gratiam tantum. Praeterea multa absurda continet, quae magis ad discordiam et scandala faciunt quam ad aedificationem. Non igitur permittendus nobis videtur, ut hic vendatur. Zeitschrift für historische Theologie, Gotha 1860, p. 52.

([12]) (Blz. 31). Tollin noemt het geschrift met overhaasting geschreven en gedrukt (op de bladen 13, 15, 17, 19 in Lib. II staat Lib. I, in den nadruk alléen op 15 = B7). Aan de denkbeelden ontbreekt de scherpte en juistheid, de samenhang is geringer; de stijl slechter dan de door Servet zelf afgekeurde van 1531. Karakteristiek is de wijze, hoe Tollin (Lehrsystem I, 167) over de herroeping heenwipt: „Der formelle Widerruf auf der Rückseite des Titelblatts ist bekannt genug (siehe z. B. Mosheim, p. 44, Anmerkung, gij hebt dat boek toch op uw tafel, aandachtige lezer?) und hat dogmatisch kein Interesse"!

([18]) (Blz. 37). Tollin wijst ter verklaring van dat bloeddorstig vertelsel op een brief van den predikant Martinus Frecht (Ulm den 25en nov. 1538) aan Capito. De briefschrijver uit den wensch, dat de hervormers van Straatsburg Servet (Frecht had gehoord, dat hij dood was, CR 10b, 289) door een boek weerlegd hadden, maar hij verheugt er zich toch over, dat zij zijne leer althans, zooals hij vernomen heeft, in hun voorlezingen in stukken gescheurd hebben (praelectionibus vestris illas convulsisse pro suggestu, waaruit dan bij Kalvijn dignum esse, qui avulsis visceribus discerperetur geworden is). Waren toch alle konjekturen van Ds. Tollin zoo aannemelijk! Maar dan mag men niet weer in een andere stemming doordraven als in de volgende machtspreuken: „Onder redetwisten, strijd, laster, bedreigingen (o. a. om gevierendeeld te worden!), vervolgingen snellen drie jaren (Bazel, Straatsburg en Hagenau) daarhenen."

„Sedert de antitrinitarische werken van Michael Serveto alias Reves ab Aragonia Hispanus de wereld doorliepen, had zijn roomsche vader, heel de adellijke maagschap, hem verstooten; zijn voormalige beschermer Quintana, ontzet van dezen gruwelijken ketter, dien hij in zijn eigen huis geherbergd had, was in 1534 (van den schrik??) gestorven"! Servet „genoot geen (kerkelijke) praebenden (pfründe) meer"! Zwingli wilde hem (hem, Servet dus, terwijl bij Bullinger, hiervoren bladz. 243, toch alleen van zijn gevoelen sprake is!) „nit der Luft lassen."

„Uit Bazel verbannen, in Regensburg verafschuwd, in Straatsburg uitverkoren om gevierendeeld te worden, in Charlieu bij ziekenbezoek des nachts overvallen, wordt hij vervolgens (?) driemaal na elkander tegenover den beul geplaatst. Telkens (?) luidt de aanklacht op den dood in de vlammen. Maar het parlement te

Parijs spreekt hem vrij; aan den kerker der inquisitie te Vienne onttrekt hij zich door de vlucht: de vuist van Kalvijn houdt hem in het vuur van Genève gevangen, totdat hij asch geworden is." Charlieu is in dit verband een noch onwaardiger spel met ernstige dingen als de verdichte aanklacht op vlammendood voor het parlement te Parijs. En dat Servet „gaarne, gelijk hij alom in het vuur leefde als een salamander, ook in de vlammen sterven wilde", het is niet van den man te vergen, en het is ook niet waar. En toch was hij een martelaar, en omdat hij dat was, kan romantische bombast hem slechts schaden.

Zou men echter, na dat duitsche tafereel van het vervolgde wild, voor mogelijk houden, dat Tollin onzen franschen naburen vertelt: „Il se peut bien que, déjà de son vivant, M. S. ait eu des amis parmi les sénateurs de Francfort-sur-le-Main, comme il en a eu dans les sénats d'Augsbourg, de Spire, de Strasbourg, de Bâle et de Venise"? En wordt men niet angstig vanwege de menschelijke kortzichtigheid, wanneer de auteur van deze ontboezemingen schrijft: „Nichts liegt meinen monographischen Studien ferner, als Partei-Tendenz . . . Klarstellung der geschichtlichen Wahrheit ist meine einzige Tendenz"?

III.

([14]) (Blz. 38). Henry (Das Leben Johann Calvins des groszen Reformators) beweert in het derde deel (p. 119): „Hij (Servet) zegt ons, dat hij in het jaar 1534 (dát zegt hij nergens!) in Parijs gestudeerd heeft. We hebben gezien, dat in het jaar 1534 de jonge Kalvijn, toen reeds beroemd (volstrekt niet!), zich te Parijs bevond, om daar de evangelische kerk te schragen. (Fabel!) Servet besloot (!) hem zijne overtuiging meetedeelen, tijd (dag?) en uur waren afgesproken, Servet bracht evenwel zijn voornemen niet ten uitvoer, keerde naar Lyon terug, waar hij met zijn Ptolemæus bezig was. Toen hij Parijs verlaten had ging hij naar Orleans (en dus niet naar Lyon?). Johannes Wier verhaalt, dat, toen aldaar de beruchte, bedriegelijke spookhistorie door de Franciskanen vertoond werd, hij er eenige niet onvermaarde vrienden gehad heeft, o. a. Michael Villanovanus. Naderhand ging hij een jaar naar Italië. In Parijs zag Servet Frans den Eersten, die naar oud gebruik klierzieken aanraakte om ze te genezen. Hij spreekt er van (van Parijs!?) in zijn Ptolemæus en twijfelt aan deze wonderkracht, omdat hij de

lui niet zag genezen. Hij schijnt dus aan het geloof (!) geen geneeskracht toeteschrijven, die wij destijds (de geneeskracht des geloofs!) evenzoo in Engeland vinden, waar de koningen door aanraking koude koorts en valzucht genazen (genaazen!). In Lyon werd Servet korrektor, in 1537 ging hij weer naar Parijs, werd magister," enz. Uit zulk een mengelmoes bestaan de biographiën van Servet. Aan de verwarring met een reeds in 1534 niet onbekenden arts Michael Villanovanus te Orleans, is Mosheim (1750 p. 32) schuld. Niet alleen Johannes Weyer (deze wordt met Wier bedoeld, zie prof. Carl Binz, Doctor Joh. Weyer, ein rheinischer Arzt, der erste Bekämpfer des Hexenwahns, Bonn 1885), maar ook Beza, die in 1535 te Orleans was en over de bedoelde spookhistorie geschreven heeft, en Sleidanus, die er in een brief van gewaagt (CR. 15, 112; let wel, in een brief van april 1554, en waarin hij van onzen held spreekt: Non multo post allatus etiam est tuus de *Serveto* liber ex quo necessaria meo instituto desumpsi), zouden van den vermaarden Dr. Michael Villanovanus (alias Servetus alias Reves) te Orleans 1534 hebben moeten hooren en er zich althans later tengevolge van zijn marteldood aan hebben moeten herinneren. Niemand weet dit natuurlijk beter dan Tollin, wat hem echter niet belet, Wier, den bestrijder der heksenspokerij, onder de vrienden van Servet optesommen. Dat zijn sterke „vergissingen"! Op het sprookje over Kalvijn kom ik onder 1538 terug. Bij Paul Pressel (Johann Calvin, ein evang. Lebensbild, Elb. 1864, p. 19) luidt het als volgt: Calvin konnte sich (1534) der Meinung hingeben, (in Paris). Raum zu einer Wirksamkeit zu finden. Und Etwas, das nach zwei Jahrzehnden eine tragische Fortsetzung erlebte, that er auch wirklich. Er forderte Michael Servet, der eine Schmähschrift gegen das Trinitätsdogma herausgegeben hatte, zu einer öffentlichen Disputation (!) heraus oder nahm vielmehr die Herausforderung (!) von Seiten des Stürmers an. Calvin glaubte der Gefahr, womit ein solches Auftreten (tot verdediging van de roomsche Triniteit?) für ihn verbunden war, Stand halten zu müssen: Es galt, die evangelische Bewegung für freigeistigen Ausschreitungen, vielleicht auch noch den unruhigen Freigeist vor weiterer Ueberstürzung zu retten. Ort und Stunde des Zweikampfs waren bestimmt. Wer aber trotz allem Lärm (!), den er von der Sache gemacht, nicht erschien, war Servet. Wäre er doch damals erschienen um sich beschämen zu lassen: es hätte zum Glück für beide ablaufen mögen." Over een vrijdenker Villanovanus, tijdgenoot van Servet, zie Mosheim, p. 111.

(15) (Blz. 39). 't Is inderdaad kluchtig (of droevig) te zien, hoe Tollin ook hier weer de feiten omkeert. Er is bij hem geen sprake van een hier en daar om- en bijgewerkten nadruk van het

werk van Friese en Pirckheimer, en het handelsartikel van Grüninger, maar van een werk van Servet, waarbij deze Friese *stark benutst* en Pirckheimer *als seinen Gewährsmann kund giebt.* Kort en goed, de gebroeders Trechsel „bevelen M. V. den latijnschen tekst van Pirckheimer overal ten grondslag te leggen. Zij noemden dat al dadelijk op den titel een voorkeur (einen besonderen Vorzug!) van hun Ptolemæus." Men denke zich een amsterdamschen nadruk van een atlas van Kiepert, met een voorrede en wat bijwerk van Plantenga, naar de methode van Tollin omschreven door een vromen predikant! „Doch belangrijker noch dan taal-, wis-, sterre- en weêrkunde, gaat onze Servetaan voort, was voor den geleerden uitgever van Ptolemæus een grondige kennis der geschiedenis. Servet verdiept zich, evenzeer als in de heilige en in de kerkgeschiedenis, ook in de bizondere geschiedenis der verschillendste volken met voortdurende inachtneming van de bronnen; en dat op zoo uitgebreide schaal, dat, als men bedenkt, dat Servet voor de bewerking van zijn Ptolemæus nauwelijks een jaar tijd had, men moeilijk begrijpen kan, hoe hij in één jaar al deze zoo verschillende bronnen (Quellenwerke) zich kon verschaffen, veel minder hoe hij ze heeft kunnen lezen"! Gelukkig „mogen we niet vergeten, dat naar Servets eigen belijdenis de Spanjaarden er van houden, hun geleerdheid met vreemde veêren te tooien". En Tollin is dan zelf zoo gedienstig een paar boeken (Sammelwerke) te noemen (den Novus orbis van Simon Grynæus, Bazel 1532, en de geschriften van Petrus Martyr d'Anghiera, Bazel 1533), waar onze korrektor te gast kon gaan. „Zoo verdwijnt onze geheimzinnige huivering voor een man, die jurist van zijn vak, theoloog van roeping, in minder dan een jaar zooveel verschillende geographische en noch een aantal andere boeken doorgelezen (?) had". Ik wil niets aan de vlijt en het talent van Michael Villanovanus te kort doen, maar de toomelooze overdrijving van zijn vereerder Tollin wekken het tegendeel van bewondering. Dat er tot die uitgaaf van Ptolemæus een buitengewone moed noodig was, dat het een geestelijke worsteling gold met den humanistischen reus van Europa (Erasmus), dat Servet hier de vader der vergelijkende aardrijkskunde en der vergelijkende spraakkunst geworden is — ik geloof er geen woord van. Wel noemt T. zelf met recht het opgevijzelde, onbruikbare register „marktschreeuwerig". En daar hij aanneemt, dat Servet in de steden het bericht der oude schrijvers met hedendaagsche lokaliteiten en omstreken vergeleken heeft (!), en waar alles overeenstemde (naar zijn stelregel: experientia mater rerum) de namen ter opheldering in Ptolemæus er bij schreef — zou het hoogst wenschelijk zijn geweest, indien Tollin in zijn uitvoerige mededeelingen over andere lieden,

Servets propria experientia over Rome, Pistoja, Toskane, Napels, Milaan, Venetië, liever eens vergeleken had met den reistocht, dien hij vroeger (zie blz. 239) geschilderd heeft!

(16) (Blz. 40). Zie de litteratuur bij Mosheim, pp. 62, 263 en in Eberts Bücherlexikon nr. 18231. Sedert ruim een halve eeuw kent ieder fatsoenlijk handelaar met oude boeken (uit zijn Ebert, Brunet of Graesse, artikel Ptolemaeus) deze onderlinge verhouding der drie uitgaven van Ptolemæus: Straatsburg 1522 en 1525 en Lyon 1535. Daarom verbaast mij de bewering van den heer Tollin in zijn geleerde beschouwingen van Servets edities: „Mosheim, Willis en alle navorschers van Servet vóór mij hebben over 't hoofd gezien, dat op beide plaatsen niet de Spanjaard Servet spreekt, maar de Duitscher Friese". Van de twee hier bedoelde plaatsen is de laatste, die over de onvruchtbaarheid van het beloofde land, de eerste vertelt van de Duitschers: „overeenkomstig het spreekwoord levert Hongarije ossen, Beieren zwijnen en dieven, Frankenland uien, rapen en zoethout, Zwaben hoeren, Boheme ketters, Zwitserland moordenaars, Westfalen bedriegers, het geheele noorden (tegenwoordig ook het zuiden!) vreters en zuipers op".

(17) (Blz. 43). Als Servet achter Aibar schuilt, wat ook mij waarschijnlijk dunkt, dan moet de verklaring eerder in een semitische woordspeling gezocht worden. De rugwaartsche lezing Rabja, met de gewronge beteekenis (van of door) godgeleerde, is misschien ál te ver gezocht? Maar waarom dan niet te denken aan חָבֵר, bij de middeneeuwsche Joden een geleerde (van den tweeden rang, minder dan rabbi)? Men weet hoe met vreemde keelklanken omgegaan wordt, en hoe gaarne Servet met zijn rabbijnsche geleerdheid pronkt.

(18) (Blz. 43). Tollin zegt ergens van den leermeester: „Champier bezielde den verklaarden vijand aller wijsbegeerte (Servet) met een gloeienden geestdrift voor Plato naar de neoplatoonsche opvatting". — „Champier heeft M. S. het leven gered en velen door hem geholpen, daar hij hem bewoog (?) arts te worden. Maar Champier heeft ook Servets leven daardoor verkort, dat hij hem bekend maakte met de Neoplatonici en door hen bevriend maakte met dat pantheïsme, dat hem aan de vlammen heeft overgeleverd". De geschreven gebeden heeft Servet den nieuwen meester afgekeken.

(19) (Blz. 48). „Naar men weet (bekanntlich), zegt Tollin, werd het Lutherdom van de leer der nutteloosheid der goede werken — later door Melanchthon naar den kant van Servet overgevoerd". Dat is alles behalve „bekend"! Veel beter is ons bekend, wat noch véel later de luthersche orthodoxie tegen de vrome piëtisten uitgevoerd heeft.

([20]) (Blz. 52). „Fuchs, schrijft Tollin, was ook tegenpartij van Vesalius, noch meer (!) van Servet, die zijn eerste geneeskundig werk (!) tegen hem schreef". De gewone omkeering der verhoudingen. Wat zou intusschen Villanovanus, die aan Fuchs verbiedt door een latijnsche vertaling zijner grieksche citaten zijn werk te doen opzwellen, van zijn profeet zeggen, die dat met alle talen doet? Bijv.: „Dasz Harvey — auszuhalten hatte (had to endure), leidet keinen Zweifel (no doubt); mein gelehrter Freund (my learned friend)". Voor welk soort van lezers moet dat geleuter dienen? Of moet het misschien *var. lect.* verhinderen?

IV.

([21]) (Blz. 55). A. Göschen noemt het boekje „een zwaren slag tegen de Arabieren, een besliste vooruitgang op de baan van vrij onderzoek en nauwgezette waarneming der natuur", een van die mooie praatjes, die de wereld regeeren. Willis gelooft, dat Servet de eerste is, die het bloed uit de ingewanden en niet uit de lever laat ontstaan. Had hij dan ingevingen? Was hij dan óók zoo'n knappe vent, die 't weet vóor dat-i 't kent? 't Is misselijk te zien, hoe die heeren dat kerkelijk gezeur over liefde tot de waarheid, ook van den vijand te willen leeren, enz. enz., hier van dogmatisch gebied overbrengen op de likkepotten. Mosheims vertelsel, dat de nijd der parijsche dokters tegen het Stroopboek aanleiding tot het beruchte proces heeft gegeven, is bespottelijk.

([22]) (Blz. 56). Champiers afscheid. Servet zou zich natuurlijk, ingeval men hem tot de orde mocht hebben geroepen, met dat *corrupta* gedekt hebben. Tollin maakt daar dit gebruik van: „Worin in diesem Falle die Corruption des berüchtigten Falsarius (dat is dezelfde éenige meester van pag. 47!) bestanden habe"...! Waarin? Hij vertelt immers aan de Franschen, dat Servet in zijn boek over de „Sirops, qui eut cinq éditions, se plainte que Symphorien Champier dans une Apologie corrumpue contre Fuchs, le dépeint comme sectateur zélé des Arabes et défenseur des sirops digestifs: me non esse illum etc". Is 't niet belachelijk? Wie w a s dan die Villanovanus van 1535, dat de (met recht of onrecht, dat doet er n i e t s toe) beroemde Champier hem in zijn geneeskundige partijverhouding zou hebben kunnen krenken? Was deze noch volstrekt onbekende zuigeling (neen fœtus) op het gebied der geneeskunde toen al een

evenknie van Monteux, Champier, Fuchs, Manard en dergelijke celebriteiten? En staken de Parijzenaars in 1537 de hoofden bijeen met de vraag: zou dat die zijn? Servets taktiek is helder doorschijnend, even als de strekking der vraag van Tollin: „Il paraît qu'entre 1536 et 1537 il y a eu une espèce de rupture entre Champier et Servet; fut-ce á cause des Vaudois"? Wel zeker! Servet vertoont zich hier van top tot teen als gemeentelid der Waldenzen.

([23]) (Blz. 57). Sylvius en Winter. In Genève noemt hij als derden leermeester Fernel, volgens Dastre de moderne Galenus, die „avait commencé par s'occuper d'astrologie, de qualités occultes et de démonomanie".

([24]) (Blz. 57). De student over de professoren. „Hanc meam sententiam cum subinde rogaretur non improbavit incomparabilis ille sanioris medicinae praeceptor Iacobus Sylvius, vir acri iudicio praeditus et in enarrando Galeno disertissimus. Hunc locum (Galeni), ita castigandum censebat diligentissimus ille Galeni restitutor et de re medica optime meritus, Guintherius Andernacus, cum Graece loquentem Galenum publice apud Parisios enarraret."

([25]) (Blz. 57). De professor over de studenten. „Qua in re non admodum sane facili, auxiliarios habui: primum Andreum Vesalium, juvenem Mehercule! in Anat. diligentissimum (Lyon 1541: qui etiam nuper in eodem hoc commentario, Venetiis excuso, egregiam operam praestitit); post hunc, Michael Villanovanus, familiariter mihi in consectionibus adhibitus est, vir omni literarum ornatissimus, in Galeni doctrina vir nulli secundus. Horum duorum praesidio atque opera, tum artuum, tum aliarum partium exteriorum, musculus omnes, venas, arterias et nervos in ipsis corporibus examinavi studiosisque ostendi".

([26]) (Blz. 61). Niet zonder verbazing en wrevel verdiept men zich in het partijdig tafereel, dat Tollin van het proces ophangt. Alles wordt verdraaid. Reeds in de inleiding is het Servet (niet omgekeerd), die een proces voert tegen de hoogeschool; is het „een openbaar bestrijder van de schoolsche leer der Drievuldigheid, die een proces voert tegen de koninklijk-gepreviligeerde roomsch-katholieke inquisitie", terwijl integendeel niemand in Parijs den openbaren ketter kende, en hij integendeel door de inquisitie als goed roomsch erkend werd! Dat is vervalsching van de geschiedenis. De sterrewichelaar is de held van den vooruitgang, de deken der fakulteit zijn „woedende tegenstander"; de fakulteiten streden voor de handhaving van de sleur (für Aufrechthaltung des Hergebrachten); ja Tollin schroomt niet het diepe en eeuwig ware woord: van dien dag werden Herodes en Pilatus vrienden, in het belang der twee sterrewichelaars Thiebout en Servet te misbruiken! Men leze zelf zijn aanteekeningen op het proces. Hier alleen dit staaltje.

Servet wordt *arrogant* genoemd en de aanteekening luidt: „Sporen van Servets onafhankelijkheid in voorspoed vertoonen zich ook in zijne apologie p. 39 e. v.", waar Tollin den strijd met een spaansch stierengevecht vergelijkt, en waar de vieze zinspeling op een „aangebranden dokter" voorkomt. Met één woord: de waarzegger is een vrijdenker en zijn bestrijder is een domper.

In 't voorbijgaan, dat Gutenberg „fest an Hexen glaubte" is mij geheel onbekend. Komt dat van een sterrekijker of van een medium?

In den franschen predikant Charles Dardier heeft Tollin een leerling en apostel zijner onware methode gevonden. Om Servets waarzeggerij te vergoelijken schrijft hij tegen Chéreau: „Calvin, l'austère Calvin, n'enviait-il pas à son ami Daniel (1530, toen hij dus goed roomsch was en geen haereticus als Servet in 1530!) un livre d'astrologie que celui-ci possédait (Invideo tibi Frisium Astrologum)"? Is men dan alles wat men leest?! Schreef Kalvijn dan niet in 1549 een Avertissement contre *l'Astrologie* qu'on apelle *judiciaire*, et autres curiositez qui règnent aujourd'huy au monde? Daar lezen we: „Je sais les beaux titres dont ils fardent une si sotte superstition. Nul ne peut nier que la science d'astrologie ne soit honorable. Ils (les magiciens ou sorciers) se couvrent donc de ce manteau, ils se nomment *mathématiciens*, lequel mot vaut autant à dire que professeurs des arts libéraux".

([27]) (Blz. 61). Servets ontleding. Tollin plaatst, onder een groot aantal toehoorders, Joh. Thibault en — den primaat van Frankrijk Pierre Paulmier! Wie de chirurgijn was (cum aliquo chirurgo), dat zal Tollin ons elders openbaren. Grappig is zijn vraag: „Hoe? indien hij (Servet) reeds toen (in de lente van 1538) zijne toehoorders de ondoordringbaarheid van het septum cordis en den bloedsomloop door de longen, vooral zijne jonge italiaansche vrienden verklaarde" .... Wel, dat zou alleraardigst geweest zijn; dan waren de ontdekker, zijn doodvijand, zijn beste vriend, en zijne italiaansche apostelen daar juist bij de demonstratio circulationis sanguinis bijeenvergaderd. Hadden ze maar een proces-verbaal opgemaakt! En warempel: Tollin vertelt dat „die italienischen Mitschüler Servets, welche, nachdem sie der berühmten durch Servet 1538 vollzogenen Sektion eines menschlichen Leichnams als Zuschauer beigewohnt hatten" ... Die beroemde ... waar blijft de Anatomie van den meester? Zoo is ook Charles de l'Etang van 1534 Servets beroemde begunstiger, wat zeg ik? Tollin noemt den man, die in Edinburg een exemplaar der Restitutio vond, den beroemden ontdekker enz. Zijn inktpot is de bronader van den roem.

([28]) (Blz. 62). De zin luidt: Hiisque non contentus quamplures (wat quam plures moet zijn; zwei in Summa fand die theologische Fakultät heraus, davon die eine Sentenz nur ein Citat aus Hippokrates ist, bei der anderen quod Deus avertat ausgelassen wurde! met dit kluitje stuurt T. zijne eendjes in 't riet) sententias non tantum ipsi sacre theologie verum etiam nostrae fidei orthodoxae detrahentes, prout dicta apologia, quam suis tenebat (Tagault zeigte Servet's Apologetica disc. der Universität vor, Tollin) in manibus, constat dictaverit (indir. Rede: Servet soll wiederholt gesagt haben. Bewiesen hat es Tagault nicht, durch Citate). Maar dat is géen indirecte rede, want die zou moeten luiden: constat cum dictavisse. Waarschijnlijk moet er ut constat, dictavit staan, ook geen mooi latijn. Deze „onpartijdige" kommentaar is kinderspel tegen het verzoek van Tagault (zie bladzijde 57) om maatregelen tegen het ingeslopen misbruik van lessen door onbevoegde personen, een verzoek (let wel) uitgesproken in den senaat der universiteit: „Der Dekan der medicinischen Fakultät treibt hier Allotria."

([29]) (Blz. 63). Hierop teekent Tollin aan: „Gilt es einen zu kreuzigen, versöhnen sich Herodes und Pilatus"! Herodes en Pilatus zijn de twee fakulteiten tegenover Kristus, den sterrewichelaar Servet. Bij de juristen, die aan de dekreten tegen de astrologie herinnerden, noemt hij weer voor den zooveelsten keer „Peter Palmier, der Erzbischof von Vienne und Primas von Frankreich", een gevolgtrekking, die zich in haar eigen staart bijt, en laat dan volgen: „Bei der grossen Zahl von Servet's Pariser Zuhörern hätte das ein nettes Feuer gegeben, das dem König Franz I einige seiner treuesten Diener und Räthe gekostet hätte".

([30]) (Blz. 65). „Mosheim noemt hem (p. 77) Segrier", zegt Tollin. Zeker, maar p. 399 met kapitale letters Seguier, een drukfout dus als in dit werk p. 8 Chéveau in pl. v. Chéreau. Op een andere plaats: „M. p. 400 drukt Le F e b u r e, maar p. 78 le Fèvre". Neen, dat doet hij n i e t: hij drukt Le Febvre, de juiste oude spelling. Even onrechtvaardig verwijt Tollin aan Mosheim, dat hij een geheelen zin, die wel deugdelijk (p. 403, reg. 7 8) bij M. voorkomt, weggelaten heeft. Vitlust verblindt. De bedreiging, elders (anderswo) aan te zullen wijzen, „dat er geen onsolieder grondslag voor de kennis van Servet is dan Mosheim", is bespottelijk en vermetel. Bezat Tollin maar iets van de nauwgezetheid en den waarheidszin van Mosheim.

([31]) (Blz. 66). Bij deze subreptio (a s t r o n o m i n a m et a s t r o l o g i a m graecis et latinis scriptoribus idem esse non dubitamus), teekent Tollin aan: „Dit spraakgebruik (dat astronomie en astrologie, zooals Servet beweert; eenzelvig zijn?) gaat door al de middeleeuwen, zoodat (nu ongepast!) z o o d a t men van een astronomia

judiciaria en astrologia mathematica spreekt". Een boeregoochelaar kan 't niet beter! Op een andere plaats zegt de man heel waar: „Men onderscheidde de vera et germana astrologia (= astronomia), als pars quaedam physices ab ista sortilegorum superstitione. De laatste (de eigenlijke, in ons geval alzoo de servetaansche astrologie) heette „divinatrix of judiciaria". Sedert de zevende eeuw reeds wist de kristelijke wereld het beter uit de encyklopædie (Etymologiarum libri XX) van Servets landsman Isidorus van Sevilla: Cap. XXVII. *De differentia Astronomiae et Astrologiae.* Inter astronomiam autem et astrologiam aliquid differt. Nam astronomia conversionem coeli, ortus, abitus, motusque siderum continet, vel qua ex causa ita vocentur. Astrologia vero partim naturalis partim superstitiosa est. Naturalis dum exequitur solis et lunae cursus, vel stellarum certasque temporum stationes. Superstitiosa vero est illa quam *mathematici* sequuntur qui in stellis augurantur, quique etiam duodecim signa per singula animae vel corporis membra disponunt, siderumque cursu nativitates hominum et mores praedicere conantur. In de Leer der 12 Apostelen komt (Kap. III) de vermaning voor: „Mijn kind, word geen vogelbeschouwer, want dat leidt tot afgoderij! Ook geen bezweerder, noch *mathematikus*, noch wonderdokter, en zie niet eens naar zulke dingen. Want uit dat alles ontstaat afgoderij".

(32) (Blz. 68). Een weerleggende kritiek der sterrewichelarij van den wijsgeer Favorinus, die Aulus Gellius in zijne Attische nachten (Lib. XIV, Cap. I) gered heeft (de uitleggers geven de litteratuur op), schijnt Servet niet gelezen te hebben.

(33) (Blz. 68). Ego quod omnibus debeo Christianis jam dixi. Bij dit onschuldig volzinnetje teekent Tollin aan: Servet hat einen Zug zu idealen Aufgaben, die ihn auf's Schaffot bringen müssen. Ueberall um den Idealisten tönt es: ad ignem!

(33) (Blz. 76). Eerst Galenus: Demum Galenus, quam suo (in plaats van ejus) saeculo. Tollin zet achter quam (sic!), en slaat quum voor, met den indicativus voor een causalen volzin.

(34) (Blz. 77). Tollin noemt hier, zonder blikken of blozen, vóor den kwakzalver Jean Thibault, Peter Palmier, Franz I, Freunde. Deze bewering noem ik, zoolang zij niet deugdelijk met de stukken bewezen wordt, laster. Met het oog op de Apologie schrijft T. den jezuïetischen volzin: „Of het goud van Palmier er toe heeft bijgedragen, wordt niet bericht"!

(34) (Blz. 77). Tollin: „Servet's grondige logisch-scholastieke studiën hebben hem later meer dan eens gebaat". Het is een raadsel waar dat hier uit blijkt!

(35) (Blz. 78). Tollin: „Servet heeft ook vroeger in Toulouse de rechten gestudeerd". Dat blijkt nu hier alweer uit dat regeltje

over twee rechters! Is dat geen water-en-melk voor zwakke kinderen?

([36]) (Blz. 80). Vivisectie. Tollin is overtuigd, dat Servet ook daaraan meegedaan heeft, en daarom een verdediger van dat schandelijk misbruik. Het smaadwoord *humanaster* voor de bestrijders is van hem afkomstig, en hij bralt daar op. Hij beweert, dat de vivisektie „meer menschen het leven verlicht en gered, dan dieren smart en dood bereid heeft". Het is hier niet de plaats voor die kwestie, maar bovenstaande bewering berust op onkunde. En op drogredenen als de volgende. „Bridges vraagt of de geneeselijkheid van een enkele ziekte door het kerven en snijden van een ontelbare menigte levende dieren niet te duur gekocht is? Neen, zoo zeker niet, als de mensch tot een heer over de dieren gesteld is". Welk dom papenbewijs! In diezelfde joodsche bron staat over de verhouding van de vrouw tot den man geschreven: hij zal heerschappij over u hebben. Ergo, mogen wij mannen, op den trant van Tollin, de vrouwen levend villen, koken, stoven, opensnijden, vergiftigen, kortom alle gruwelen, waar de medische slachters zich mee voorbereiden op hun zwendelachtig beroep, op haar uitoefenen.

([37]) (Blz. 81). In inguine (in pene teekent T. aan) bubonem. „Dieser Stachel war gewiss sehr verletzend für den Angegriffenen, den man sofort herauserkannte. Nicht jeder hatte ja die breite (wat is dat?) Unverschämtheit Ulrich von Hutten's". Is dat geoorloofd? Mag men een gemeenheid vermoffelen met een sophisme? Ulrich v. Hutten schreef met de platheid van zijn tijd een brief over zijn syphilis, maar Servet stelt ter eere der sterrewichelarij die van een ander aan de kaak; dat was méer dan Huttens onhebbelijkheid.

([38]) (Blz. 84). „Hoe jammer, roept Tollin sarkastisch uit, dat deze antiservetaansche voorlezingen niet meer voorhanden zijn"! Maar antiservetaansch beteekent hier antisterrekijkerig. Men zie bijv. in Georg Phillips Lehrbuch des Kirchenrechts onder het woord *Mathematici.* Over Melanchthons bijgeloof bij Döllinger, Reformation, I 383.

([39]) (Blz. 84). Ook voor advokaat Tollin is dit gewoonheidspraatje voldoende om zijn kliënt te zuiveren. Maar zou dan de bijgeloovigste kaartlegster op aarde het hart hebben te voorspellen: „Omdat schoppevrouw daar leit, ziet u, zal die harteheer u nooit trouwen, ziet u, en daar kan zelfs God-almachtig niemendal meer aan veranderen"?

([40]) (Blz. 86). De tandenknersende raadsheeren hebben den uitgever van den tekst (Chéreau p. 21) zoo verschrikt, dat hij den volzin zoo vertaald heeft: „Il (le premier président) consulta les

membres du Parlement, lesquels, entendant les avocats mentionner les divinations de l'astrologue, *déchirèrent ces dernières avec les dents, sur le dos de Villanovanus*"!

([41]) (Blz. 86). Sub amenda arbitraria et poena carceris. Daarop Tollin: „De kerker was het waardig besluit voor het verbitterde bericht van den gekrenkten deken en het milde vonnis der tandeknersende senatoren. Tagault legt afgemat de pen neer". Dus een woedend vonnis? Zoo schijnt het althans. Servet stond immers ook te Parijs „voor den beul? voor den brandstapel"? En in het boekje over astrologie staat bij amende arbitraire à la discrétion de la dite Court: schaurige Worte in jener folterstolzen Zeit! Maar op een andere bladzijde van het eerste stuk roept dezelfde man, die het werk van anderen „tendenziös und verwirrend" noemt, zegevierend uit: „Hij werd niet eens in de kosten veroordeeld. Slechts de apologetica disceptatio moest hij vrijgeven (!). Zat de koning achter het parlementsbesluit van den 18en maart 1537 a. P."? De koning niet, maar de japansche gezant, het bewijs elders (anderswo). „Onder de procuratoren der nationaliteiten kon de rijkbegaafde Spanjaard, de vriend van den (zoogenaamden!) koninklijken lijfarts (Jehan Thibault) en leeraar (!) des koninklijken raadgevers (Pierre Palmier), des aartsbisschops van Vienne, voorsprekers hebben. Hij had er geen". Bladeren we even: „Wat moet hij voor goede vrienden in Parijs gehad hebben"! Tollin heeft de driestheid te schrijven, dat Tagault 1538 driest heeft geboekt: Impensae extraordinariae quarti decanatus Joannis Tagautii: Domino Seiguier patrono universitatis in suprema curia, qui nomine ispsius universitatis, cujus adjunctionem requisiveram, patrocinatus est apud Senatum, *contra divinatorem astrologum Villanovanum* (wir, Tollin, vermissen die üblichen Schimpfworte!) scutum unum solatum et dimidium ($1\frac{1}{2}$ écus d'or) = III l. VII sd. (sous) VId. (deniers).

([42]) (Blz. 87). Zonder Chéreau wisten we dat vandaag noch niet! Er is vroeger van het servetaansch driemanschap Tollin, Gordon en Dardier van het citaat uit het proces een zoo behendig gebruik gemaakt, dat het den argeloozen lezer tot de oppervlakkige gevolgtrekking moest leiden, dat hij een akademische inschrijving voor zich had. Toen Chéreau Servets afwezigheid in de parijsche lijsten der gegradueerden en gepromoveerden aan het licht gebracht had, schreef Tollins handlanger Dardier: „Le nom de Servet, objecte M. Chéreau, ne se retrouve pas dans les registres des gradués de ce temps. Nous l'avouons franchement, cette lacune, que M. Tollin a ignorée (dat wil zeggen van 1859—1879 geweten, maar verzwegen heeft), enlève à notre preuve un élément de force. Mais doit-elle avoir plus de poids que la solonnelle affirmation

de l'Espagnol dans son interrogatoire de Genève"? Jawel dominee, officiëele oorkonden gelden meer dan uitgemaakte leugens. Allerminst worden ze ongeldig tegenover bewezen meineeden. Servet vertelt in Genève, dat hij de testimonia der parijsche professoren te Vienne achtergelaten heeft. Als hij een diploma had, dan heeft hij het zelf gemaakt. Doch ik neem eenvoudig aan, dat hij dit gelogen heeft, zooals hij sterker dingen heeft gelogen en bezworen.

V.

(48) (Blz. 90). Servet en Kalvijn. Op het jaar 1538 verwijst namelijk een vertelling van Kalvijn, geschreven in 1554. Hij wil er hem voor zijn dood aan herinnerd hebben, hoe hij reeds voor zestien jaren bereid was geweest, Servet met eigen levensgevaar van het verderf te redden. (Admonui me iam ante annos sexdecim non sine presenti vitae discrimine obtulisse meam operam ad eum sanandum, nec per me stetisse, quo minus resipiscenti manum pii omnes porrigerent.) Dat is de oudste vage tekst, geschreven na den dood van Servet, door den eenigen man, die het kon weten, maar over een feit, waar de geschiedenis hoegenaamd niets van weet. Is Kalvijn in 1538, nadat hij uit Genève verdreven was en in Straatsburg woonde, met levensgevaar naar Parijs getoogen, om Servet te bekeeren? En daarvan is tot 1554 nooit iets uitgelekt, in geen vertrouwelijken brief van Kalvijn, in geen van Servets 30 brieven aan Kalvijn de allergeringste toespeling? Onzin! De man van het auto-de-fé in Genève verdicht hier een belangstelling in zijn offer, waarvan hij nooit een levensteeken gaf; de man, die in Genève, om zich niet in gevaar te begeven, geweigerd heeft kranken te bezoeken, die in Straatsburg verbitterd was over de zegepraal der tegenpartij, is toen niet met eigen levensgevaar naar Parijs gegaan, om een ketter terechttebrengen. Dat moet, evengoed als onwaarschijnlijke beweringen in den mond van zijn slachtoffer, deugdelijk bewezen worden. Dat dit in ons geval onmogelijk was, hebben de fabelschrijvers over Kalvijn, Nic. Colladon en Theod. Beza, gevoeld en de historie gehéel naar het schemerlicht der legende verschoven (CR. 21, 57. 123). Colladon vertelt volgend sprookje: „Quelque temps après (in het jaar 1534, toen Kalvijn zelf noch niet bekeerd was van de dwalingen zijns wegs!), de Xantonge (Saintonge)

Calvin s'en vint encore à Paris, ne se monstrant pas toutesfois trop communement, pource qu'il n'y faisoit seur pour luy. Tant y que Michel Servet dés lors commençant (in 1534, let wel!) à semer de ses erreurs, Calvin ne refusa point de conferer avec luy pour essayer de le reduire, ou bien pour le conveincre et redarguer par la parole de Dieu. Pour ce faict fut accordé qu'ils se trouveroyent tous deux à heure nommee en une certaine maison en la rue S. Antoine, ce que Calvin fit, combien qu'il y eust du danger pour sa personne: mais ledit Servet ne comparut, quoy qu'on l'attendist long temps". Men ziet hoe weelderig legenden groeien! Het onbewezen anakronisme werd voetstoots in alle levens van Kalvijn opgenomen, zie bijv. J. M. Audin (I. Augsburg 1843, p. 48), Paul Henry (III. Hamburg 1844, p. 119), Thomas H. Dyer (London 1850, p. 28), Felix Bungener (Leipzig 1863, p. 41), E. Stähelin (I. Elberfeld 1863, p. 35), F. W. Kampschulte (Leipzig 1869, p. 249), F. Guizot (Parijs 1873, p. 310), of anders het leugenboekje van Jacob Eigeman (Jan Calvijn, Leiden z. j., p. 21). Walgelijk is de aanschouwing der domme gezichten, waarmee die heeren verzekeren: Kalvijn heeft zich vergist, en dan zonder eenige wroeging voortkeuvelen. Is het niet bedenkelijk, dat Kalvijn zich in een opzettelijk verweerschrift tegen de verontwaardiging over den door hem aan Servet bedreven gerechtelijken moord in de beschrijving van het afscheidstooneel in het voluitgeschreven, wel overwogen jaartal, zonder drukfout derhalve, zoo klakkeloos vergist? En hoe weten de heeren dat? Bij Kalvijns door niets gewaarborgd vertelsel was Servet dood, en bij dat der firma Colladon-Beza was Kalvijn dood. In de Preuszische Jahrbücher (Berlijn 1887, Okt. S. 291) schreef ik: Auch die angebliche Begegnung (Calvins) mit Servet Paris 1534 ist ein Anachronismus: das richtige Datum ist [moet thans luiden: wäre] Straszburg 1538. Want dat Servet, toen hij in 1538 Parijs verliet, uit nieuwsgierigheid den verdreven hervormer in het hem bekende Straatsburg opgezocht heeft, dát zou kunnen zijn. Maar ook voor dit (in elk geval mogelijk) vermoeden ontbreekt het bewijs. Men herleze noch eens de paar kleurlooze regels bij Kalvijn en verleene dan zijne aandacht aan een stichtelijke preek van Stähelin.

„Eer Kalvijn opnieuw uit Parijs vertrok (1534!), ditmaal om nooit terugtekeeren, kwam hij met een man in aanraking, wiens naam aan den zijne onoplosbaar vastgeknoopt is, en wel op een hoogst tragische wijs vastgeknoopt is. Met den spaanschen arts (toen al arts?) M. S. kwam hij gedurende dit oponthoud voor het eerst tesamen. Reeds toen strooide deze onrustige, ijdele man overal zijne rampzalige stellingen uit, door welke hij de leer der drieëenheid met de lichtvaardigste uitdrukkingen bestreed en verwierp. Hij deed zich voor

als de ware hervormer, die alleen het waagde de bestaande dwalingen op doortastende wijze bij den wortel aantepakken; en met zulke aanspraken viel hij ook de geloovigen der gemeente in Parijs (!) lastig. Kalvijn was ontzet, toen hij er van hoorde. Servet kwam hem noch niet als een boosaardige, maar als een dwalende voor, dien men tot elken prijs moest trachten te redden. Toen de Spanjaard hem voorsloeg, de strijdvraag in het openbaar te behandelen (!), nam Kalvijn die uitdaging zonder aarzelen aan, hoe gevaarlijk het ook voor hem was, juist nu openlijk voor den dag te komen. En ware het twistgesprek tot stand gekomen, wellicht zou het groote ongeluk verhoed zijn, dat tot op heden als eene schuld op de geschiedenis der gereformeerde kerk rust, en zijn donkere schaduw op de nagedachtenis van haar grootsten hervormer werpt. Wellicht hadden de beide mannen toen noch anders gesproken, dan toen zij elkander een twintig jaar later te Genève op dood en leven tegenover stonden. Wellicht zou Kalvijn den ongelukkige naderhand zachter beoordeeld hebben . . . Maar het moest, tot een onvergetelijke waarschuwing voor de geheele evangelische kerk, een anderen loop nemen. Op het afgesproken uur wachtte Kalvijn tevergeefs op zijn tegenpartij; Servet liet niets van zich hooren of zien; hetzij dat hij voor elk opzien in deze stad bevreesd was, hetzij dat de heele zaak hem niet zoo zeer ter harte ging, als hij voorwendde (voor den vromen laster bestaat er geen negende gebod!). Hoe het zij, van deze (!) ure af aan ging hij zijn donker noodlot te gemoet. Twintig jaar later, toen hij hem in de gevangenis opzocht (neen, toen hij door den kristen Servet geroepen werd, maar als orthodoxe duivel handelde), riep Kalvijn hem deze omstandigheid in het geheugen. Gij weet, zeide hij, dat ik toen bereid was, alles voor u te doen, en zelfs mijn leven veil had om u van uwe dwalingen aftebrengen. Aan mij heeft het niet gelegen, dat niet alle vromen u weer de hand gereikt en u voor hunnen broeder erkend hebben".

Den 31en oktober 1538 schreef Frecht aan Capito: Non ignoras ut sanctae memoriae Oecolampadius illum Michaelem Serveto confutavit. De quo olim accepi illum impietatis suae poenas meritas dedisse. Nunc furiosum in catenis misere obiise istuc an sit certum cuperem ex tua humanitate cognoscere (CR 21, 238).

(44) (Blz. 90). In 1559 haalt hij Servets vergelijking aan: „even als in een architekt het plan van zijn voorgenomen werk (idea futuri operis) leeft, zonder daarom persoon te zijn, juist zoo is in God het plan en voornemen geweest, dat hij door de schepping der wereld en door den uitverkoren leeraar Kristus geopenbaard heeft", en noemt haar een sykophantenverdraaisel van Johannes' denkbeeld, dat — reeds menig grootsch gebouw in puin gelegd

heeft". Tollin maakt van die woorden de onbegrijpelijke toepassing: „Wanneer de verhandeling van den 17jarigen knaap (in 1528 namelijk!) schon manchen grossen Bau in Trümmer gelegt hat" . . .! De door M. bedoelde (niet nieuwe) *corruptela* heeft dat gedaan, niet Servet.

Luther schijnt Servets aanval op de kerkelijke Drievuldigheid slechts van hooren zeggen gekend en van Servet weinig of geen notitie genomen te hebben. Anders zou hij in zijn voorrede op Bugenhagens uitgaaf van Athanasius over de Drievuldigheid een schoone gelegenheid hebben gehad, op zijn bekende manier uittevaren. Den 1en juli 1532 schreef hij naar Erfurt: „Morgen zal Witzel van een jongen Campanus (den bekenden antitrinitarius) bevallen en de moor (d. i. onze Spanjaard) zal voor vroedmeester spelen (Mauro obstetricante). In den Tafelkout (Tischreden, uitg. Förstemann, IV, p. 679) klaagde Melanchthon eens (1534), dat Servets dwaalleer in Italië veel bijval vond, maar Luther antwoordt alleen, dat Italië van schadelijke gevoelens vol zat. Een ander maal zegt hij (t. a. p., I, 297): „De theologie moet keizerin, de philosophie enz. haar dienares zijn, haar niet regeeren en de baas af zijn, zooals Servet, Campanus en andere dwepers doen". In januari 1539 schreef Luther aan Caspar Gürtel, dat sommigen tegen de oude kerkvaders, den paus en Luther tegelijk gewoed hebben, zooals Servetus, Campanus en dat soort. Aardig is in de Symbolik van Marheinecke het bewijs, hoezeer Luther (!) ook in de verdraagzaamheid (!!) zijn tijd vooruit was, want toen Servet op de vlucht was, nam Luther hem in zijn huis. Dat fraaie bewijs steunt 1°. op een brief van den 16en aug. 1525 (!), en 2°. op een flater bij de uitgaaf van dien brief, waar *servatus* (gered) werd veranderd in *Servetus*. Bij J. Köstlin (M. Luther, Elb. 1875, II, p. 325) wordt Servet dan ook maar eenvoudig opgenoemd. Dát was natuurlijk voor Tollin geen beletsel een monographie over Dr. M. Luther en Dr. (?) M. Servet te schrijven en — ondanks zijn meer dan magere stof — de keizerin Theologia uit den Tafelkout wegtelaten! Want al heeft Luther zijn Tafelkout ofte borrelpraat niet zelf laten drukken, de aanhaling paste toch niet recht in een geschrift met de woorden: In allen Schriften Luther's existirt kein böses Wort gegen den Namen Servet's. Wat antwoordde hij, toen men hem er op wees? Dat hij de plaats links had laten liggen, niet omdat zij hem ontgaan was, maar omdat Luther dat zoo niet kán gezegd hebben. Alsof dat bewijs dan toch niet in het boek had moeten staan! Nu staat het bij M. Servet en M. Butzer (p. 8 aanm.): „Aurifabers geheugen is hem hier ontrouw geworden. De philosophische Servet is die van de Restitutio 1553. Maar Luther stierf 1546. De Servet, dien Luther kent (?), is die van 1531. En deze is een bijna

brutale vijand der philosophie. Bijbel is Servet alles, philosophie belachelijk en leugenachtig". Wankritiek met den zoogenaamden franschen slag! Tollin verwart hier Luther met den schrijver van Servets Lehrsystem. Luther heeft doodeenvoudig zóo geredeneerd: Servet verwerpt de Drievuldigheid; dat kan een kristenmensch niet doen, zonder te hebben geboeleerd met vrouw Hulda (de rede), bijgevolg verheft S. menschelijke waanwijsheid boven Gods woord.

(45) (Blz. 93). Verscheidenheid maakt een stijl onderhoudend, maar de titels, waarmee Tollin zijn held omschrijft, worden op den duur vervelend. In plaats van Servet, dat natuurlijk veel te eenvoudig is, staat daar: Reues, Serveto-y-Revés, der Spanier, der Arra- en Aragonier (ontelbare malen, ondanks het bericht: M. S. ist kein Aragonier, sondern ein Navarrese), der Tudelitaner, der Villanovaner, der Navarrese, der Arragono-Navarrese, der stolze Aragonese, der gewandte Catalane, der neuerungssüchtige Catalane, der reisefrohe Catalane, der aragonische Wahrheitsforscher, der aragonische Ketzer, der kalte Aragonier, der Feuergeist, der arme aragonische Gelehrte, der spanische Frevler, der spanische Herold von der Erbsünde und der ewigen Verdamniss, der spanische Edelmann (Grande, Edelpage), oberster Edelpage und Hauptmann, der aragonische Edelknabe, der span. Märtyrer, libre penseur espagnol, der span. Autoritätenbrecher, der span. Denker, der span. Radikale (bij Virchow nml., bij Guericke heeft hij slechts „tragisch geendet"), der Notarensprössling, der toulouser Jurist, der siebzehjährige Knabe (is namelijk volgens T. de schrijver tegen de Drievuldigheid), de 18jährige Humanist, der 19jährige Heros, der adliche Jüngling, der Toulouser Bibelfinder, der arag. Schriftgelehrte (Bibelgelehrte, Bibeltheologe), der Bibelheros, der arag. Riese, der arag. Bibelforscher, der trotzige spanische Recke, der span. Ritter, der vornehme Fremdling, der span. Scholastiker, der gelehrte Schüler Anghiera's, der aragonische Jesusverehrer, Christusanbeter, der arag. Löwe, der spanische (ook kaiserliche) Höfling, der Bibelstudent, der span. (ook röm.) Antitrinitarier, der Drachentödter, der Schlangentödter von Tudela, der aragonische Geistenbanner, der grösste Scholastiker Spaniens, der fanatische Bibelradikale, der Kanzler des kaiserlichen Busskaplans, der kühne Neuerer, der Freigeist, der gewissenhafte Spanier, Siebensprachenkenner, Quintana's Amanuense, der Märtyrer der calvinistischen Inquisition, der Pförtner aller Reformatoren, der Entdecker des Blutsumlaufs (der grössten physiologischen Entdeckung), der Leibarzt des Primas von Frankreich (des Erzbischofs von Vienne), der grösste Anatom seiner Zeit, der Begründer der vergleichenden Geographie, der Erfinder der vergleichenden Erdkunde (vergleichenden Grammatik), Vorläufer Descartes' und Spinoza's in der Lehre von Gott, der Begründer der biblischen

Christologie, Vorläufer Schleiermacher's im Dogma von der Wiedergeburt und der Gotteskindschaft, enz. enz. Want ook deze lijst is onvolledig. Wilde men, zooals Tollin, ook noch tellen (Harvey citeert Colombo 3maal, Vesalius 6maal, Acquapendente 128maal, Aristoteles 280maal, of Richet haalt mij 8maal, 7maal toestemmend aan), dan zou men eerst duidelijk zien, dat hier „des Guten zuviel geschehen ist". Teveel bederft de maag. Tollin herhaalt bijv. de 5 drukken van het boekje over de Siropen zoolang, dat ze ten laatste walgen als de zoetste likkepot, en een oordeel van Stähelin, die veel te onbeduidend is, om als autoriteit te gelden, over de beteekenis van Servet, wordt inderdaad erg misbruikt.

(46) (Blz. 95). Zou men het voor mogelijk houden, dat deze *professionelle Verleumder* door denzelfden man onder de *ärztliche Freunde* van Servet gerekend en dat zelfs van hem beweerd wordt, dat hij een lans voor Servet gebroken heeft? 't Is waar, dat de gezanten van Genève den 28en maart 1555 in Bern moesten klagen tegen Hierôme Bolsec, médicin de Tonon. Depuis son retour de Berne s'est vanté, qu'il avoit ici maintenu le dit Calvin hérétique, et auparavant avoit dit, que c'étoit à grand tort, qu'on avoit fait mourir Servet à Genève, et ne se contentant de mal parler, chante même par cy et là une chanson contre le dit Calvin pleine d'infamitez. Maar dat is duidelijk genoeg: Bolsecs haat tegen Kalvijn versmaadde natuurlijk niet, Servets brandstapel tegen hem te gebruiken; met vriendschap voor Servet heeft dat niets van doen.

(47) (Blz. 97). Waar moet het heen, als Tollin naar deze methode alle volgende Servetiana wil uitwerken, die hij noch aangekondigd heeft? Want we hebben (elders, anderswo) noch studiën te wachten over Servet und — Capito, Bullinger, Hans Setzer, Georg Witzel, David Joris, Loyola, Paracelsus, Seb. Franck, Petruccius, Calvin, Descartes, Thomas Aquino, Marillac, Raimundus, Lizet, Séguier, Lefèvre, Schwenckfeld, Calvin's Lehre von den Stufen der Seligkeit, die Astrologie, Champier's Platonismus, die Calvinisten zu Paris, die Geissler, die Mönche, die Kirche zu Vienne, die Waldenser, die Lyoner Wiedertäufer, die Libertiner, over Servet's Baseler Leben, Rundreise durch die Oberlande mit Capito (à la Butzer nach Koburg?), sein Chirurg, seine Boten an Tagault, (sein Injurienprocesz, den er die Ärzte in Paris an den Hals warf?), Leben in Frankreich, Kirchengemeinde, Kirchenamt, dat Servet Kalvijn zeer lief had (anderswo), enz. enz. Want mijn lijstje is lang niet volledig.

Maar heeft Tollin dan hoegenaamd geen besef van de eischen eener historische methode? Wel wis en zeker heeft hij dat! Evengoed als alle orthodoxieën de eischen der kritiek kennen — voor hun tegenpartij. Luister maar! „Zal dan de zoo vaak op een dwaalspoor

voerende stelling post hoc, ergo propter hoc, hier logisch worden toegepast?" Maar zelf doet de Servetaan Tollin niet anders. Paquelin „tracht te bewijzen, dat ook Servet in Lyon gewoond heeft en dus met Rabelais gesproken kan hebben. Had P. toch liever bewezen, dat hij met hem gesproken heeft". Heel goed, maar 't is het verwijt van een zwarten pot aan een lichtbruinen ketel, de stoot van een vervaarlijken balk tegen een haarfijnen splinter. Het aardigste van de zaak is, dat Tollin zelf, zonder zweem van bewijs, van Servets vriend Rabelais gewaagt. „Dat Mr. John Aubry met zijn handschrift van 1685 — een menschenleeftijd na Harvey's dood — een geloofwaardige autoriteit is, dat heeft noch niemand bewezen". De regel is juister en gevaarlijker dan T. noch ooit vermoed heeft. „In onzen tijd leest men *überhaupt* (ik ben al 20 jaar om een woord voor *überhaupt* verlegen, wie er een weet gelieve het te zenden, overhoofd is niet goed) — in onzen tijd leest men in 't geheel niet meer. Men bladert. (Welke „men"?) De werkelijke gang der historische feiten naar de bronnen bezit geen aantrekkelijkheid meer". Zoo'n oordeel over onzen bronnentijd, die goed opweg is om alle koopbrieven van alle huizen als archivaliën te laten drukken, doet aan een skrupuleuzen letterteller denken, en toch is Tollins verbeelding zijn voornaamste archief, en zijn linker duim zijn onuitputtelijke bron.

([48]) (Blz. 97). Ging hij vandaar naar Montpellier? Men leest bij Tollin, dat S. in het album der universiteit te M. (register der ingeschrevenen der fac. med. Montipessul. Sept. 1540) het kerspel Saragossa als zijn bakermat opgeeft. Heeft hij dus daar gestudeerd? Neen, volgens een ander opstel weer niet. Want Servet promoveerde rite legitime in Parijs, praktizeerde vervolgens te Avignon, Charlieu, Lyon, werd in 1542 lijfarts te Vienne, totdat hij in 1553 door de spionnen van Kalvijn aangegeven werd, enz. Het zou ook zonderling zijn, indien Montpellier de eenige plaats zou geweest zijn, waar de *radicale Neuerer nicht rumort hätte.* Men denke slechts aan den astroloog! In elk geval heeft T. te Montpellier de registers der ingeschreven studenten en der promoties doorgezien en voor het tijdvak van den 4den september 1540 tot den 8en maart 1542 (= 1543) een Michael Navarrus (men denke aan het *Hispanus, aut, ut dicebat, Navarrus* van den 25en februari 1537 = 1538 te Parijs) gevonden. Villanovanus zou dan, ter eere der verzaakte bruid en der kloppartij met den nijdigen kollega in Charlieu, een derden naam aangenomen, en ook in Montpellier geen graad behaald hebben. Maar dat jaar 1543 past niet meer in de tijdrekening. Renzi heeft Servet voor een kweekeling van Padua gehouden. Daarop antwoordt Tollin: „Had R. de noch voorhanden lijst van studenten en docenten dezer hoogeschool nageslagen, dan zou

hij er zich van overtuigd hebben, dat noch een M. S., noch een M. N., noch een M. V. geboekt is". Dat kan men lezen in „de Italianen en de bloedsomloop" (p. 67). Maar in „de Franschen en de bloedsomloop" (p. 106) kan men lezen, dat de oorspronkelijke registers tot 1600 verloren zijn gegaan en er maar uittreksels van bestaan. Elk wat wils!

(49) (Blz. 98). De naam komt voor in een brief van R. Stagno (de l'Estang) uit Poitiers (1561 is Gaudion de l'E. predikant in Parijs, 1598 een andere naamgenoot op de nationale synode te Saumur). De brief is van den 8en febr. (zonder jaar), door Tollin in de Collection du Puy (102 nr. 8) ontdekt, en volgens hem aan Kalvijn gericht. Er is sprake van een afvalligen de la Vau. Interessant zijn de woorden: ex schola tamen Servetana et solidatio esse boni illius viri tibi notissimi, de la Vau, facile judicabis. Vgl. Bonnet, II, pp. 10—27.

VI.

(50) (Blz. 99). Vienne der Allobrogen bloeide reeds toen Hannibal over den Rhône ging, werd onder keizer Claudius de residentie der praefekten van Gallia narbonensis, eindelijk onder Diocletianus hoofdstad van Gallia Viennensis. Valentinianus II stierf er in 392, in 450 werd het de hoofdstad van het boergoensche rijk, 879 hoofdstad van Bourgondië aan deze zijde van het Juragebergte (het cisjuraansche Bourg.), vervolgens hoofdplaats van een onafhankelijk gewest (duchesse, vandaar bij Servet *dux*), in onze eeuw eindelijk door professor Moltzer in Groningen verward met Weenen, de hoofdstad van Oostenrijk. De koningen van Frankrijk moesten in den titel Dauphyn (men denke aan de prinsen van Oranje en van Wales) de herinnering aan de voormalige onafhankelijkheid van Dauphiné bewaren. Daarom luidt de aanhef van het vonnis van Servet in 1553: Entre le procureur du *Roy-Daulphin* demandeur en crime d'heresie ....

Bij Mosheim vindt men (p. 123) een en ander over ons thema van den jezuïet Dom. Colonia (Histoire litt. de la ville de Lyon, II, pp. 596—98). De man vertelt daar ook, dat Servet zijn verfoeilijk en vermaard boek *de Trinitatis erroribus* in Lyon wilde laten drukken. Maar de overheid was hem te knap: zij wierp hem in den

kerker en liet hem eerst na een (gehuichelde) herroeping weer vrij. Il se réfugia à Vienne en Dauphiné.

([51]) (Blz. 108). Men heeft een afschrift der Restitutio, dat zich in de nationale boekerij te Parijs bevindt (Lavalière 912, vroeger du Fay) voor dat autograph uitgegeven. In den (niet oorspronkelijken) band bevindt zich een strookje papier met de woorden *Cael. Hor. Cur.* en daaronder staat met latere inkt geschreven: *hujus libri possessor*. Dat zou dan de boekhandelaar Caelius Horatius Curio te Bazel geweest zijn. De inhoud is: boek V, boek IV, dialoog I, boek III, de rest ontbreekt. Tollin is na een nauwkeurige vergelijking tot de slotsom gekomen, dat het, zooals alle bekende afschriften, naar het gedrukte boek vervaardigd is. Daarom wil hij zich „der kritischen Überschätzung des Pariser Codex seitens einiger Servet-Freunde entgegensetzen"; wat hem echter niet belet pour le besoin de la cause ook weer te vertellen „einige halten sie" (die Handschrift, für das und das), in plaats van er ridderlijk bijtevoegen: mit Unrecht. De poolsche predikant der Socinianen, Johannes Preuss, maakte in de zeventiende eeuw een afschrift van het ex. dat tegenwoordig in Weenen is, en schonk het in 1720 zijn schoonzoon Sam. Crell, die naar aanleiding daarvan in de Bibliotheca Bremens. Class. I. Annotationes quaedam Michaele Serveto schreef (Tollin).

([52]) (Blz. 110). „Servetus nuper ad me scripsit ac literis adiuxit longum volumen (de *Restitutio*) suorum deliriorum, cum thrasonica iactantia, me stupenda et hactenus inaudita visurum. Si mihi placeat, huc se venturum recipit. Sed nolo fidem meam interponere. Nam si venerit, modo valeat mea authoritas, *vivum exire nunquam patiar*". Vgl. den brief naar Frankfort in 1553: „Auctor ipse (Servet) tenetur in carcere a Magistratu nostro, et propediem, *ut spero*, daturus est poenas".

([53]) (Blz. 110). Servets belezenheid in de haarkloverijen der scholastiek verklaart voldoende zijn gebruik van vergelijkingen, die voor onzen tijd oneerbiedig en kwetsend zouden zijn, maar een verrotte rechtzinnigheid, die naploos of de tweede persoon ook evengoed vrouw of ezel of komkommer had kunnen worden, moest er de lui wel aan gewennen het heilige met onreine handen aan te grijpen. (Een voorbeeld van 1531, blad 12: Vide nunc pietatem doctrinae, quam a Paulo dedicerunt, quae Deum habere longas aures, et esse asinum concedit: nec mirum si Turci non asinarios vocant, postquam nos Deum vocare asinum non erubescimus.) Evenmin waren de tijdgenooten kleinzeerig ten opzichte van het gebruik der klassieke mythologie, de zestiende eeuw leefde er in. Daarom was toen een herinnering aan den Cerberus (den helhond, die den hades, het schimmenrijk, de onderwereld bewaakt; Servet gebruikt ook het beeld van

den reus Geryon, driehoofdig zijn verder Hekate en Hermes als Trismegistos) niet zooveel erger dan het zweren bij Jupiter en Herkules.

In een handschrift te Parijs, Emblemata biblica uit de 13de eeuw, wordt Satan als duivelsche Drievuldigheid afgebeeld, en Paulus Cassel heeft zooeven in Berlijn ontdekt (Hermageddon, I, p. 10), dat de Apokalypse den grootschen strijd der heilige drieheid met de demonische triniteit openbaart. Onze landgenoot Alberda, een aanhanger van Schwenkfeld, schreef in de 16de eeuw, dat de Antikrist in een drievoudige gedaante verscheen; deze helsche Drievuldigheid (hij bedoelt de roomsche, luthersche en kalvinistische partij) moest door den adem van Gods mond verdelgd worden (in Gabbema's Keur van latijnsche brieven, Harlingen 1669).

Men had, met het oog op zijne *dispositiones*, Servet eenvoudig kunnen vragen, of een kameel met twee bulten (camelus bactrianus) een zooveel fraaier godsbegrip vertegenwoordigde dan een herschenschim met drie hoofden? Natuurlijker was het.

([54]) (Blz. 121). Bij de eerste lezing van de Restitutio Christianismi heb ik de volgende autoriteiten op de aangewezen bladzijden aangeteekend: Augustinus 24. 29. 30. 36. 56. 71; Origenes, Hilarius en Cyrillus 25; Joh. Major 29; Justinus 34; (Qoran 35); Noetius 37; Athanasius 38. 41. 42. 167. 269; Damasus en Damascenus 38. 42; Isidorus 40; Occam 42; Ambrosius 44; Lombardus 23. 45; Aben Ezra, Pythagoras (180. 225), Anaxagoras (145. 226. 261), Zoroaster (131. 137. 180), Trismegistus (133. 137. 138. 145. 152. 161. 180. 261. 271), en Plato 130 (Parmenides, Cratylos en Phaedon 137. 139. 145—47. 225); Sokrates, Jamblichus, Macrobius, Philo (139), Porphyrius (225. 270), Proclus en Plutarchus 131. 225; Plotinus en Seneca 131. 145; Tatius 132. 138. 161; Orphaeus (153), Pimander (145. 180), Asclepius (161) en Jezus Sirach 137. 139; Aesculapius 138. 152; Aristoteles (en alle sophisten!) 152. 162; Thales 155; Anaximander, Xenophanes, Parmenides 162; Aphrodisaeus 169; Galenus 171; Cratulus 179; Hesiodus, Aristophanes, Empedocles 215; Eusebius en Lactantius 224; Marcus apud Psellum, Chalcidius, Hipparchus, Democritus, Leucippus (261), Anaximenes, Diogenes, Hippon, Critias, Empedocles, Philolaus, Alcmeon, Critolaus, Heraclitus en Parmenides 225; Epiphanius, Cyrillus, Theognostus en Cyprianus 269. Dit lijstje geldt voor de nieuwe bewerking van de Drievuldigheid (Boek I—V = Boek I—VII, 1531, Boek VI en VII = Dialogus I en II, 1532).

Tollin vindt in de bespiegelingen over den heelal-Kristus en verdere kristologische dweperijen van Servet de hoofdzaak en zegt daarom ergens: „Servets negatieve verdiensten stelt Pünjer veel te hoog; de logische onhoudbaarheid der oud-kerkelijke drieëenheid blijkt

veel grondiger uit Petrus Lombardus, Thomas Aquino, Duns Scotus, Holcot, d'Ailly en Johannes Majoris." Blijkt uit..... Zeker! Maar wat zij, met behulp hunner scholastiek, als hoogste waarheid verdedigen, bestrijdt Servet als godslastering en godloochening. Doch Tollin houdt die positieve gnostiek voor bijbelleer. „Kalvijn zegt, Servet acht het Woord niet met vleesch bekleed (carne vestitus, hij houdt den mensch niet voor een jas, voegt Tollin er bij), maar als in vleesch veranderd" (even als de bijbel, voegt T. er bij). En juist op het punt, waar de kerkleer altijd gewaggeld heeft, waar Servets aanval (van de gril der 30 jaren afgezien) den meesten grond heeft, daar „sind die schweren Taufverirrungen des arag. Bibeltheologen ernstlich beklagenswerth"; en evenwel nochtans en desalniettemin „giebt es so leicht keinen tieferen; würdigeren und erhabeneren Taufbegriff als den der Restitutio." Alsof men zulk een verheven doopbegrip op kinderen in de luiers zou kunnen toepassen! De hooge vlucht van Servets bespiegelingen noemt Tollin Panchristismus (héel wat onlogischer dan pantheïsmus), dat niets te doen heeft met de gnostieke *ungeheure Leere* (bythus), maar waarin God *Urgrund und Urfülle* is. „Die Verweltung Gottes und die Vergottung des Menschen," is mij een wansmakelijke spijs, die ik niet verduwen kan. Ook voor Servet is in den mensch alle volheid Gods voorhanden, een grootere zelfs dan de wereld ooit heeft ingezien (et major quam unquam intellexerit mundus), hemel en aarde zijn alleen om zijnentwil geschapen, terwille des menschen bestaan de engelen. Want dwaze menschvergoding is de kern aller optimistische theologie, de diepste menschenverachting daarentegen het resultaat des levens te midden eener walgelijke wereld. Doch platte egoïsten denken en gevoelen daarover anders. Ik wil dus alleen maar zeggen, wanneer Kristus „die Recapitulation des Alls" is (Tollin), dat men dan gerust, als kleinsten onzin, het Quicunque kan onderschrijven.

VII.

([55]) (Blz. 127). „Zahlreich (vertaalt Tollin, Bloedsomloop p. 10) sind die Gefässe rings um die Zirbeldrüse (conarium) herum (in dieser Bestimmung des Sitzes der Seele folgt ihm Descartes, over wiens directe of indirecte onafhankelijkheid van Servet wij van Tollin een zelfstandig onderzoek te wachten hebben), zahlreich sind die Schläge der Arterien, ganz besonders mächtig dort des Verstandes und feurigen Muthes Bewegung. Auch wir haben beobachtet, wie dort neben den Schläfen von aussen und von innen (exterius et

interius, wie ist das möglich, ohne Vivisektionen? vraagt T. op het voetspoor van Gordon in een later opstel, waar hij tevens zegt, dat deze bewijsplaats door allen, dus ook door hem in zijne monographie over het hoofd gezien is) stärker anschlägt die arbeitende Einsicht, so dass wir schon durch diese Erfahrung allein auf den Sitz des Verstandes selber hingeleitet werden". Aardig is ook de volgende ontboezeming: „Ja zelfs de lucht, die wij inademen (Rest. p. 195, Quin aër ipse) wordt wezenlijk één met onze ziel, nadat zij eens wezenlijk met onzen levensgeest verbonden is — binnen in het hart. Gordon, de eerste, die deze plaats voor de physiologie aanhaalt, heeft gelijk, daar een nieuw bewijs uit afteleiden, hoe gemakkelijk bij Servet physiologie overgaat in psychologie"! Als God hout is in het hout, steen in de steenen, zooals we in de Restitutio kunnen lezen, is dat dan een bewijs hoe gemakkelijk bij Servet de theologie overgaat in dendrologie en lithognosie?

Wat al namen van kandidaten voor de eer der ontdekking gonzen in dien internationalen wedstrijd om ons heen! Zelfs in Spanje, hoewel Servet door de bemoeiingen van den hoogleeraar Pedro Gonzalez de Velasco in het Anfiteatro anatomico espan(j)ol te Madrid een standbeeld verkreeg, wordt de aanspraak des ketters betwist. Uit Spanje, uit den Dialogus de re medica van Pedro Gimeno, stamt de volgende merkwaardige omschrijving: „Daardoor, dat het hart den geest van de longen aantrekt en den voorraad bloed, die van de rechter hartkamer komt, naar de linker hartkamer geleidt, worden daar de geest en het bloed door middel van wrijving en samenpersing vermengd, en zoo wordt het door de arteria magna door alle lichaamsdeelen verspreid". Deze aanhaling heet te dagteekenen van 1549, maar of dat werkelijk zoo is? Zelfs een engelschman, Geo. Gaskoin, strijdt in 1878 (Medical Times van oktober en november) met scherpe wapenen voor de Spanjaarden. Zijne aanhalingen uit Andrés Laguna 1535, Luis Lovera de Avila 1542, Bernardino Montana Monserrat 1551 zijn althans zeer merkwaardig. Van den laatste zegt Gaskoin zonder aarzelen: he understood the pulmonary circulation in the same way, that we now understand it.

([56]) (Blz. 127). Dat (fere omnes) zegt Colombo volgens Tollin 260: „om niet, wanneer hij één gezet mocht hebben, in handen der altijd waakzame pauselijke inquisitie te vallen, die, wat met ketters in aanraking kwam, in Italië in 't geheim maar zeker uit den weg wist te ruimen". In dit geval gelijkt dat toch wel een weinig op „kip ik heb je"!

([57]) (Blz. 128). Zij, die zich onderwonden hebben omtezien naar den bloedsomloop, worden voor deze laakbare nieuwsgierigheid door Tollin naar verdienste gekastijd. We weten van de Vries en Noordziek welk zedeloos gespuis zich uit broodnijd met de boekdrukkunst

heeft afgegeven, nadat onze Coster uit liefde tot de kunst alles bezorgd had. Maar we hebben 't er hier en ginder ook niet bij laten zitten! En precies zoo verging het Servets mededingers. Daar is bijv. zoo'n „paardedokter van Zamora"... En die Colombo! „Of niet de tijdgenooten zoo weinig notitie van hem namen, omdat ze den kleinen benijder van den grooten Vesalius en den lafhartigen letterdief van den genialen Servet in hem zagen"? Ik zou zoo zeggen, dominee, dat kan onmogelijk anders zijn. „Hoe luide verfoeiden"... Colombo noemt zich de ontdekker en Servet noemt zich niet de ontdekker? Malligheid, Servet had moeten zeggen: ik ben de ontdekker niet. „Daarbij is Servet zoo bescheiden... zijn Ik komt in 't geheel niet in aanmerking. Maar Colombo vertoont zich overal in zijn geschriften (hij schreef 1546—59) als een lompe, boersche renommist: Servet in de zijnen als een even zoo geniale als bescheiden man". En toch had die kerel (Lombardus, Aquino, Scotus waren toch andere kerels, beweert woordelijk Tollin) een liefde tot de waarheid, die iets imponeerends had, maar — zij was, evenmin als bij Harvey, niet vrij van ijdelheid". Die verbruide ijdelheid! Tollin noemt zich bijv. met servetaansche nederigheid „einen ganz obskuren Pastor in einer Provinzialstadt" en laat er dan een paar bladzijden verder op volgen: „Ich habe gezeigt (dat en dat) und diese Ansicht gewinnt immer mehr Raum in der Presse von Deutschland, der Schweiz, England, Frankreich, Spanien, Ungarn, Amerika und anderen Ländern". Ik zeg nu niet, ik denk er niet aan, dat dit onbescheiden is, maar „obskur"? Neen, dat is zoo'n Pastor stellig niet.

Doch blijven we bij de mededingers. Onder hen is de gevierde Harvey natuurlijk de schuldigste, maar ook hier komt boontje om zijn loontje. Geslaagde behandelingen worden niet van hem vermeld. (Van Servet dan wel?) Van huiselijk geluk heeft zelfs de fabel niets te berichten.

Over de terechtstelling van zijn koning vernemen we van hem geen Schmerzenslaut, wat hem al heel leelijk staat. „Neidisch, kleinlich, unfähig fremdes Verdienst anzuerkennen, ja fast dazu geboren, die Lehren anderer herabzusetzen, zu verkleinern und zu zerstören, gegen Riolan höhnisch und stolz, gegen Aquapendente streitsüchtig und wortklaubernd, gegen Descartes schulmeisterlich, gegen Aselli und Pecquet blind, gegen Kaspar Hoffmann sophistisch, gegen d'Argent prahlerisch und unwahr, ungerecht gegen seine Vorgänger auf den drei Gebieten, wo er Entdeckungen gemacht haben will (Blutkreislauf, Embryologie, Chylusgefässe), gegen den König kriechend, endete er, der schon bei Lebzeiten Vergötterte, damit, dass er ein Menschenhasser wurde". Dom was hij dus niet. Het opschrift aan

zijn standbeeld van 1652 is godslastering, dat in Hempstead, waar hij begraven is, een leugen. Dat fanatisme der Harveyvergoders loopt de spuigaten uit! Men kan blij zijn, wanneer niet ronduit gezegd wordt, dat de kikvorsch (ik herhaal, dat ik vertaal), die in tegenwoordigheid van het hoog college den 18en okt. 1883 uit Harvey's kist gewipt is, de achterkleinzoon van den kikvorsch is, bij wiens ontleding hij voor het eerst op het denkbeeld van den omloop kwam, en den kleinzoon van den kikvorsch, in wiens longen Malpighi den omloop voor den eersten keer mikroskopisch aantoonde.

Nu doet zelfs een bekwaam scherprechter wel eens een verkeerden slag. Tollin, die geen gekheid verstaat, als een mensch niet genoeg gelezen heeft, had Harvey ook daarom gesmaad, wijl hij, Tollin, Wood's Fasti Oxoniensis Vol. IV, p. 46 niet kende. Ogle weerlei dat, en Tollin beleed als zieleherder nu schuld? Hoe dwaas, hoe weinig servetaansch is zoo'n ordinaire onderstelling! Een vroom man doet in zulke gevallen heel wat anders: hij „gratuliert Wood zu dieser Ehrenrettung". Vergeet dat niet, waarde lezer! Uw grootvader heeft in 1782 te Purmerende een kaas gestolen. Wat belieft u? Uw grootvader is n o o i t in Purmerende geweest, en dat kunt gij uit den Enkhuizer Almanak bewijzen? Nu, ik feliciteer je wel; dat doet me machtig veel pleizier voor je grootvader.

Het is nu maar de vraag, waar die lap van een Harvey (Tollin vertoont hem telkens in den kelder bij het wijnvat, een verwijt, dat weinig goeds voor Servet belooft, als T. de meineeden onder handen krijgt!) zijn bloedsomloop vandaan heeft. Gij denkt misschien, uit Colombo, want daar kon ieder medicus sedert 1559 het geval duidelijk lezen. Ziet ge, dat is nu weer veel te eenvoudig. Bij Harvey staat o.a., dat de groote wereld vol is van Jovis, en dat is „echt servetaansch"; of hij zegt: majus et divinius mysterium, en dat is „een echt servetaansche uitdrukking". Komt het zeldzame woord *res* ook bij hem voor? Krek Servet! Maar waarom haalt Harvey, die Colombo, Vesalius, die een heele boekerij aanhaalt (58 maal Galenus, 128 maal Fabricius), Servet dan ook niet aan? Dat is nu juist het punt, waar ik heen wilde. Want daarvoor heeft Tollin de volgende interessante gronden geopenbaard.

„Een lijfarts, die gewaagd had zich onder een dwingeland als Karel I een aanhanger (!) van Servet te noemen, hij zou even zeker het schavot bestegen hebben als — de saksische rijkskanselier Nik. Crell, die den 23 okt. 1591 in Dresden wegens dwaalleer op het schavot stierf."

„Harvey heeft Michael Servet niet genoemd, omdat hij hem niet noemen mocht — omdat hij hem op straffe des doods niet noemen mocht."

„Paalvast (unverrückbar) staat als slotsom van Tollins studiën dat — in alle landen van Europa, in de protestantsche zoowel als de roomsche, noch lang na Harvey, zij, die zich op Servet en zijne boeken beriepen, met den dood of met verbanning gestraft werden."

Maar was dan de bloedsomloop óok bij doodstraf verboden? Is de erkenning van den bloedsomloop verloochening van de ondeelbare Drievuldigheid? Harvey schaamt zich niet, schrijft Tollin, den koning van Engeland een verdediger des geloofs te noemen. Nu, dan had zoo'n huichelaar er ook wel raad op geweten, op een slimme manier Servet aan te halen. Indien hij bijv. geschreven had: Mirum sane quod anonymus quidem in libro theologico, qui anno Domini millesimo quingentesimo quinquagesimo tertio *Restitutio Christianismi* inscriptus editus est pagg. centesima undeseptuagesima sequentibus de sanguinis circulatione haec dicit: —

Of: Ab omnibus adhuc corporum sectoribus est omissum in libro isto haeretico Rest. Christ. inscripto, cuius auctor propter blasphemiam suam [of: propter maledica verba in deum (triunum) iacta, of: impie in Deum locutus] anno (als voren) Genavae vivus combustus est pp. 169 (als voren) doceri: —

Of: M. S. Hispanus, Villanovanus, horribilis (horrendus, nefandus, truculentus) iste (ille) maledicus in Deum, qui anno incarnationis Domini nostri 1553 (als voren) propter blasphemias suas igni crematus est in libro suo confuso (perplexo, incondito, perturbato, corrupto) haecce fere scribit:

Indien Harvey, of wie ook, Servet op deze of dergelijke wijze had aangehaald, ik sta er den heer Tollin borg voor, dat niemand hem een haar gekrenkt zou hebben.

Tegen Gamgee, die hem te enthoeziastisch voor Ceradini is, herinnert Tollin aan de ervaring, dat, wie beschonken is, alles om zich heen voor beschonken houdt. Zou enthoeziasme voor Servet daar beter tegen vrijwaren dan voor andere ontdekkers? Als ik bij Tollin, dezen grootsten aller *Servetforscher*, lees: „Servet würde über Colombo den Preis gewinnen, da seine Restitutio 734 Seiten fol. umfasst, gegen 296 Seiten" (klein folio, zoo groot is namelijk Colombo's boek De re anatomica), dan moet ik als afschaffer van sterke dranken meewarig het hoofd schudden. Tollin houdt de Restitutio voor een foliant van 734 bladzijden. Wat moet een nuchter mensch in dit ondermaansche beleven!

Dat Gaskoin de Spanjaarden bewondert, omdat hij ridder van de orde van Isabella is, dat wisten we al uit de Kosterlegende, en dat een italiaansche verdediging van Cesalpino „selbst dem geschicktesten chinesischen Flickschneider alle Ehre machen würde" vind ik heel

natuurlijk. Het onaangename van de zaak is alleen dit, dat het mes eener valsche methode aan weerskanten snijdt. Döllingers ultramontaansche manier voor Luther heeft Hofmann in Erlangen heel aardig toegepast op Paulus, en als een lastig mensch op dezelfde manier als Tollin vóor, eens tégen Servet ging schrijven, wider diesen Raufbold, diesen Wüstling, mit seiner offenbar weggeeiterten Hode (het laatste woord ontleen ik aan Tollin), diesen Feigling und meineidigen Schurken — Tollin zou het hard te verantwoorden krijgen!

't Is intusschen verblijdend, dat er nu en dan ook eens een goed boek gedrukt wordt. Hier bijvoorbeeld: „The last [but] not least! Henry C. Chapman's Geschiedenis van de ontdekking van den bloedsomloop (Philadelphia, 1884, 56 pp.) behoort — stellig! — tot het beste, dat over de kwestie geschreven is." Het boek wemelt wel van fouten in de aanhalingen (en zou derhalve in het omgekeerd geval met een rasterwerk van uitroepteekens voorzien geworden zijn), wel staat er „horrendes Latein" in, maar — „de voorstelling van het leven en de beteekenis van Servet sluit zich ronduit bij mijne studiën aan." „Jubiläumsliteratur, smaalt Tollin tegen de Harveyanen, ist kritiklos." Voorzeker, maar de averechtsche kritiek der „Tendenzliteratur" is veel erger.

([58]) (Blz. 129). Bij dat wanhopig sophisme past ook dit: Winter (Günther?) van Andernach vermeldt in 1539, naast Vesalius, met onderscheiding de anatomische hulp hem bewezen door Servet. Maar in 1571 haalt hij Colombo aan en beschrijft met diens woorden den kleinen bloedsomloop. Tollin: „Betuigt G. daarmede niet zelf, dat naar zijn weten de anatomische ervaringen van den Spanjaard 32 jaren ouder zijn dan die van den Italiaan?" (Zie aant. 64.)

([59]) (Blz. 129). De geheele oplaag bedroeg 800, of (naar het zeggen van Servet te Genève) 1000 exemplaren.

Er zijn van de Restitutio niet meer dan drie exemplaren bekend: 1°. Parijs, 2°. Weenen, 3°. Edinburg. Ook bij Tollin kan men af en toe lezen, dat het boek verbrand is. Maar — dat verbranden van bijna de geheele oplaag begon hem lastig te worden in de polemiek over den bloedsomloop: alle mededingers moesten de Restitutio gelezen hebben, bijgevolg mocht zij niet langer in 1553 verbrand zijn. En nu kreeg het publiek (bijv. in 83) te lezen, dat er niet meer dan 2 van de 1000 verbrand zijn! Daarop volgt in datzelfde stuk p. 473: „Colombo's Anatomie 1559 werd verbrand noch verboden zooals het boek van Servet" — dat p. 470 in 998 exemplaren óok niet verbrand werd! Een ander citaat: „Den 3en jan. 1553 verscheen de Restitutio in druk en werd in 1000 exx. van Vienne naar Lyon, Frankfort, Bazel, Venetië over de wereld verspreid". Werden dus niet eens die 2 verbrand? Het doordraven

liet niet meer op zich wachten. „De gekste bewijsvoering is die: heden na 327 jaren zijn er noch 3 exx. over, bijgevolg (!) zijn al de andere verbrand". Harder! „Daar spookt een logische onzin over ons thema in de boeken. Men besluit, omdat er vandaag noch slechts — 3 echte exx. bestaan, zijn er gedurende elk ander vroeger tijdstip ook maar — 3 exx. geweest. Van den 3en jan. 1553 tot den 27en okt. (!) 1553 liepen er, zooals Servet bezweert, duizend exx. door de wereld. Den 27en okt. werd er te Genève éen ex. verbrand. Van de overgebleven 999 exx. werd te Vienne den 23en dec. (!) 1553 (van de zomerexekutie heeft T. noch nooit gehoord!) éen ex. verbrand. Dat dat, wat in het proces te Vienne als vijf balen wit papier beschreven wordt, geen vijf balen wit papier geweest zijn, is dikwijls beweerd (bijv. in het proces-verbaal!), maar noch nooit bewezen". (En toch vertelt dezelfde man weer op een andere plaats, dat eenige noch in Vienne liggende exx., van dat „witte papier" dus? den 23en dec. verbrand zijn.) Noch harder! „De evenzoo verbreide als dwaze logika: heden zijn noch 3 exx. voorhanden, bijgevolg waren er altijd, bijv. ook den 3en januari (!) 1553 maar 3 voorhanden! — deze onzinnige redeneering (heel erg onzinnig, bijna waanzinnig!) had, al wordt ze duizendmaal herhaald, op niemand indruk behooren te maken, want men weet toch, dat — juist de meest gelezen boeken stukgelezen worden en zoo verdwijnen". (Maar dominee, is er dan eigenlijk sedert 3 jan. 1553 in 't geheel geen exemplaar verbrand? !) „'t Is jammer dat Da Costa de boeken, die hij aanhaalt, niet inderdaad ook leest. Anders kon hij, na de lezing van mijne Servetstudiën niet meer op de overgeleverde dwaling terugkomen, dat de Restitutio op 2 exx. na verbrand is". Maar heeft Tollin ook in dit geval nooit een poging gedaan, om iets te bewijzen? O ja, hij telt ergens zoo de overgebleven exx. op: *a.* dat de rechters te Vienne gelezen hebben (vonnis van 17 juni); *b.* dat van Colladon (= ex. Parijs); *c.* het ex. der 14 predikanten te Genève (Brevis refutatio); *d.* de exx. voor de predikanten van Zürich, Bern, Bazel en Schaffhausen (= ex. 4, 5, 6 en 7); *e.* voor burgemeesteren en raden (als voren = ex. 8, 9, 10 en 11!); *f.* ex. voor d'Arlod en de rechters (= 12); *g.* ex. voor Molaris te Vienne (= 13); *h.* ex. van Alex. Hales 1554 (= 14); *i.* Kalvijn bezat nr. 15, *k.* Postél nr. 16, *l.* Melanchthon nr. 17, en zóo worden er 39 exemplaren bewezen. Zou een zoo grondige „Servetforscher" niet weten, dat hij bijv. onder *d* en *e* met éen éenig exemplaar goochelt en zijne lezers zand in de oogen werpt? En waarom had Postél bij 1000 exx. reeds in 1555 niets dan een afschrift? Waarom staat dat zoo algemeen verspreide kettersche boek noch niet op den index van Paulus IV van den 14en maart 1565, en wel de

boekjes van 1531 en 32? (Tollins antwoord, dat hij Servet tweemaal in 't register van den index van 1596 vindt, M. S. en S. Hispanus, en ook Luther, Melanchthon, Butzer, Oecolampadius, Joh. Farel, Marcus Ant. Calvinus, Nic. Colladon, is iets dat de lezer niet van hem wenscht te weten.) Waarom is dat kleine boek van 1531, met zijn veel aanstootelijker titel, niet, en de Restitutio wel verdwenen, en hebben alle schrijvers over Servet zich steeds met afschriften moeten behelpen? In een merkwaardig opstel van den heer Tollin over Cassiodore de Reina († 1594), in het Bulletin du protestantisme français (Tome XXXI. Parijs 1882, p. 385 en 1883, pp. 241, 289) komt werkelijk een exemplaar der Restitutio voor. Genoemde spaansche vluchteling (Herzog XIV, p. 584) was bij Servets marteldood tegenwoordig, ging naar Londen, was in 1563 predikant der uitgewekenen te Frankfort en bezat daar in het geheim het boek; hij kuste het, kon er God nooit genoeg voor danken, en beweerde, dat Servet alleen de verborgenheid der drieëenheid begrepen had. Ook zeide hij, dat men de leer van Servet in 't geheim kon aanhangen, zonder er voor te sterven. Maar datzelfde exemplaar schijnt naar London teruggekeerd te zijn. Daar bezat het den 13en mei 1665 Dan. Markos Szent-Ivanyi, de latere unitarische bisschop te Klausenburg. Daarna kwam het in het bezit van zijn opvolger Michael Almasi, van graaf Samuel Teleki v. Szek, die het in 1786 aan keizer Jozef II vereerde. Dat is het exemplaar te Weenen. Leibnitz schreef den 26en mei 1706 aan Thomas Burnet over een ander exemplaar: Comme on est un peu difficile et scrupuleux à Cassel, il sera difficile d'en obtenir la communication du livre de Servetus. Dat ex. is verdwenen en kwam in Engeland boven water. Het was achtereenvolgens in het bezit van Mead (Des Maizeaux in de Scaligeriana, Amst. 1740), Claude Gros de Boze (1753, nr. 189), de Cotte (voor 1200 liv.), Gaignat, Lavallière (914, voor 3810 liv.), en voor den prijs van 4121 livres eindelijk kwam het in 1783 in de kon. bib. te Parijs. Dr. med. Charles Mead had een uitgaaf in 4° willen bezorgen, maar op aanstoken van den protestantschen bisschop van Londen, Gibson, werd het boek onvoltooid verbrand (een exemplaar bij Lavallière 1783, nr. 914). In 1790 liet v. Murr het exemplaar van Weenen voor zijne rekening te Neurenberg nadrukken (zie Willis 1877 Appendix). Deze nadruk heeft 36 regels van 77, de oorspronkelijke 33 regels van 87 millimeters per bladzijde. Ook verschillen de 15 regels *Errata* (pag. 735). Het derde exemplaar, vooraan defekt, werd eerst door prof. Turner ontdekt en door Willis in 't Athenæum van den 27en april 1878 p. 541 beschreven. Rijke stof voor onze specialiteit in 't vegen, die niets verstaat, dan dat hij niet kan vegen. Richet laat (in 1879) Servet in Arragon geboren

worden (hoe slecht van zoo'n Franschman!) en kent (precies zooals Tollin tot 1878!) maar twee exemplaren. Dat zich noch nooit een sterveling aan de door T. gekastijde gevolgtrekking heeft schuldig gemaakt, is overbodig te bewijzen.

De plaats over den bloedsomloop werd aangehaald (over Monavius 1578 kan men, met oordeel des onderscheids natuurlijk, Tollins Kreislauf p. 54 en v. vergelijken) door den kapelaan Will. Wotton, Reflexions on Learning (Lond. 1694) hoofdstuk 18, p. 211. Hij putte niet onmiddellijk uit de Restitutio, maar was zijn tekst aan een uitstekend heelmeester, Charles Barnard, en deze was hem aan een geleerden vriend (Dr. Mead?) verschuldigd. Een optelling van lateren staat in een aanmerking bij Tollin, Lehrsystem III, p. 58, zie ook p. 54, aanm. 1, waar uit Kurt Sprengel de onzin aangehaald en als grundfalsch gedoodverfd wordt, dat de vrije vergelijking van de grieksche met de nieuwe geneeskunde er veel toe bijgedragen heeft, den eerlijken, door zijn oudgeloovigen tijd miskenden ketter M. S. op den brandstapel te brengen! Noch doller: Dr. Niemeijer bazelt (Aerztlicher Rathgeber, Stuttg. 1877, p. 4), dat Servet om de kettersche leer der ondoordringbaarheid van het middelschot van het hart verbrand is!! Op een andere plaats geeft hij noch op: „Joh. Freind, Histoire de la médicine (Leiden 1727), Historia medicinae 1734; G. Stollen, Anleitung zur Historie der medic. Gelahrtheit (Jena 1731), is van gedachte, dat Columbus Servet afgeschreven heeft; Haller, Elementa physiologiae (Lausanne 1757) zegt van den kleinen omloop: Haec minor Servitiana est sanguinis circulatio. Uit Graesse (VI, 1865, p. 373) kan men de lijst aanvullen met C. E. Jordan, Histoire d'un voyage litt. à la Haye 1755, p. 170; Graeffer, Wiener Conversations-Blatt 1819 e. m. a. Over Portal 1778, Michéa 1844 en Valentin 1866 zie Tollins bloedsomloop p. 58. Chéreau en Dastre kennen aan de colleges van Colombo de prioriteit toe boven de Restitutio. Tollin verzet zich daartegen, maar, als hij beweert, dat Castellio in 1551 in zijn bijbelvertaling verklaringen uit de geschreven Restitutio overgenomen heeft (bijv. over Hebr. 2, 1*b* = Rest. p. 90), dan is dat dezelfde gevaarlijke methode. Voor den volledigen inhoud van Servets handschrift van 1546 hebben we géen bewijs, Servet zegt, dat hij zijn eerste ontwerp omgewerkt heeft. Doch hebben we Tollin niet hooren vragen (p. 256), of Servet niet reeds in 1537 te Parijs met de demonstratio circulationis sanguinis bezig was? O ja, maar toen hij dat vroeg, dacht hij misschien niet aan zijne Abfertigung van een italiaanschen professor, die blijkbaar in den onnoozelen waan verkeerd heeft, dat ook hem het vragen vrijstond! „Toen hij (Servet) in 1537 *de syrupis* schreef, had hij zijne ontdekking noch niet ge-

maakt. Op dien eenvoudigen grond zwijgt hij er van. Dat is het antwoord op de vraag van Ceradini", en van Tollin, waag ik er in allen ootmoed bijtevoegen.

([60]) (Blz. 130). Hier is noch een ruiker uit dien hof. „Cesalpino ging het niet beter: zijne mineralogische ontdekkingen schreef men (Renzi) aan Cuvier, zijne botanische aan Linnéus toe. Zooals men weet (bekanntlich!) deed M. S. dezelfde ervaring op met zijne astronomische, geographische en taalkundige (?) ontdekkingen." Heeft zich iemand zijn thracische wortels (T. noemt dat toch zelf „renommistisch") aangematigd? „Waar Servet den voet zet, wordt hij ontdekker." Servets werken (zijne vlugschriften zijn namelijk ook werken!) zijn niet slechts van theologischen aard, maar ook medicinisch, philosophisch, geographisch, historisch, mathematisch, juristisch, physikalisch, astrologisch, anatomisch. Verloren zijn de Vienner procesakten, Servets korrespondentie met de artsen de la Vau, Rivoire, Champier, Montuus, Santes Pagnini, graaf Carolus a Stagno en den kardinaal Tournon (!). Met al die op gissing berustende verloren brieven is het eveneens gesteld als met Avila's „Beziehungen zu Servet" (zie p. 272), die Tollin duister noemt. Zijn ze er dan toch? „Michel Servet, polygraphe s'il en fut jamais (!), qui écrivit sur la théologie, la médicine, les mathématiques, la géographie, l'astrologie, la philosophie, la météorologie, la jurisprudence (op blz. 245 regel 29 vindt de verbaasde lezer een der rechtsgeleerde werken van M. S.), la victime de l'âpre piété de Jean Calvin" . . . En noch eens: „M. S. is de man der proefneming in de metereologie, astronomie, alchymie, botanika, philosophie, bijbelkunde, pathologie, anatomie en physiologie." En wederom: „Als ob die Riesen (er is natuurlijk van Servet sprake) es fordern dürften (erg slecht Duitsch, dat ik daarom opzettelijk onvertaald liet, maar men kan de bedoeling wel raden), mit dem Masse der Zwerge gemessen zu werden. Qui trop embrasse, mal étraint, gilt eben nur von uns Epigonen." Wie zijn die uns? — Mosheim haalt uit M. Geddes, die Servet voor een Spaanschen uitgewekenen (gevluchten protestant) houdt, het onbekookte oordeel aan, dat hij *the most eminent Physician of his age* was. De tijd voor zulk gewauwel behoorde onherroepelijk voorbij te zijn. Tollins overdrijving van Servets zedelijke eigenschappen is even groot als die van zijne wetenschappelijke verdiensten. Zoo schrijft hij hem bijv. „een bijna kettersche nauwgezetheid (overangstvalligheid) van geweten toe, die zijn eerste levenstijdperk van 1511—34 kenmerkt" (tot 30 is ook voor Tollin dat tijdperk in stikdonkeren nacht gehuld!). „Es ist das nie (?) des Aragoniers Kampfart, hinter dem Berge zu halten." Bij Shakespeare komen (vóor 1613; Harvey schreef zijne verhandeling in 1619 en gaf ze eerst in 1628 in 't licht) niet

minder dan 78 plaatsen over den bloedsomloop voor. De dichter mag van geluk spreken, dat T. dat niet schijnt geweten te hebben.

Mijn vrijmoedig oordeel over het verkeerde van Tollin's romantische methode wordt gelukkig gedekt door zijne eigene gestrengheid als kritikus. Ja hij is tegenover anderen, hoewel hij het doet met, in en uit Christo '(met dezen zalvenden dativo stichten de duitsche leeraars noch jetzo en bisanhero hun gemeenten), vaak onbarmhartig en geeselt met uitroepteekens en *sic!!!* de gewoonste drukfouten. Bijvoorbeeld: Tollin vindt bij Dr. Ogle in Londen, derhalve bij een beschaafd engelschman, in de optelling van Descartes, Cowley, Hobbes, Dryden, Boyle een foutje en duidt dat zóo aan: „D. C. Hobbs (sic!)." In de Tüb. Jahrb. staat Hoppes, met welke typographische schorpioenen zal men dát kastijden? B. Hutchinson, Biographia medica (Lond. 1799, I. 182), heeft den drukfout 1159 voor 1519, geboortejaar van Cesalpino. „Offenbar ein Druckfehler," zegt Cato zelf; zeker, zoo openbaar, dat niemand luidruchtig behoeft te worden. Ziehier een analogon! „Der ominöse Nachsatz (bei Mosheim p. 404, Tollin was namelijk onbekend met de fransche jaartelling van paschen tot paschen, en zocht dientengevolge vijf weken te vergeefs, tot 3 nov. 1858, in het archief te Parijs naar het proces van Villanovanus onder 1538 in plaats van 37) Fait le 18 Mars 1853 [sic! dat moet natuurlijk, zooals bij Mosheim, 1538 zijn] ist kein Theil des urkundlichen Originals." Hoeveel uitroepteekens zou Tollin daar bij een medezondaar gebruikt hebben? „Mosheim, die in het leven van Servet bijna alle namen verknoeid heeft, noemt hem [Delavau] Delarau." Is Mosheim nu een grooter knoeier dan Tollin, die Samosasa (sic! Samósăsă!!!), Figuri, Frechsel, Read, Koppen (!), Sandaz, Hemstad, Harwey, Lepp en meer van dien aard heeft, voor Samosata, Tiguri, Trechsel, Mead, Kapp, Sandoz, Hemstead, en Sepp? (Dat laatste, Sepp voor Lepp, is ook mij in de Preuss. Jahrb. gebeurd.)

Zelfs een drukfout in de leesteekens kan er niet door, bijv.: „Filippo Cerasi, Emidio. (sic!) Tassi, Attilio" enz. En toch staat ook bij Tollin in den titel „ad Confutationem D. Iacobi Andreae" achter Confutationem zoo'n aterling van een punt; toch vindt men ook bij hem: polemisch an (polemische en), vings ans, appell (appeal), antiteatro anatamico, en dgl., wat volstrekt niets te beduiden heeft (van schrijf- of drukfouten blijven alleen zij verschoond, die nooit schrijven en nooit laten drukken), maar dan behoort men een man als Huxley niet met „Michel [sic!] Servet" aan de kaak te stellen. Die fransche vorm vindt men zelfs in duitsche boeken, o. a. bij Brunnemann. Er is iets van den arroganten toon van Servet op zijn 20jarigen lezer overgegaan. Hij heeft zelf meer dan eens de fout

1791 als jaartal voor den herdruk der Restitutio, waar hij de hem bekende exemplaren optelt. Die fout staat in de aankondiging Allg. Lit. Zeit. Jena den 19en nov. 1792, kol. 355: „Ohne Druckort (Nürnberg) und Jahrzahl (1791)", en werd nu een lintworm, maar achteraan in 't boek staat 1790. Mag men nu, als men dat 1791 zelf op zijn kerfstok heeft (bijv. Blutkreislauf p. 57: Dieser Meadsche Restitutio-Abdruck 1711 ist besser gelungen als der zweite Nachdruck, den 1791—v. Murr besorgte. Ich sah davon zwei Exemplare, eines zu München und eines zu Bern D. 40) tegen een parijzer boekbewaarder zóó schrijven: „ein Nachdruck, den im J. 1790 (nicht wie Chéreau schreibt 1791 — ich bitte die Lupe zu brauchen, da die Null unrein) der bekannte Wagamtmann Christophorus Glb. von Murr zu N., nicht, wie Chéreau meint, Rau besorgte". Rau was de drukker, vgl. bij Mead's nadruk den uitgever Palmer en den drukker George Gallet. Even vitachtig is de opmerking tegen de prachtuitgaaf van Harvey 1766, dat de ongenoemde voorredenaar bij de plaats over den bloedsomloop Servets librum de Trinitate noemt en derhalve de Restitutio met de LL. VII verwisselt, waar niets daarover voorkomt. Want de titel boven de bedoelde plaats luidt (p. 169): De Trinitate Liber V.

VIII.

([60a]) (Blz. 133). *Un Espagnol Portugallois.* Was dat misschien spot? Een mooie „Spanjaard"? Hield Kalvijn hem misschien voor wat anders? We weten hoeveel steden gestreden hebben om de eer der uitvinding van de boekdrukkunst, zooals bijv. Ulm, die er nooit aan gedacht hebben. De een of andere weetniet had ergens in een ongelezen boek op de gis wat beweerd, en dan kregen onschuldige steden de schuld van een haar onbekende roemzucht. Zoo ook in ons geval! Tollin schrijft: „Drie landen, Navarre, Portugal en Arragon, strijden om de eer M. S. het leven geschonken te hebben!" Bij Portugal staat de noot: „Zoo Servets aangever G. de Trie . . . . naar hem Buatier in het vienner proces." Een Franschman schrijft aan een Franschman een barbaarsche uitdrukking, die een ambtenaar naschrijft, en nu strijdt Portugal om de eer enz. Een methode om er zoo zeeziek van te worden als een zenuwachtige juffrouw. Of zou 't alleen om de mooiigheid te doen zijn?

([61]) (Blz. 138). Ofschoon Mosheim (1750, p. 62) reeds bevroed heeft, dat er van zulke bladen sprake is, en Baum Mosheim goed

kent, vraagt hij: „Il s'agit donc encore d'une récension antérieure (der *Restitutio*!) envoyée a Calvin." Neen, er is sprake van Baums Corpus Reformatorum 29, 979—82!

([62]) (Blz. 141). Het proces-verbaal van het eerste verhoor begint aldus: „Du cinquiesme du mois d'Avril, l'an mille cinq cent cinquante trois, Nous Frère Mathieu Ory, Docteur en Théologie, Pénitenciair du saint Siège Apostolicque, Inquisiteur-General de la foy au Royaulme de France et par toutes les Gaules; et Louis Arzellier, Docteur ès droits, Vicaire-General de Reverendissime Seigneur Monseigneur Messire Pierre Palmier Archevesque De Vienne; et Antoine de la Court, Seigneur de la Tour de Puys, Docteur ès Droits, Vybailly et Lieutenant-General au Baillage de Viennois; Nous sommes transportez aux prisons du Palais Delphinal de Vienne et dans la chambre criminelle d'icelluy, et avons fait venir par devant nous M. (Maître) Michel de Villeneufve, Medicin juré, constitué prisonnier par notre ordonnance aux prisons dudit Palais Delphinal, et l'avons interrogé comme s'en suit.

([63]) (Blz. 146). Over de wijze van ontsnapping hebben we de volgende beschrijvingen. 1°. Die van het proces te Vienne, die op getuigenverhoor steunt en de waarschijnlijkheid voor zich heeft: 's morgens vroeg door den tuin. 2°. Servets meedeelingen te Genève: *a.* (17 aug.) il dict que il monta par une muraille et sorti *par une fenestre*, et que personne ne luy a ayde sinon Dieu (5). *b.* (38). Et de ce iardin (waar Maugeron hem, uit dankbaarheid voor geneeskundige hulp, veroorloofd had zich in te vermeien) *il monta par une muraille* et sus des treulles et puys se saulva. *c.* (31 aug.). Interroge a quelle heure et comment il eschapa, respond de matin *envyron neufz heures et par les prives*, waarvan men hem den sleutel verstrekt had.

([64]) (Blz. 148). Het geestelijk gericht te Vienne zegt in zijn vonnis van den 23 dec. 1553: Visis insuper attestationibus in processu contra Balthasardum Arnoullet super impressione dicti Libri et in processu dicti Villanovani repetitis, quibus constat ipsum Villanovanum dictum Librum composuisse atque suis sumptibus et mandato a dicto Arnoullet et suis servitoribus excusum et impressum fuisse usque ad *Octinginta Volumina* . . .

De onderstelling van Mosheim (p. 233), dat ook een voorraad van de Restitutio aan Kalvijns vriend, den orthodox-gereformeerden Robertus Stephanus (Etienne) te Genève (!) gezonden werd, is klinkklare onzin, die (behalve door de natuur der dingen) reeds door den datum van Kalvijns brief naar Frankfort, waarop Mosheim zich beroept, weerlegd wordt. De Historia de morte truculenta Michaelis Serveti Hispani 1554 vertelt, dat „Thomas, bediende van Robert

Etienne, overbrenger van Kalvijns brief naar Frankfort geweest is en daar zelf de boeken van den Spanjaard verbrand heeft", maar dat was een vergissing.

([65]) (Blz. 151). In de beide uitgaven van Melanchton's Heubtartikel Christlicher Lehr, im latin genandt Loci Theologici, die in 1553 en 1554 te Wittenberg verschenen zijn, staat te lezen: (Das drey Personen, ewiger Vater, ewiger Son vnd ewiger heiliger Geist, Ein einig göttlich Wesen sind.) Diese erinnerung, was eine Person ist, ist nötig, vff das man nicht vff Jüdische Gotteslesterung falle, die tichten, in Messia sey allein menschliche Natur, wie Ebion, Cherinthus, Samosatenus, Photinus, vnd zu dieser seit Servetus, der zu Paris neulich rasend in grausamer unsinnigkeit gestorben ist, getobet haben!" Dat werd eerst in 1555 (CR, 22, 77): der zu Jenff verbrandt ist, Anno 1553.

IX.

([66]) (Blz. 154). Wir werden uns der traurigen Thatsache nicht verschliessen können, dass das ganze auftreten Calvins, nur mit theilweiser Ausnahme seiner allerersten Wirksamkeit, im schreienden Gegensatze zu den in der Institutio gepredigten Principien steht. — G. Galli, Die luth. und calvin. Kirchenstrafen im Reformationszeitalter (Breslau 1879) p. 162.

([67]) (Blz. 160). Calvin fit périr Servet et d'Argillère (1553, 62); condamner à mort Gentilis (1558); marquer au fer rouge et bannir les imprimeurs Narbert et Billonet (1561, 63); torturer ou fouetter publiquement, puis bannir F. Bellot, G. Dubois et le Bolonais Thomas Alexandre (1545, 47, 59); bannir sous peine de la vie T. Misquin, J. P. Alciat et S. Telio (1558, 59); bannir à perpétuité, sous peine du fouet, J. Bolsec, G. Gainier, F. Le Teinturier et M. Antoine (1551, 52, 56); bannir encore et ruiner ou chasser à force de persécutions les illustres Italiens M. Gribaldo et G. Blandrate (avant 1555, 58), leurs compratiotes Carignan, Gallo, Ginstiniani et Zucchi, le célèbre Castalion, C. Damont et autres de leurs successeurs dans le rectorat des écoles; enfin, les ministres Caroli, de la Mar, Aymé Mégret, Champereau, Vayron, Essautieur, Mr. Morel de Villiers, et tant d'autres victimes moins connues, mais non moins infortunées de l'intolérance *dogmatique* du Réformateur.

Remarquons que nous n'avons indiqué ci-dessus qu'une partie des réfugiés *étrangers* chassés par Calvin. Que serait-ce si nous voulions y ajouter la liste des centaines de Genevois qu'il fit périr ou chasser à l'aide de ses jurisconsultes français, uniquement pour cause *politique*, et dont plusieurs avaient été, comme Perrin, Vaudel, Claude Genève, etc., de ses plus zélés disciples et de ses plus fermes appuis? — Galiffe 1862 p. 79, vgl. 1863 p. 96.

([68]) (Blz. 161). Jean Baptiste Sept schreef in den zomer van 1555:

Les œuvres de Calvin.

Impia Calvini meditare patrata, viator,
Cui Demptis L. V. *Cainus* alter adest.

Ostez ung L, imprudemment volante,
Ung V ouvert: à tous maulx de *Calvin*,
Vous connaîtrez sa rage violente;
Le connaissant, le jugerez *Caïn!*
J. B. S.

([69]) (Blz. 165). Reeds in den strijd met Caroli wierp Kalvijn, zooals later in den regel, met de gemeenste scheldwoorden om zich. Een proefje gaf Pierson in zijne Nieuwe Studiën over Joh. Kalvijn p. 58. Dat moest men zich toen ook van den preekstoel laten welgevallen. Die niet gepredestineerd waren geheel naar Kalvijns pijpen te dansen, waren op zijn minst honden, zwijnen, ezels, beesten, hoerekinderen, met de daarbij passende eigenschappen. B. Sanchez, een lid der spaansche gemeente, betuigde onder eede voor een kommissie te Frankfort: Item qu'à Genève on ne preschoit d'aultre chose que contre le Pape et les moynes, et non pas des choses d'édification.

([70]) (Blz. 166). C. Mönckeberg, Joachim Westphal und Johannes Calvin (Hamburg 1865), vgl. pp. 87, 92, 95, 105, 122, 128, 135, en p. 154 een staaltje uit Beza. Bladz. 185 heeft Flacius, die de erfzonde voor het wezen van den mensch verklaarde, 18 kinderen, dus vrij wat erfzonde verwekt. Pastor Mönckeberg spreekt, als ware hij Luthers tijdgenoot, niet van de gereformeerden maar van de *Sakramentirer*, het bekende, domme scheldwoord van Luther tegen de Zwinglianen, die in de avondmaalsleer juist het tegendeel waren. Luther was een *Sakramentirer!* Het zou interessant zijn, een kapittel Kulturgeschichte behelzen, als iemand uit al de Messkatalogen eens de titels van de luthersche strijdschriften tegen de Kalvinisten wilde verzamelen. En voor de Nederlandsche letterkunde zou het niet onbelangrijk zijn, indien men dan uit diezelfde bron de

in het duitsch vertaalde, hollandsche boeken aanteekende: dat getal was vroeger véel aanzienlijker dan tegenwoordig.

([71]) (Blz. 167). Capito und Butzer, Straszburgs Reformatoren (Elberfeld 1860) p. 568. Het derde deel van Leben und ausgewählte Schriften der Väter und Begründer der reformirten Kirche. Op blz. 478 komt Servet voor. Vgl. in dezelfde reeks van levensbeschrijvingen: II. K. R. Hagenbach, Johann Oekolompad p. 165; V. C. Pestalozzi, Heinrich Bullinger pp. 218, 425, 453, 455 („Servede"!); VI. H. Heppe, Theodor Beza p. 36 (vgl. J. W. Baum's Beza, Leipzig 1843, p. 201); IX. C. Schmidt, Wilhelm Farel und Peter Viret p. 33.

X.

([72]) (Blz. 172). Castellio bericht een jaar later (als Vaticanus tegen Calvinus op punt 61: Wij moeten ongetwijfeld voorzichtig en zachtmoedig zijn, ja, men behoort een bezadigde en religieuse kennis van de leer te hebben, die men beoordeelt): „Zooals men dat tegen Servet betracht heeft! Hij werd, zoodra men hem gezien had, op een zondag *uit de predikatie* in de gevangenis gebracht, waar hij nooit weer uitgekomen is, eer hij ten vure geleid werd. Dat is de bedaarde en religieuse kalvijnsche kennis der waarheid!" In een aanhangsel, de bekende Historia de morte Serveti, staat: „Servet is te Genève aangekomen en heeft op denzelfden dag, een zondag, aldaar *de namiddagspredikatie* gehoord. Maar vóor de preek werd hij door sommige herkend, die Kalvijn dadelijk van de zaak verwittigd hebben". Een ander tijdgenoot, de door Kalvijn vervolgde Bolsec, die dezen leelijken trek niet licht verzwegen zou hebben, bericht alleen, dat Servet op een zondag te Genève aankwam, niet om er lang te vertoeven, maar met het plan, *uit vrees voor Kalvijn*, verder te reizen. Voor dien eenen zondag echter achtte hij zich beveiligd door de in Genève bestaande wet, dat men op zondag niemand gevangen mocht nemen. Of Servet die wet dan kende? Ik betwijfel of Servet zóo moedwillig zijn aanklager te Vienne op eigen gebied in den mond geloopen is en vermoed, dat er een godzalige stilleverklikker in 't spel geweest is. Andere hebben vermoed, Galiffe de oude bijvoorbeeld, dat Servets komst met Kalvijns strijd tegen de patriotten samenhing, maar Roget heeft voldoende aangetoond, dat de zoogenaamde libertijnen zich weinig om het lot van

den hun onbekenden, spaanschen ketter bekreund hebben. Kalvijn had niet noodig gehad deswege in zijn briefwisseling zijn voormaligen aanhanger Perrin op jongensachtige manier (als *Caesar comicus*) te smalen.

De apologetische onderstelling van Rilliet, dat Servet met de zoogenaamde libertijnen in verstandhouding was en deze zich van hem wilden bedienen, om Kalvijn te doen vallen, wordt met driesten overmoed door zijn rechtzinnige advokaten geëxploiteerd. De arme Kalvijn verkeerde in staat van noodweer. Doch hooren we eerst een van de kleinen. Theodor Fliedner (Buch der Martyrer, Kaiserswerth z. j., II, pp. 96—103) weet nauwkeurig, dat Servet uit duivelsche lust een boek vol onreine dingen schreef, alleen met het doel om de bloeiende hervorming in Genève te bemorsen. Uit roekelooze onbeschaamheid gaat hij naar Genève, hij stapte juist in een kaan toen de diender kwam. Toen hij Kalvijn zag, steeg zijn vermetelheid tot waanzin, de voleinde boosheid stond tegenover de reinheid en verviel, als de bezetenen voor Jezus, tot krampachtige razernij. En dan die frivole Perini, zoo'n vuilijk van een libertijn! De wet, alle adviezen, de openbare meening wijd en zijd (!) verlangen Servets dood. Kalvijn had niets met het proces te maken, hij vernam het fijne eerst na Servets dood. Hoe smeekten Kalvijn en Farel den raad om een lichter straf, en hoe mooi schreef de zachtmoedige Melanchthon over de terechtstelling aan Kalvijn! Wie zou dezen kleine durven ergeren? Luider klinkt de stem van Carl Sudhof (Geschichte der christl. Kirche, Frankfort 1861, overgenomen in het deutsche Zeitschrift für christl. Wissenschaft u. christl. Leben, 1861, p. 186): „De oppositie wilde met behulp van Servet een slag tegen Kalvijn wagen. Kalvijn wou de zaak voor den kerkeraad brengen, maar zijne vijanden brachten haar voor de rechtbank. Ze delfden hun eigen graf! Want anders zou Servet er met de exkommunikatie afgekomen zijn, doch nu werd het geval krimineel. En toch hooren we telkens weer zeggen, dat Kalvijn Servet liet verbranden. *Im Namen der Geschichte protestiren wir feierlich gegen das Treiben schreiender Ungerechtigkeit. Wir verweisen auf die Acten*... Kalvijn heeft er niets mee te maken... er is niet aan te denken, dat hij zijne hand in 't spel gehad heeft, hij treedt alléen op verlangen van den raad op, om te dienen van theologisch advies en om S. te bekeeren, en hij moest toch der overheid gehoorzaam zijn. Kalvijn hardvochtig? Hij beproefde zooveel hij kon den toestand van den gevangene te verlichten"... Het eenige, wat ik tot verontschuldiging van dezen brutalen vervalscher van de geschiedenis weet te zeggen, is de herinnering, dat hij waanzinnig geworden is.

([73]) (Blz. 174). Castellio vroeg in 1554 Kalvijn met recht, waarom hij den kardinaal Tournon niet had laten oppakken, die vóor Servet door Genève kwam en op het punt stond protestanten te laten verbranden? „Hier, hier had men Kalvijns kok (zoo heet Fontaine bij oude schrijvers) moeten sturen, en Kalvijn had dien beul moeten aanklagen, hij zou het leven dier arme lieden gered hebben. Maar neen, Kalvijn houdt het liever met de papisten en voegt zich bij de machtigen".

([74]) (Blz. 175). La Fontaine was vroeger bediende bij Kalvijns voormaligen vriend Jacques de Bourgogne Seigneur de Failais (Mosheim p. 255). In 1548 ging Kalvijn naar Bazel, om hem te bezoeken, waarvoor de raad paarden en herauten verstrekte. Daar onze edelman het in den twist met Bolsec niet eens was met Kalvijn, werd deze zijn vijand en schold hem uit. Den 26en februari 1554 trouwde Kalvijn zijn Klaas: Par moy Iehan Calvin furent espousez Nic. de la Fontaine et Perrine fille de Pierre Gorin (Reg. des mariages à la Magdelaine). En in het jaar 1555 krijgt Fontaine het geneefsch burgerrecht gratis *en regard du service quil a faict* — aan de geneefsche republiek? neen — *à M. Calvin*, die zelf eerst in 1560 burger werd.

([75]) (Blz. 186). „Van 's mans onbeschaamdheid (tegen K a l v ij n namelijk) wil ik niets zeggen, schreef Kalvijn in zijn brief van den 20en aug., maar zijn waanzinnigheid ging zoo ver, dat hij niet aarzelde te zeggen, dat duivels aandeel aan de godheid hebben; ja, dat er vele goden in zelfstandige duivels zijn, in zoover hun, evenals hout en steen, de godheid is meegedeeld". Misschien had Kalvijn in de Restitutio gebladerd, maar heeft zijn auditorium niets van het diepzinnig geval begrepen. Tollin twijfelt niet. „Servet en Rothe, zegt hij, zijn hier weer consequenter, in zoover zij ook in de duivelen (!) noch een overblijfsel van het beeld Gods *statuiren*". Ja dat *statuiren!* Heet dat in Nederland noch altijd *poneeren?* — Aanm. De aant. 75 staat uit vergissing op blz. 175.

([76]) (Blz. 187). Tegenover Arnoullet en Guéroult werd, ouder gewoonte, met tweeërlei mate gemeten. Terwijl Arnoullet ongemoeid bleef, besloot de raad den 21en aug. G u y r o d (een tegenhanger dezer verminking levert de naam B o l s e c, die in de akten als Bolset, Borset, Bohec, Boslec, Boset, Bolhetz, Holset en Holzet voorkomt), indien het blijken mocht, dat hij met Servets van doen had gehad, in hechtenis te laten nemen. Den 19en december (!) gedagvaard, ontkent hij het lezen der drukproeven en beticht hij er Arnoullet van. „Advis que voyant ses excuses tant frivolles quon laisse comme il estoit par avant." Mooi! Maar een jaar later, den 18en dec. 1554: „Arreste que si se trouve quil (Guil. Guyrod) aye

este correcteur du livre de Servet quil soit asprement chastie et soit cherche et vau le proces dudit Servet affin en voir la vérité (!). Guéroult maakte ook psalmen, maar den 19en juli 1555 wordt den uitgever Dubois verboden, in den druk gebruik van zijn naam (homme indigne) te maken, en den 11en okt. van dat jaar wordt besloten hem te vatten. (Wat Beza van G.'s vlucht uit Genève vertelt — CR 21, 146 — is een anakronisme.) Op den 16en juli 1562 besloot de kerkeraad door den officier van justitie een uittreksel der informaties te laten maken tegen G. G. en een Duitscher uit Bazel (den boekdrukker Benjamin Gast), qui de ceste cite se sont retirez a Lyon *pour havoir tenu de meschants propos de M. Calvin* et tel extraict envoye a Lyon affin de les faire pynir la (!), puis quilz y peulvent estre apprehendez.

(77) (Blz. 197). Servet spreekt hier de waarheid. Bewijs: Ambrosius Blaurer aan M. Butzer den 23en dec. 1531: Gij weet welk vergiftig boek een zeker Spanjaard, Michael genaamd, over de dwalingen in de drievuldigheid heeft uitgegeven. Voor zooveel ik hoor, moet het door onzen Capito zeer goedgekeurd worden (quod cum audiam Capitoni nostro multum probari).

Bucerus aan Blaurer den 29en dec. 1531: „De ongoddelijke nieuwsgierigheid heeft eenige hier zoo besmet (een nieuwsgierigheid, waaraan ook Capito op een onvoorzichtige wijze botviert)"...

Simon Grynæus aan Bucerus in januari 1532: „Ik heb destijds Capito om zijn oordeel (over het boek) gevraagd, maar daar ben ik niet goed wijs uit geworden."

B. Haller aan Capito, den 15en maart 1532: „Naar men zegt heeft de Spanjaard Michael een verdediging van zijn eerste boek uitgegeven met duizenden monsterachtigheden en dwalingen. Als gij daar nu niet tegen opkomt, daar gij zulke verborgenheden toch aan de bron hebt leeren kennen, zult gij niet slechts aan de kerken schade toevoegen, maar ook in verdenking komen, dat gij het er mee eens zijt, of dat gij een oog toedoet. Daarom vermanen u de broeders en bezweren u, dat gij hen te hulp komt, die zulk een groot licht der waarheid noch niet deelachtig geworden zijn, opdat zij zich niet door de bedriegerijen (van Servet) en door den grooten hoop bemoeilijkt voelen. En het laatste (het gemeene volk) zal ons bemoeilijken, zoodra het hoort, dat gij, die tot dusver de wereld met boeken opvult, thans zwijgt en u bij een zoo ernstige aangelegenheid schuil houdt, als waren uwe ooren doof geworden."

De verdenking tegen Capito bestond dus, en Servet heeft daarvan geweten; dat hij te Genève Capito *seinen lieben Gesinnungsgenossen* noemt, zooals Tollin beweert, is bekende duitsche zoetelijkheid. En duitsche Unzuverlässigkeit is het volgende. Dr. Camill Gerbert, evang. Pfarrer in Saarburg, beweert in een verleden jaar

verschenen Geschichte der straszburger Sectenbewegung zur Zeit der Reformation 1524—34 (p. 115): „Capito, die immers altijd, zoo 't heet (Acta Synodi 1533, verwijt van den hulpprediker van Sint Pieter), zich door vreemde gasten aangetrokken voelde, nam hem (Servet, verwarring met Schwenkfeld?) op in zijn huis." En dan weer (p. 126) dat het bekend was, dat Servet een tijdlang bij Capito gewoond heeft. (Ook Tollin schrijft ergens, dat, toen Servet in den zomer van 1531 naar Straatsburg toog, Capito ihn aufnahm.) Waar staat dat? Ik schreef terstond aan den auteur om vriendelijke opgaaf van zijn bron. In zijn antwoord van den 8en april '89 schreef mij ZWEerwaarde, dat hij met blijdschap uitvoerig op mijn verzoek hoopte te antwoorden; eerst moesten de vele beroepsplichten aan kant. „Ich stehe aber nicht an, meine Augabe S. 115 in vollstem Masse aufrecht zu erhalten. Gerne bin ich auch bereit, alles auf Servet Bezügliche Ihrer freundlichen Kenntnissnahme zu unterbreiten. Haben Sie also, hochgeehrter Herr, noch etwas Geduld mit mir, ich werde Ihre freundliche Bitte nicht vergessen." Nu, ik heb een jaar geduld gehad, noch eens herinnerd, maar — de beloofde bewijsplaats bleef uit. De twee *Forscher* moeten het mij niet euvel duiden, dat ik hun geheim niet ken, maar er voorloopig geen letter van geloof. Gerbert schrijft (pp. 114—132) een paragraaf *Michael Serveto y Reves* en kastijdt daarin Tollins *Servetomanie* (in der Schmiede seiner vagirenden Servetomanie werden die Belege bald so breit geschlagen und so biegsam gemacht, dass sie, wie A. Blaurer einmal von Butzer sagt *omnibus omnia* sint. Und dann dieser überschwängliche, überschnappte Stil!). 't Is de bekende twist tusschen pot en ketel; blz. 244 hebben we gezien, hoe Tollins kritikus zelf geschiedenis maakt, en dat is juist het punt, dat hij in den brief *in vollstem Masse* handhaaft! „So kam es, dass Servet im Unwillen von Basel schied." Servets eerste boekje laat onze gids naar een dwaalspoor bij *Roux*, d. w. z. bij den verkoeterden Rösch drukken.

([78]) (Blz. 214). Zelfs zulke juiste uitdrukkingen zouden noch te bezadigd geweest zijn, dacht ik aanvankelijk, indien Tollin er aan toe mocht komen Servet en Kalvijn te behandelen. Een zachte donder liet zich nu en dan reeds uit de verte hooren. „Ohne Calvins wissentlich falsche Interpretation des Justinian hätte er den Servet nicht hinrichten können." Moord alzoo op grond van zelfbewuste vervalsching, niet malsch voorzeker. En dan Kalvijns polemiek tegen Servet! Hij „spreekt van de woede dezes diers, van de vreeselijke verblinding van den spaanschen hoogmoed, van den meer als brutalen schimp zijner tegenpartij; van den spot, dien hij drijft; van den rook, dien hij maakt; van dien fat, onder alle vuile ketters de driestste, een verbazende baaierd van godslasteringen; van den

waanzin, de delirien, de razernij, die hem nu eens als patripassiaan kenteekent, dan als een Sabelliaan, dan als een Manichæer, dan als een dokeet, doch altijd als een hoogst gevaarlijke antitrinitarier". En zoo smaadde Kalvijn Servet, den gelijke van Luther, den man eener derde hervorming, wiens leerstelsel Tollin voor onzen tijd bewerkt en aanbevolen heeft, eer een vreeselijk te laat ons treft. Bedenkelijk was echter, dat Kalvijn des ondanks hoog als de sterren boven zijne bestrijders uitsteekt. 't Is een hoogte van belang! Karel de Groote moest het met een paar voet, Alfonso de Wijze met een kop doen. Waar blijft daar de bekende Boeddha van 300 ellen, of Jehovahs baard van 10500 mijlen, vergeleken met Kalvijn tusschen de sterren? Doch we willen de stoute astronomische beeldspraak laten gelden. Maar in 1881 heeft Tollin voor Hamanns treurspel over Servet zijn oordeel over den brandstapel van den „Arragonier" enz. enz. enz., als reformator Luthers en Kalvijns evenknie, uitgesproken en — zich tot Kalvijns apologeet verlaagd! Daar de tekst bijna ontoegankelijk is, geef ik hem onvertaald. „Sein (Servets) intellektuelles Verbrechen bestand darin, dass er von seinem rein-philosophischen Jahrhundert zu hoch hielt und ihm zu früh eine Speise reichte, die es vielleicht noch ein halb Jahrtausend nach ihm nicht fähig sein wird zu vertragen. Das zu frühe Essen von dem Baume der Erkenntniss, gerade wie die Verführung dazu, wird allezeit (!) Todesstrafe im Gefolge haben .... Allein nicht geringer als Servet's intellektuelles Verbrechen ist das andere. Die moralische Selbstverschuldung seines Todes liegt darin, dass er nicht sittlichen Ernst genug besass, um allüberall mit den rebellischen Priesterfeinden (!), die da alles leugneten, was er selber glaubte, fest und entschieden und für immer zu brechen. Das Liebäugeln mit der glaubenslosen, materialistisch-libertinischen partij (waar Tollin tittel noch jota van afweet), von der er sich innerlich ebenso abgestossen fühlte, wie ihn sein Herz zu Luther und Melanchton, zu Oecolompad und Zwingli, zu Butzer und Calvin hinzog, lehrte den sonst so melancholisch-ernsten Mann, frivole, zweideutige Reden führen, sich an Werken betheiligen, die er selbst nie billigen konnte und sich von Parteien brauchen zu lassen (als boven!), deren Sieg niemand mehr verwünscht hätte als er selbst. Dieses Hinken auf beiden Seiten, diese sittliche Halbheit, diese schuldige Toleranz gegen Unglauben, Sünde und Gesetzlosigkeit war Servet's moralisches Verbrechen, das zuletzt nothwendig (!) zum Tode führen musste, gleichviel ob zu Basel oder zu Strassburg, zu Paris oder zu Lyon, zu Vienne oder zu Genf." Hoeveel minder hebben Kalvijns biographen Servet voor de voeten geworpen dan hier onze Servetomaan, en toch noemde hij dát „door het slijk sleuren"! Men ziet, Tollin heeft den welgemeenden raad

van Rauwenhoff in het Theologisch Tijdschrift in den wind geslagen, en C. P. Hofstede de Groot heeft (Geloof en Vrijheid 1876, p. 647) een hersenschim voor waarheid genomen. Hoeveel juister en waardiger was reeds het oordeel van den syndicus Calandrini in zijn antwoord aan den predikant Jac. Vernet, toen deze in 1757 over Kalvijn, Servet en Voltaire wilde schrijven: De Raad wil niet, dat het krimineel proces tegen Servet aan wien ook, noch in zijn geheel noch gedeeltelijk, ter inzage zal worden verstrekt. Het gedrag van Kalvijn en den Raad is van dien aard geweest, dat men alles wil begraven in vergetelheid; Kalvijn is niet te verontschuldigen (*Calvin n'est pas excusable*). Van een ultramontanen vlek evenwel kan men Kalvijns aandenken zuiveren. Te beginnen met 1730 (in Desmolets Mémoires de littérature et d'histoire) en althans tot 1875 (in Chastels herdruk van Bolsecs Iean Calvin) heeft men twee brieven opgedischt van Kalvijn aan den (hervormden) markies du Poët. De eerste (gedagteekend van den 8en mei 1547) is gericht aan den général de la religion en Dauphiné, wat niet mogelijk was vóor 1561, de tweede (gedagteekend van den 13en sept. 1561) aan den grand chambellan de Navarre et gouverneur de la ville de Montélimar à Crest, wat niet mogelijk was vóor 1584. Het doel der „pia" fraus ligt bij den laatsten brief in den volzin: *Pareils monstres doivent estre étouffés, comme fis icy en l'exécution de Michel Servet, Espagnol.* Zie de uitgaaf van Kalvijns fransche brieven door Jules Bonnet (Parijs 1854, II. p. 588): *Une calomnie historique ou deux fausses lettres de Calvin à M. du Poet* (Louis de Marcel). Echte brieven van Kalvijn over Servet zijn vertaald in de engelsche uitgaaf van Bonnet (Edinburg, Constable) II. 1857, pp. 398 sqq.

([79]) (Blz. 215). Op den toon van orthodox-kristelijk medelijden beschrijft Kalvijn, die er geen ooggetuige van was, den indruk van het doodvonnis op Servet. „Bij tusschenpoozen was hij als wezenloos. Dan slaakte hij zuchten, die luid weerklonken. Dan weer begon hij te schreeuwen als een mensch, die van zijn verstand beroofd is. Met één woord, hij heeft zich niet anders gedragen dan een bezetene. Ten slotte sloeg hij zich zonder ophouden op de borst en riep met spaanschen tongval (à l'Espagnolle, hoe slecht van zoo'n ketter!) om erbarming (misericordia, misericordia)!" Of deze satyrlach des ijskouden moordenaars de werkelijkheid weerspiegelt, weten we niet. Want Kalvijn had met zijn geschrijf geen ander doel dan om de nagedachtenis van Servet te bezwalken.

([80]) (Blz. 215). De inleiding tot den brief luidt (een weinig verkort) als volgt: Wat gij vraagt ten opzichte van Servet, die eindelijk door de vrome overheid zijn rechtvaardige straf ondergaan heeft, zou het weliswaar van den eenen kant de grootste nietswaar-

digheid geweest zijn, wanneer zulk een monster bij de vromen onbestraft gebleven ware (de goddelooste rechters, die op de afschuwelijkste wijze tegen onschuldigen te werk gaan, nemen niet zelden de slechtste zaak in bescherming); en van den anderen kant schijnen mij diegenen niet weinig te dwalen, die er over geschreven hebben, dat men ketters niet (met den dood, bedoelt Farel) mag straffen. De pontifex (paus) en zijn aanhang hebben misbruik van deze straf gemaakt, zeker; bijgevolg moeten de vromen van een wettig strafmiddel beroofd zijn? Ik was in Genève, toen het vonnis geveld en de uitvoering bevolen werd. De ellendeling kon er nooit toe gebracht worden oprecht te bekennen, dat Kristus de eeuwige zoon van God is. Zoolang de zaak van den ongelukkige behandeld werd — heeft nooit iemand onbeschaamder en driester op de vrome herders gesmaald. Telkens als hij niet wist, wat te antwoorden (Farel liegt hier in kommissie!) riep hij hun toe: dat liegje, Kajafas, aartstoovenaar, en andere woorden van dien aard. Doch eenige (predikanten) van den lande (uit het kanton) hadden hem bezocht, daaronder ook ik. Wij vermaanden hem, daar hij toch zag, dat zijn laatste dag voor de deur stond, eindelijk zijne dwalingen te bekennen, zich tot den Heere te bekeeren en de waarheid te belijden. De ellendeling verzocht, dat wij hem zouden aantoonen, waar Kristus (dan vóor de menschwording) Zoon van God genoemd wordt. Wat ook aangevoerd werd (welke bewijsplaatsen? men zou ze even graag weten, als de in Lukas 24 v. 27 bedoelde), hij liet zich niet van zijn dwaling afbrengen, al wist hij ook niets te antwoorden (? zweeg het offerlam ten laatste, zooals de Jezus der evangeliën?), nochtans ging hij voort (met schelden). Wij wenschten, dat Kalvijn mocht komen en Servet zich met hem verzoenen. Hij vertoonde zich anders in woord en gebaar, dan hij had gehandeld, maar wij bereikten toch niet, wat wij wenschten, namelijk dat hij zijne dwaling bekennen en zich tot de waarheid keeren mocht. Wij vermanen, wij smeeken, maar vruchteloos. Hij slaat zich op de borst, bidt om vergeving, roept God aan met den mond (!), belijdt den Heiland en meer van dien aard, maar den Zoon Gods belijdt hij slechts in zoover hij, als mensch in Kristus en lichamelijk opgevat wordt". Het slot van den brief luidt: „De Heere heeft het verhinderd, dat zijn naam en eer door openbare lasteringen verkort werden (heeft S. den mond gesnoerd). Ik hoop, daar Italië, om van Frankrijk niet te gewagen, door deze pest sterk besmet geweest is, Kalvijn de dwalingen van den goddeloozen ketter weerleggen en het beklagenswaardig uiteinde van den ellendeling zal schilderen . . . Hij is een hoop van ketterijen . . . Hij openbaarde mij, dat hij zeer veel van een man geleerd heeft [Capito?], die geen geringen naam gehad heeft, doch van wien ik weet, dat hij

in zijne latere geschriften heel anders gedacht en geschreven heeft, hoe weinig ik ook in twijfel trek, dat hij een tijd lang vrij sterk onder den invloed van de geschriften der Rabbijnen gestaan heeft... Maar terwijl de een weer omkeerde en zuiver schreef, kon de ellendige (Servet) niet meer geheeld worden". Castellio bericht: „Dat de doode Servetus in openbare predikatiën ter helle verdoemd, ja zoo veroordeeld is, dat zij, die Farellus tegen hem hebben hooren donderen, zeggen, dat zij er van sidderden en beefden". Bullinger noemt hem noch in 1575 (zie zijn vertelsel p. 243) liever Perdetus, Perditor of Perditus, en de Restitutio „een kanaal voor het slijk aller goddeloosheid en afschuwelijkheid"; de schrijver is de rampzalige, onreine en goddelooze bezoedelaar der hemelsche majesteit, de goddelooze en verfoeilijke vertreder van al het heilige, die geen toetsing maar de dood in de vlammen verdient. Niet alleen Kalvijn noemt hem, die Servet voor een martelaar mocht willen houden, een schurk, maar ook prof. Simler beweerde in 1571, dat „alle, die zijn dood betreuren, deel aan zijne dwaling hebben".

([81]) (Blz. 220). Niet *au petit feu*, zooals bij voorkeur de ultramontanen vertellen; dát staat juist in het roomsche vonnis (blz. 147)! Feitelijk werd weliswaar door het smeulende vochtige hout hetzelfde doel bereikt. Daar de geneefsche beul niets voor hem ongewoons deed, wekt Servets ongeschikte brandstapel in hooge mate bevreemding. Daardoor ontstond de fabel, dat Servet drie uren gebrand heeft, zie bijv. Das entdeckte Geheimniss der Bosheit der Brüggler-Secte (te Brugglen, in het gebied van Bern, werden de gebroeders Jeronimus en Christ. Kohlers, als de twee apokalyptische getuigen, in 1753 gewurgd en verbrand) II, p. 15. De schrijver noemt overigens Servets terechtstelling „ein Merckmal der Gottseligkeit und des Eifers für die Ehre Jesu Christi". Dat men er in de vorige eeuw niet meer algemeen zoo over dacht, is hem evenzeer een teeken van het bederf des tijds als voor Leo XIII verleden jaar de onthulling van het standbeeld voor Giordano Bruno.

Allwörden (in de vertaling pp. 150, 180, 182) geeft een aantal foutieve datums bij de vroegere schrijvers op. Men laat Servet op den 20en februari, den 17en, 23en en 26en oktober, of ook in de maanden november en december 1553, en in de jaren 1554 en 1555 sterven. In de engelsche geschiedenis van Jer. Collier wordt hij op bevel van Hendrik VIII in het jaar 1538 in Engeland verbrand (zie het gerucht bij Frecht, blz. 263).

([82]) (Blz. 222). Kalvijn heeft dat zóo omgewerkt: „Onze broeder en ambtgenoot Farel heeft nauwelijks van hem gedaan gekregen, dat hij het volk verzocht met hem te bidden". Servet mocht dat dus niet weigeren en het was toch goed, dat hij er zich toe liet be-

wegen? 't Mocht wat! Kalvijn „kan maar niet begrijpen, hoe Servet het op zijn geweten durfde nemen, met het geneefsche volk te bidden"! Dus zwijgen zou toch eigenlijk beter geweest zijn? Mis! „Servet heeft niet gewaagd te spreken en zijne leer te verdedigen. Wie zal beweren, dat dit de dood eens martelaars is, als men de leer, waarvoor men te strijden heeft, door vrijwillig zwijgen op den achtergrond houdt"? Spreekt de ketter, dan lastert hij; zwijgt hij, dan verzaakt hij zijn overtuiging; bidt hij niet, dan is hij een verharde booswicht; bidt hij wel, dan is het heiligschennis. Servet bad, schreef Kalvijn met potsierlijke verontwaardiging, als bevond hij zich midden in de kerk des Heeren! Servet mocht namelijk geen „martelaar" zijn! „Dat de boeven (schreef hij in 1554 in zijn mengelmoes van drogredenen), geen roem dragen op de hardnekkigheid van dezen verbijsterden man, als ware hij een martelaar: uit zijn dood is een beestachtige domheid gebleken, waaruit men zou kunnen besluiten, dat het hem nooit ernst geweest is met den godsdienst". Wordt een ketter zwak, dan was 't hem geen ernst; blijft hij standvastig, dan is hij hardnekkig.

(83) (Blz. 222). Tot de legenden over Servet behoort een verdichte redevoering, M. Serveti de vera Dei et filii eius cognitione sermo, antequam Genevae combureretur, in Stanislaus Lubiensky's Historia reformationis Polonicae (Freistadii 1685, by Allwörden, pp. 131—138, duitsch in Arnolds unpart. Ketzerhistorie, Th. 2, B. 16, Kap. 33, p. 403—5), en een vervalscht fransch lofdicht op Servet in den kerker bij de la Roche 1711, Allw. p. 116 (met den stervenden Sokrates van Hoffmann v. Hoffmannswaldau):

Moy, qui dans la Cité des gehennes
Visitay Servet (Socrate!) en prison . . .
Wenn ich an Socrates gedencke,
Den ich gefangen heimgesucht . . .

De kiem der verdichte redevoering schuilt in het (opgecierde) verhaal van Servets dood van Pet. Hyperphrogenùs van Gent, vgl. Mosheim p. 229 30.

(84) (Blz. 230). Men ziet, dat bij de „geleerden" de mythenvorming over Servet noch altijd voortwoekert. Audin, de roomsche ontdekker van Kalvijns beruchten brief van 1546, waarin hij den aan Servet gepleegden moord van 1553 reeds voorspeld heeft, vertelt in zijn leven van Kalvijn (duitsche uitgaaf, Augsburg 1844, II, p. 203) over de vlucht uit Viënne: „Indien een engel verscheen, om hem te bevrijden! Er kwam een engel; hij vertoonde de trekken der 15jarige dochter des opperrechters van Viënne, die dokter Villeneuve het leven gered had. Zij smeekt, weent en verteedert ten leste haren vader. Hij gaf den cipier bevel, een oog te sluiten, en deze

gehoorzaamde." In den nieuwen Pitaval komt (1846, p. 41) de bespottelijke flater voor, dat Nic. de la Fontaine, die den 17en augustus met zijn borg (ensemble sa fiance) gedechargeerd werd, met zijn bruid (fiancée) werd vrijgesproken! Die niet zeer bevallige bruid heette Antoine Caulvin. In het Leben Jesu (I. B. 1872, p. 85) van Dr. F. Mook (die, tusschen twee haakjes, in Utrecht gestudeerd en op zijn duitsch met zijn leermeesters den draak gestoken heeft) is „Servede (!) ein energischer Bekämpfer der Hexenprocesse." En voor de splinternieuwe Servet-legenden van Tollin kan een volzin van 1875 tot kenmerkend motto dienen: „Im Jahre 1534 darf er (Servet) sich in den deutschen Oberlanden nicht mehr blicken lassen, ohne dass er fürchten muss, als Antitrinitarier geviertheilt zu werden." Met warme sympathie begon ik voor eenige jaren de lektuur van Tollins studiën over Servet, maar na de ontdekkingen, die ik op de bladzijden 104, 240, 283 en 291 geboekt heb, was het met de achting voorbij. Het is een bekend zielkundig verschijnsel, dat teleurgestelde sympathie diep ontstemt, ik kan er niets aan gebeteren; ook niet jegens de orgiën van gemeenheid, die het duitsche volk af en toe pleegt. Doch laat ik niet afdwalen!

Het konterfeitsel, waar Servet gewoonlijk mede wordt uitgedost, is een vaderlandsch voortbrengsel uit het tijdvak der arminiaansche twisten, gegraveerd door Christoffel van Sichem. Van dit in 1607 en 1608 verschenen onderschuifsel zijn al de latere Servetportretten kopiën: *B. Picart sculpsit*, *C. Fritzsch sc. Hamburgi* (= Allwörden 1727), naamloos in de hollandsche vertaling 1729, *J. M. Bernigeroth sc.* Leipzig (= Mosheim 1748), Willis 1877 (zie p. 319'20.)

Servet ten tooneele op te voeren bleek meer dan eens een poging zonder schitterenden uitslag. Dat ligt trouwens in den aard der zaak. Max Ring laat in zijn treurspel de vrouwen van Kalvijn en Perrin, Idelette (van Buren) en Franziska oprechte vriendinnen blijven, de eerste door Berthelier beleedigen en door Servet met den degen beschermen. Claude, herbergier van de Roos, is Kalvijns spion, verklapt hem de samenkomsten der libertijnen met Servet, en wordt daarvoor met het baantje van stokbewaarder beloond. Niet bijster historisch is een onderhoud van Kalvijn met zijne gade.

Idelette.

Zur zeit der Pest warst du's ja auch allein (!)
Der hülfreich ging mit Trost von Ort zu Ort,
Derweil die andern Geistlichen voll Furcht
Zurückgebebt vor dem gewissen Tod.

Uit vrouwelijk eergevoel wil de bekeerde wederdoopster Kalvijn beletten, Berthelier bij den kerkeraad aan te klagen, maar Kalvijn stuift op:

Soll ich im eignen Haus Empörung dulden?
Steh Thörin auf, du hältst mich nich zurück.
Das Weib Kalvins im Bund mit seinen Feinden,
Vertheidigt einen frechen Libertin
Und fleht um Schonung für den sünd'gen Buhlen,
Der seine Hand an ihren Leib gelegt.
O Schmach und Schande! Sprich doch Idelette,
Hast du denn jeder Scham und Zucht entsagt?
Doch ik vergass den unbezähmten Sinn,
Das trotz'ge Herz der Wiedertäuferin.

Zeer scheef is het standpunt, waar Servet door den dichter op geplaatst wordt:

Um Freiheit des Gedankens ringt die Welt,
Ob Wissen, oder Glauben herrschen soll.

Nikolaus wordt in den kerker door Servet tot inkeer gebracht, hij en Idelette beproeven te vergeefs Servet te redden. Het opgesmukt vertelsel van Kalvijns dispuut tegen Servets pantheïsme (p. 186 wordt door Ring vernuftig gebruikt.

Servet.

Das ewige Geheimniss ward mir klar,
Weil Gott Natur, Natur wie Gott mir war.

Kalvin.

Entsetzlicher! hörst du nicht auf zu lästern?
Wenn Gott in Allem, ist auch Gott im Schmutz
Des Bodens, den mein Fuss erschütternd tritt?
Sprich Elender! [den Boden stampfend.]

Servet.

Er ist im ganzen All.

Kalvin.

Auch in den Teufeln? Sag?

Servet [lächelnd].

Ja! selbst in dir.

In een treurspel van G. Th. Hermann is het een zuster van Kalvijn, Adele, die Servet bemint; zijn mededminnaar Beza (!) wil hem redden. In een alleenspraak zegt Servedo:

Ein Kerker übt auf mich stets grossen Zauber;
Denn in ihm wohnt der schlechtste Theil der Menschheit,
Der beste auch. Wer tiefer, als die Zeit,
Und wer darüber steht und nicht verstanden
Von breiter, eitler Mittelmässigkeit,

Gefährlich scheint, beschwichtigt werden muss.
Hier wohnt der Edle neben dem Verworfenen . . .

Dat is zoo. Maar het tegendeel van tragisch is het gejammer van Kalvijn, tot voor de voeten van Servet, om ter wille dezer hersenschimmige Adele te herroepen.

Lass mir die Schwester leben, Michael!
Du nimmst mir meine Stütze, meinen Arm;
Ich werde hinfort einsam, einsam sein.
Drum, lass die Schwester leben, Michael!
Und gieb den Widerruf!

Servedo.

Nur deinem Schmerz verzeih ich solche Bitte.

Calvin.

. . . .

O, raube mir die liebe Schwester nicht.
Lass sie nicht sterben.

. . . .

Sie stirbt, Servedo, o [Servet oho], das ist mir klar,
Wenn dich der Tod aus ihren Armen reisst;
Es liegt in deiner Hand, du kannst ihr Leben
Erhalten, ihrs und meins (!) und deins, Servedo!
O, Widerrufe!

. . . .

Drum werd ich stets auf's Neue zu dir flehn,
Bis meine Stimme wird dein Herz besiegen,
O, sieh mich hier zu deinen Füssen liegen!
(Er fällt vor ihm nieder.)

Servedo.

Steh auf, Calvin! Erniedre dich und mich
Durch solche heftge [fade!] Reden länger nicht!

Deze sentimenteele Kalvijn is misselijk. En even onstichtelijk is het, dat de schrijver den hartstochtelijken Spanjaard een bakersliedje laat zingen:

In trüber Nacht
Gott Vater wacht!
Was zagst du, Pilger, auf den dunklen Wegen?
Er schaut herab,
Er sei dein Stab,
Er führt dich deinem hohen Ziel entgegen.
Auf ihn, o Herz!
Wirf deinen Schmerz,
Lass dich in deine Vaterarme legen!
(Während des Gesanges fällt der Vorhang.)

Ondanks zijne beëedigde impuissance wordt Servets dichterlijke harem steeds grooter. Hamanns treurspel geeft hem Clotilde, een zuster van den „Stadtoberist" Amy Perrin tot verloofde, zoodat de trigamie langzamerhand een grooter rol speelt dan de triniteit. Waarom niet liever de ongenoemde (ook door Tollin in de voorrede) verzaakte bruid van Charlieu ten tooneele gevoerd? Vooral indien men met Hamann Tollins onderstellingen als bewezen feiten aanneemt. Daaruit blijkt tevens, dat ook Tollin het bekende vertelsel aanneemt, als zou Servet zich eenigen tijd in Genève opgehouden en de kerk bezocht hebben. Want in Hamanns door Tollin herziene tragedie treden dadelijk een schilder Cesar en Servet op, die aldus aanvangen:

Cesar.

Servet, da bist du endlich, warum kommst Du
So spät heut? Blickest blass und aufgeregt?

Servet.

Lass meine Unruh Dir in einem Wort
Aussprechen! Ich muss fort.

Cesar.

Unmöglich, scheiden Du?

Servet.

Ich war im Petersdom, wie zweimal jüngst.
Ich sah ihn, hörte ihn.

Cesar.

Wen denn?

Servet.

Calvin.

Freund, Du verstehst mich, bist Du doch ein Maler,
Weisst, wie des Menschen Wesen sich im Bild
Abspiegelt. Doch noch lauter spricht der Ton,
Der Rede Ausdruck in das Mark der Stimme.
So trieb es mich von je, die grossen Männer
Der Zeit mit eignem Ohr zu hören, sie
Mit eignem Aug' zu sehen. So gelang mir's,
Ich sah den Kaiser Karl, den frischgekrönten,
Vor röm'schem Bischof knieen in Bologna,
Sah Franz, der Künstler Abgott, Kröpfe rühren
Einst zu Lyon, (?) sah neben ihm die Perle
Navarra's, Margarethen; sah Wesal
Im Hörsaal zu Paris die Leichen mustern,
In Augsburg auf dem Reichstag den Melanchthon, (?)
Zie Coburg Luther, (?)

De jongste roman over Servet, die van M. Andrae (1887), berust, zegt de voorrede, ondanks allerlei bijwerk, in de hoofdzaak op bronnenstudie.

Dan was het toch niet noodig „Doctor" M. Villeneuve tot „professor" der astrologie en geographie in Parijs te benoemen? Servet wordt bij zijne aankomst te Vienne aan het ziekbed van het zesjarig dochtertje van den Vibailly François de la Cour geroepen. De moeder, Adrienne, herkent in den nieuwen dokter haren voormaligen beminde, toen student in Toulouse. In 1553 is het de dochter Margriet, die haren geneesheer wil redden. „Michael Servetus, mompelt A., Michael Servetus, warum stehst Du wieder auf von den Toten mir zur Not?" Pierre (!) Guéroult, een meineedige schurk in soldij der jezuïeten, wordt door den ketterjager Ory als spion naar Vienne gezonden, waar Arnoullet (!) in 1541 den nieuwen Ptolemeus drukt. Villeneuve noemt den aartsbisschop Paumier heel vrijpostig „mijn Pieter", en legt hem (als Servet!) de dolingen der drievuldigheid uit, als een onderscheid namelijk van lood om oud ijzer.

„Gij wilt dus een Drieëenheid, zegt de roomsche kerkvoogd, maar gij wilt niet drie zelfstandigheden zooals de kerk leert.

Zoo is het, antwoordt de apostel; doet gij dáar afstand van, dan spreek ik van heeler harte met u: Ik geloof aan een persoon des Vaders, een andere des Zoons, een andere des H. Geestes, drie personen in eenen God, en dat is de ware Drieëenheid".

De kardinaal „Tournier" beweert, dat Kalvijn reeds in 1546 Servet bij hem aangeklaagd had. (Dat staat in Bolsec's boek tegen Kalvijn; Tournon zou lachend geantwoord hebben: de eene ketter verklapt den anderen.) De vluchteling uit Vienne verschuilt zich, met (!) zijn bediende Benoît, bij Merrin in Lyon. In Genève besluiten Berthelier en Perrin om Servet, als vijand van Kalvijn, in de stad vasttehouden en tegen den hervormer te gebruiken, een gehéel hersenschimmige zamenzwering. Servet belooft, een maand in Genève te blijven. Toen hij in de Magdalenekerk eens naar een preek van Zebedéus luisterde, werd hij, op grond van een portret (!), door Beza (!), de Trie en Lafontaine herkend; zij sluipen hem na tot de Roos, en rennen naar Kalvijn. Noch spaanscher gaat het toe in een drama van Echegaray te Madrid. Servet gaat ter dood onder het geroep: „A luchar! . . . á morir! . . . Gloria á Calvino"!

AANM. Op bladz 108 luidt de aant. (55) in plaats van (51).

LITTERATUUR.

I.

Alex. Gordon, Serveto-y-Reves. — Theological Review (London) April & July 1878, pp. 281, 408.

Zur Servet-Kritiek von Henri Tollin, Lic. theol. Pastor in Magdeburg. — I. Das Geschlecht der Servet-Reves. — II. Tudela oder Vilanova? — III. M. S.'s Geburtsjahr (1511). — In Hilgenfelds Zeitschrift für wissenschaftliche Theologie. XXI (Leipzig 1878) p. 425. Van denzelfden auteur zijn ook de volgende (romantische) studiën:

Servet's Kindheit und Jugend. — Zeitschrift für die historische Theologie. XLV (Gotha 1875), p. 545.

Die Beichtväter Kaiser Karls V. — Magazin für die Literatur des Auslandes. XLIII (Berlin 1874), pp. 201. 230. 259.

Toulouser Studentenleben im Anfang des 16. Jahrhunderts. Eine Episode aus dem Leben Michael Servet's. — Historisches Taschenbuch (Leipzig 1874), p. 77.

M. S.'s Toulouser Leben. — Bij Hilgenfeld, XX (1877), p. 342.

Servet und die Bibel. — I. Servet's Bibelfindung zu Toulouse (1528). — II. Folgen der Bibelfindung zu Toulouse. — Aldaar, XVIII (1875), p. 75.

Servets Sprachkenntniss. — Guericke's Zeitschrift für die gesammte luth. Theologie und Kirche. Jahrg. 38 (1877), p. 608.

Des Paulus Burgensis Schriftbeweis gegen die Juden. Ein spanischer Beitrag zur Juden-Mission. — Der Beweis des Glaubens. X (Gütersloh 1874), p. 241. (Servets naam komt hier niet voor.)

Eine italienische Kaiserreise in den Jahren 1529 und 1530. — Historisches Taschenbuch (1877), p. 51.

Servet auf dem Reichstag zu Augsburg (1530). — Thelemann's Reformierte Kirchenzeitung (Detmold 1876), pp. 138, 185.

Straszburger kirchliche Zustände zu Anfang der Reformationszeit. Eine Episode aus dem Leben Servet's. — Magazin (als boven), XLIV (1875), p. 333.

De eerstelingen van Tollins nasporingen over Servet bespraken:

Chr. Sepp, Nieuwe studiën over Servet, Studiën en Bijdragen (Amst. 1876), p. 438.

L. W. E. Rauwenhoff, Servetiana, Theologisch Tijdschrift, X (Leiden 1876), p. 383.

F. Nippold, Neuere Erscheinungen über die radikalen Elemente der Reformations-Bewegung, Jenaer Literatuur-Zeitung 1876, Art. 16, 1879, Art. 410.

H. T. Mina Studier öfver M. S., Sanningsökaren (De Waarheidzoeker), Stokholm 1880, pp. 129—138. Hierop doelt een aanmerking bij T.: „Eine andere meiner Servet-Studien wurde in das Schwedische übersetzt—1880". Vgl. Lehrsystem III, p. VII.

Fern. de Schickler, Servet et son récent historien, Bulletin de la Société du Protestantisme français (Paris) 1879, p. 322. Met een résumé de mes ouvrages sur S. van Tollin, pp. 326—31. Zie des belust ook het Athenæum Belge (Brussel) van den 15en dec. 1879; Teol. Tidskrift (Kopp.), p. 374; Rassegna settimanale (Rome) van 1 juni 1879, p. 420; Journal de Genève van 3 april 1880; The Nation (New-York) van 8 april 1880, p. 269.

II.

De Trini-‖tatis erroribus (vgl. p. 22) 1531. Een nadruk, zonder het dubbele koppelteeken, bezorgde de luthersche predikant G. Serpelius te Regensburg (Ebert 21030). Bl. 83 verso (regel 9 v. o.) staat de drukfout CHHRSTUM. De Bure gewaagt van een nadruk met dubbel koppelteeken op den titel, maar recht en niet schuin, en Brunet verwisselt dien met den regensburger. Doch een exemplaar op de veiling van Morante (105 francs) heeft op den oorspronkelijken band het jaartal 1573. Er bestaan derhalve twee nadrukken: De Trini- en De Trini=, evenzoo van de Dialogen 1532. Een slechte (ongedrukte) fransche vertaling van Boscheiden vermeldt Mosheim p. 315.

Van de Dolinghen in de Drievvldigheyd, Seven Boecken, Eertijds int Latijn beschreven Door Michiel Servetvs, gheseit Reves van Aragonien, Spaenjaerd: Ende Nu ghetrouvvelijck overgeset in onse Nederlandsche tale, Door R. T. Hier sijn noch bijghevoegt eenige andere kleyne tractaetjens van den selven Auteur. I Thess. 5. [21] I Ioan. 4. [1] Matth. 15. [13] Ghedruckt In 't jaer ons Heeren 1620. 4°.

Van Reinier Telle (Vitellius) uit Zierikzee (1578—1618), niet alleen als vertaler van Guicciardini, maar ook uit de Synode van

Dordt (Acta, I. 144) bekend (Mosheim p. 311, S. J. Baumgarten, Nachrichten von merkwürdigen Büchern, V., Halle 1754 p. 25). In de ironische voorrede (waar Telle in den waan verkeert, dat dit boek van Servet te Frankfort verbrand werd) beweert hij, dat de gewone bewijzen tegen den kettermoord (Luk. 9, 54—56, en Matth. 13, 24—30) wel gelden tegen de valsche Roomsche Kercke (met haar geweldige vier Doctoren: zwaard, vuur, galg en water), maar niet tegen de ware Gereformeerde Kercke.

Epistolae Johannis Oecolampadii & Huldrichi Zwinglii. Bazel 1536.

In dezen foliant van Theod. Bibliander staan de 2 brieven aan Servet (J. Oec. Serveto Hispano, Domini spiritum precatur, en: neganti Christum esse filium Dei consubstantialem) al dadelijk op het eerste blad. Herdrukt in deel 36 van het Corpus Reformatorum (deel 8 van Kalvijn) kol. 857, waar overal de vroegere uitgaven vermeld worden. Ik zal dus alleen dat werk (CR) aanhalen voor de Servetiana, die er in voorkomen.

Mich. Serveti ad Oecolampadium Epistola. CR 861.

Joh. Oecolampadius „was ich halte von dem nuw uszgangen buchli Michaels Servet von der Tryfaltigkeit." CR 863, latijn bij Mosheim 394.

Martinus Bucerus Serveto (1531), en: M. B. D. Michaeli Reves in Domino dilecto, van 8 juli (1532). CR 868. 869.

Vgl. voor 1531: Oec. aan Buc. den 18en juli en den 5en aug. 1531 CR 866. 867. Wolfgang Musculus te Augsburg aan Buc. den 3en okt. (Thesaurus Baumianus in Straatsburg). Berchtold Haller te Bern aan Buc. den 4en okt. (id.) Geryon Sailer, arts in Augsburg, aan Buc. den 11en okt. (id.) Ambrosius Blaurer te Eslingen aan Buc. den 23en dec. CR 870. Simon Grynaeus, de opvolger van Oek. te Bazel, den 31en dec., CR 871, en in het begin van januari 1532 (Thes. Baum). In 't zelfde jaar: Haller aan Capito (over de Dialogen) den 16en maart (ib.), Christoffel Hoss te Spiers aan Buc. den 5en juli (ib.).

H. Tollin, Butzers Confutatio der Libri VII de trinitatis erroribus. — Theol. Studien und Kritiken 1875 p. 711. Tollin meent de ongedrukte Confutatio in het ex. D[2] 2437 de Trin. err. (van Geryon Sayler, die Butzer den 19en febr. 1532 voor zijne weerlegging bedankt) te Parijs ontdekt te hebben. Het handschrift begint op de keerzijde van het blad met drukfouten en vult dan noch 20 pp. Van den augsburger dokter zou dan ook volgend kreupelrijm afkomstig zijn:

Lieber Läser, es ist mein Pitt,
Hüt dich hie wol unn stos dich nitt;
Lass dir dis buch nitt zwol gefallen,
Wenig ist Hon'gs, gar vyl der Gallen.

J. H. van Seelen, Notitia librorum M. Serveti de Trinitate. 1719. 4°.

H. Tollin, M. Servets Dialoge von der Dreieinigkeit. — Theol. Studien u. Kritiken (Gotha 1877) p. 301.

H. Tollin, (B) Servet und die oberländischen Reformatoren. — I. Mich. Servet und Mart. Butzer. — Vgl. M. B. u. M. S. in het Magasin (als boven) 1876 no. 24, Lit. Centralblatt (Leipzig) 1880 kol. 899. Gerbert hierboven p. 289/90.

III.

Johann Christian Goetze, Die Denckwürdigkeiten der Königlichen Bibliotheck zu Dreszden, Vierte Sammlung, 1744.

H. Tollin, Michael Servet als Geograph. — Zeitschrift der Gesellschaft für Erdkunde, X (Berlijn 1875) p. 182.

H. Tollin, M. S., ein Vorläufer K. Ritter's en Alex. v. Humboldt's. — Aldaar, XIV (1879) p. 356.

H. Tollin, Wie Michael Servet ein Mediciner wurde. — Deutsche Klinik (Stuttgart) 1875 p. 57, met een naschrift van A. Göschen, dat in de herziene afdrukken ontbreekt.

H. Tollin, Anleitung zum Studium der Medicin 1533 und 1540. — Virchow's Archiv für pathol. Anatomie Bd. 80 (1880) p. 47.

H. Tollin, Des Arztes M. S. Lehrer in Lyon, Dr. Symphorien Champier. — Aldaar Bd. 61 (1874) p. 377.

H. Tollin, Trois médicins du XVI. Siècle, Champier, Fuchs, Servet. — Revue scientifique (Parijs) van den 16en en 23en mei 1885 pp. 613, 651.

H. Tollin, Michael Servet's Brevissima Apologia in Leonardum Fuchsium. — In Rohlfs D. Archiv, 1884 p. 409.

IV.

H. Tollin, M. S., der Mann des Experiments. In Rohlfs Archiv 1884 p. 171.

H. Tollin, Andreas Vesal (sein Verhältniss zu Servet). — Biologisches Centralblatt (Erlangen) 1885, No. 14, pp. 446/8.

H. Tollin, Der königliche Leibarzt und Hofastrologe Johann Thibault, Michael Servet's Pariser Freund. — Virchow's Archiv für Pathologische Anatomie Bd. 78 (1879) p. 302.

H. Tollin, Zu Thibault's Process urkundlich dargestellt. — Rohlfs D. Archiv für Geschichte der Medicin 1880 p. 332.

H. Tollin, M. Servet's Pariser Process. — Ald. 1880 p. 183. Vgl. Mosheim 1748 pp. 399—404.

Michaelis Villanovani (Serveti) in quendam medicum Apologetica disceptatio pro astrologia. Nach dem einzig vorhandenen echten Pariser Exemplare, mit einer Einleitung und Anmerkungen neu herausgegeben von H. Tollin. Berlin, 1880. De tekst stemt met een voor mij in Parijs vervaardigde kopie overeen.

V.

Epistola Phil. Mel. ad Senatum Venetum . . . Norinb. 1539. CR 3, 475, nr. 1831.

Vgl. Melanchthon aan Camerarius (Kammermeister) den 9en febr. en den 5en maart 1533, CR 2, 630. 640. (*Servetum multum lego*, d. i. niet, zooals Tollin meent, ik lees Servet vaak, maar ik lees Servet grondig, men denke aan het bekende *non multa sed multum.*) Mel. aan Brenz., juli 1533, aldaar 660; aan Theod. Veit den 5en aug. 1537 (over een aanhanger van Servet, die in Bazel gevangen gezet en uit Wittenberg verjaagd werd), in Worms 1540 (waar Mel. Servet veroordeelt), Mosheim pp. 58, 119. Over Servets bestrijding in de *Loci theologici* door Melanchthon (sedert 1533) zie CR 21, 246. 262. 359. 623.

H. Tollin (Servet und die Reformatoren. Quellen-Studien. A. Servet und die Wittenberger Reformatoren),

1. Dr. M. Luther und Dr. M. Servet. Berlin, 1875. Vgl. de recensies van Pünjer, Luther u. Servet, in de Theol. Literatur-

Zeitung, Leipzig 1876; Kawerau, Luther und seine Beziehungen zu Servet, in de Theol. Studien u. Kritiken, 1878, p. 479; Knaake, Luther u. Servet, aldaar, 1881, p. 317. — H. Tollin, Die Toleranz [Intoleranz] im Zeitalter der Reformation. — Histor. Taschenbuch, 1875, p. 107. — Luther und Marheinecke. — Bij Hilgenfeld, XXIII (1880), p. 464.

2. Ph. Melanchthon und M. Servet. Berlin, 1876. Vgl. Pünjer (als boven), 1877. — K. Benrath, Melanchthon's angeblicher [?] Brief an den venet. Senat. — Brieger's Kirchengeschichtliche Zeitschrift 1877, p. 469. — Herrlinger, Die Theologie Melanchthons (Gotha 1879), p. 410: Stellung zu den Mystikern und Theosophen der Reformation, insbesondere zu Servet.

Recensenten schijnen het in deze wereld niet altijd eens te zijn. Ik plaats voor de aardigheid het oordeel van W. Wenck (Histor. Zeitschrift, Bd. 38, München 1877, p. 298) en van E. R. (Litt. Centralblatt van 30 juli 1877, kol. 878) over Tollin's nr. 2 naast elkander.

Wenck.	E. R.
Die Schrift lässt es nicht an Anerkennung Melanchthon's fehlen.	Die Art, wie Melanchthon behandelt wird, ist widerwärtig. Der Verf. mag über Servet schreiben, aber nicht über M. und S.

H. Tollin, M. Servet in Charlieu. — Rohlfs D. Archiv 1885, p. 76.

H. Tollin, Saint Vertunien Delavau. — Virchow's Archiv, Bd. 101 (1885), p. 44.

H. Tollin, Buchdrucker-Strike in Lyon (um 1541). — Magazin für die Lit. des Ausl., XLIV (1875), p. 99.

VI.

Tres quaestiones Iohanni Calvino propositae a Michaele Serveto. — I. An homo Iesus crucifixus sit filius Dei: et quae sit huius filiationis ratio. — II. An regnum Christi sit in hominibus: quando quis ingrediatur, et quando regeneretur. — III. An baptismus Christi debeat in fide fieri sicut coena: et quorsum haec instituta sint foedere novo. — Iohannis Calvini Responsio. CR 482. (Joh. Calvini) Solutionum refutatio a Serveto missa. — I. Ad primam

quaestionem de filio Jesu. — II. De regeneratione et regno Christi. — III. An baptismus in fide fiat, sicut coena. — Altera Calvini Responsio. CR 484—495. Lettre de Calvin à Jean Frellon, libraire à Lyon. CR 833. — Lettre de J. Frellon à Servet. (Aldaar.) — Calvinus Farello. CR 12, Nr. 767. Farellus Calvino Nr. 773. — Servetus Calvino. CR 20, 565, Nr. 4255. — Michaelis Serveti Epistolae triginta ad Joannem Calvinum Gebennensium conciniatorem. Editio nova textum Chr. Theoph. de Murr ad fidem codicis parisiensis emendatum exhibens. CR 645.

Viretus Calvino. CR 13, Nr. 1065. — Calvinus Vireto Nr. 1071 (Aug. 1548).

Servets brief aan Abel Pouppin. CR 750, facsimile bij Henry (Calvin) III. p. 135.

Brief van Marrinus aan Servet. CR 835.

Chr. Th. de Murr, Adnotationes ad Bibliothecas Hallerianas, cum variis ad Scripta Michaelis Serveti pertinentibus. Erlangen 1805. 4.

M. Servets Wiederherstellung des Christentums zum ersten Male übersetzt von Dr. Bernhard Spiess. (Verschijnt in Wiesbaden bij Chr. Limbarth, tien vellen heb ik reeds gelezen.)

H. Tollin, Das Lehrsystem Michael Servet's genetisch dargestellt. Gütersloh, 1876—78. Drie deelen.

Tot deze Servetaansche dogmatiek behooren noch de volgende opstellen van denzelfden schrijver: Ein Beitrag zur Theologie Servets. — Theologische Studien und Kritiken 1879 p. 111.

Servets Pantheismus. — Bij Hilgenfeld, XIX (1876) p. 241.

Servets Lehre von der Welt. A. Die bisherige Darstellungen der Kosmologie der Restitutio. — B. Kosmologischer Fortschritt und Rückschritt der Restitutio. — Aldaar 1879 p. 239.

Die Zeugung Jesu in Servet's Restitutio Christianismi. — Aldaar 1881 p. 68.

Servets Anthropologie und Soteriologie. — Aldaar 1880 p. 323.

M. S. über den Geist der Wiedergeburt. — Aldaar 1882 p. 310.

Servet's Lehre von der Gotteskindschaft. — In Hase's Jahrb. für die protest. Theologie. II. (Leipzig 1876) p. 421. (Servets beteekenis voor de geschiedenis der Katechetik zie p. 435.)

Servet über Predigt, Taufe und Abendmahl. — Theologische Studien und Kritiken 1881 p. 270.

M. S.'s Teufelslehre. — Bij Hilgenfeld 1876 p. 371. Der Antichrist Michael Servet's. I. Der Sündenfall der erlösten Menschheit. — II. Die 1260 Jahre des Antichrists. — III. Das römische Babel. — IV. Die Ceremonien des Thieres. — Aldaar 1879 p. 351.

Die bisherigen Darstellungen der Eschatalogie Michael Servet's. — Aldaar 1881 p. 483.

M. S.'s Positivismus. — Aldaar 1881 p. 420.

Servet's Christologische Bestreiter. — Bij Hase 1881 p. 284. Tegen Kalvijn, Melanchthon, Alesius, Jer. Zanchi (De tribus Elohim 1572, De natura Dei libri V 1577, Opera 1619), Beza, Bullinger, Josias Simler 1571, Theod. Hase, Mosheim, Trechsel, Heberle, Saisset, Baur („entschiedener Rückschritt"), Henry, Schenkel (Wesen des Protestantismus 1862 pp. 221—24), Pünjer.

VII.

G. Sigmond, The Unnoticed Theories of Servetus; a Dissertation adressed to the Medical Society of Stockholm. Lond. 1826.

Flourens, M. Servet et l'histoire de la découverte de la circulation du sang. — Journal des Savants, 1846 pp. 193, 366, 429. Zie de Histoire de la découverte etc. van denzelfden schrijver (Parijs 1854, 1857 pp. 23—29).

Henri Tollin in Magdeburg, Die Entdeckung des [sogenannten kleinen oder Lungen-] Blutkreislaufs [oder des oberen Halbkreislaufs des Blutes] durch Michael Servet (1511—1553). Jena, 1876. Inhalt: I. M. S. vom Blutumlauf und vom Gehirn. — II. M. S.'s Vorgänger und Nachfolger in der Entdecknng des Blutumlaufs. — III. Ceradini's historisch-kritische Untersuchungen über die Entdeckung des Blutumlaufs.

Vormt nommer 6 der eerste reeks van Preyers Sammlung physiologischer Abhandlungen. Vgl.: W. Preyer, Servet, der Entdecker des Blutumlaufs. — Physiologische Vierteljahrschrift 1876 p. 111.

H. Tollin, Die Italiener und die Entdeckung des Blutkreislaufs. — Archiv für pathologische Anatomie Bd. 91 (1883) p. 64.

Die Franzosen und (als voren). Aldaar p. 86.

Die Spanier (Morejon en Velasco) und (als voren). Aldaar p. 423. (Over Reyna's aanspraak handelen: Chinchilla, An(j)ales de la Medicina espan(j)ola, Valencia 1841—46; Morejon, 1842—50, zegt zelfs: R. conocio la circulacion tal cual la conocemos en el dia; Mariano Gonzales de Sámano, Compendio historico de la medicina Esp., Barcelona 1850.)

Die Engländer und (als boven). Aldaar Bd. 97 (1884) p. 432 en Bd. 98 p. 193.

Ceradini, Qualche appunto storico-critico intorno alla Scoperta

della circolazione del sangue, Genova 1875. De tweede uitgave, La Scoperta etc. verscheen Milano 1876.

Ceradini, Defesa della mia memoria intorno alla scoperta della circolazione del sangue contra l'assalto dei signori H. Tollin teologo in Magdeburg e W. Preyer fisologo in Jena. Genova 1876.

Voor Cesalpino pleiten: Salvatore de Renzi, Storia della medicina in Italia (Napoli 1845—48); Carlo Minati, Sei lettre inedite di A. Cesalpini (Firenze 1874); Antonio Del-Vita (Arezzo 1876); prof. Giacomo Barzellotti in Pisa in een dialoog over de ontdekking van den bloedsomloop; Bizzozero in 't Archivio per le scienze mediche (Toriono 1876—77, p. 469), enz. B. verdedigt Ceradini, wiens duitsche bestrijders „die circulazione minore den aartsketter Michele Reves toeschrijven". Daartegen:

H. Tollin, Ein italienisches Urtheil über den ersten Entdecker des Blutkreislaufs. — Pflüger's Archiv für Physiologie (Bonn), Bd. 33 (1884), p. 482.

H. Tollin, Andreas Caesalpin. — Aldaar 1889, Bd. 35, p. 295.

Sampson Gamgee, Harvey and Cesalpin. — The Lancet (1876), II, pp. 676, 743. (1877), I, pp. 81, 158. — Some debatable questions, Birmingham 1883. Vgl. J. H. Bridges in de Fortnightly Review van 1 juli 1876, pp. 1—17.

Voor Carlo Ruini pleit Ercolani (Bologna 1873), voor Paolo Sarpi zijne Biografia van Bianchi Giovini (Firenze 1849), voor Eustachio Rudia Zechinelli 1838. Over Colombo handelen:

Achille Chéreau, Histoire d'un livre. Michel Servet et la circulation pulmonaire. Paris, 1879.

Deze voorlezing (15 juli 79) van den Bibliothécaire en chef de la Faculté de médicine de Paris verscheen bovendien: Union médicale; Revue scientifique (19 juli 79, p. 63); Bulletins de l'Académie de Médicine. Chéreau pleit voor Colombo.

Charles Dardier, Michel Servet, d'après ses plus récents biographes. — Revue historique (Paris) van mei en juni 1879. De schrijver, predikant te Nîmes, schreef ook een artikel Servet in de Encyclopédie Fischbacher. Le Midi (Nîmes) van den 29en januari 1880 en den 14en februari 81 zegt van zijn opstel: La réhabilitation de Servet est complet; Alliance libérale (Genève) van 22 nov. 1879 noemt Colombo ronduit een trompeur. Dr. Gonzales de Velasco liet het artikel, met een inleiding, in 't spaansch verschijnen: El amfiteatro anatomico espan(j)ol van 30 juni 1879 tot 31 maart 1880. Vgl. de vertaling van Tollins Charakterbild door mevrouw Picheral Dardier, p. 57 Appendice (tegen Chéreau), waarmee Giuseppe de Leva in het Archivio Veneto, XIX, 1 (1880) het eens is.

O. Douen, Une polémique récente. — Revue politique et litéraire (Paris) van den 21en februari 1880, p. 801.

H. Tollin, Michel Servet. — Revue scientifique van 12 juni 1880, pp. 1180—86. Van denzelfden: (Realdo) Colombo's Antheil an der Entdeckung des Blutkreislaufs. — Virchow's Archiv für pathologische Anatomie, 1883, p. 39. Matteo Realdo Colombo. Ein Beitrag zu seinem Leben aus seinen L. XV de re anatomica (1559). — Pflügers Archiv für Physiologie, 1880, Bd. 22, p. 262.

M. R. Colombo's Sektionen und Vivisektionen. — Aldaar, Bd. 21, p. 349.

A. Dastre, Les trois époques d'une découverte scientifique. — Revue des deux mondes van 1 augustus 1884, p. 641 (vóor Colombo, tegen Servet).

Edw. Sieveking, Harveian Oration. London 1877.

R. Willis, Life of William Harvey. London 1878, pp. 70—95, 330, 340. Vgl. Huxley in de Fortnightly Review van 1 febr. 78.

H. Tollin, Robert Willis' neuer William Harvey (de oude is van 1847). — Pflügers Archiv für Physiologie, Bd. 34 (1884), pp. 1—24.

Rob. Jenkins, Harvey and his claims as a discoverer. London 1878.

Charles Richet (vertaler van Harvey's drie latijnsche werken over den bloedsomloop), La découverte de la circulation du sang. — Revue des deux mondes van 1 juni 1879, p. 683. Daartegen: Ed. Turner in het Progrès médical, 1880, pp. 93, 115, 136. „Servet n'a rien inventé". Schelhorn, Chéreau en Turner houden Servet voor krankzinnig.

J. M. Da Costa, Harvey and his discovery. Philadelphia 1879. Servetaan.

Prof. Geo. Johnson, Harveian-Oration van den 24en juni 1882 in de Medical Times van 1 juli 82. Tegen Cesalpino.

H. Tollin, Kritische Bemerkungen über Harvey und seine Vorgänger. — Pflüger's Archiv für Physiologie, Bd. 28 (1882), p. 581. Van denzelfden auteur:

William Harvey, eine Quellenstudie. — Virchow's Archiv, Bd. 81 (1880), p, 114.

Harvey und seine Vorgänger. — Biologisches Centralblatt (Erlangen) van den 1en oktober 1883, No. 15—17.

VIII.

M. l'abbé d'Artigny (?), Mémoires pour servir à l'Histoire de Michel Servet (uit de processtukken te Vienne). — Nouveaux mémoires d'histoire, de critique et de littérature. II. (Paris 1749), pp. 55—154.

Actes du procès de Michel Servet. Calvini, Opera. Vol. VIII. = Corpus Reformatorum (in dit werk overal als „CR" aangehaald). Vol. XXXVI. (Brunswijk 1870), koll. 720 sqq. Over Vienne:

26 febr.	Lettre de Guillaume Trie à Ant. Arneys	835
12 maart	„ de Mat. Ory à Villars	838
15 „	„ de Tournon à Maugiron	839
26 „	„ de Trie à Ant. Arneys	840
31 „	„ „ „	843
5 april	Premier Interrogatoire de M. V.	844
6 „	Deuxième et Troisième Interrogatoire	847
17 juni	La Sentence criminelle	784
14 juli	Lettre de Balthasar Arnoullet	752
23 „	Paulus Gaddi aan Kalvijn	14, 576
23 dec.	Sententia Procuratoris Fiscalis	851

IX.

Annales Calviniani (Corpus Reformatorum Vol. XLIX = Johannis Calvini Opera Vol. XXI = Thesaurus epistolicus calvinianus Vol. XII) pp. 190, 199.

A. L. Herminjard, Correspondance des réformateurs dans les pays de langue française. Genève etc. 1878. 7 deelen, onvoltooid.

Amédée Roget, Histoire du peuple de Genève depuis la réforme. Genève 1870—83. De eerste aflevering van het vierde deel (1877) behelst het proces van Servet (zie Alb. Rilliet in het Journal de Genève van 30 dec. 76).

J. A. Galiffe, Notices généalogiques. Sur les familles genèvoises. Genève 1829—66. Deel 3 bevat een artikel over Servet, deel 4 gaf de zoon des auteurs in het licht.

J. B. Galiffe, Quelques pages d'histoire exacte, soit les procès criminels intentés à Genève, en 1547, pour haute trahison contre

No(ble) Ami Perrin, Ancien Sindic, Conseillier et Capitaine-Général de la République, et contre son accusateur No(ble) Laurent Maigret dit le Magnifique, réfugié français, du conseil des LX et de celui des CC (agent secret et espion du roi de France, à Genève et auprès des ligues suisses). Gen. 1862. 4.

J. B. Galiffe, Nouvelles pages d'histoire exacte, soit le procès de Pierre Ameaux; et de ses incidents (procès du ministre Henri De la Mare) 1546. Extrait pour la première fois des documents et des pièces officielles de l'époque. Gen. 1863. 4.

Ten spijt van de muggen, die Henry en Roget als nagerecht op het doorzwelgen van kemels bij Galiffe gevangen hebben, een voortreffelijk begin om de Kalvijnlegende te weerleggen.

Neuestes über Calvin, nach dem Genfer Geschichts-Professor J. B. Galiffe. Frankfort 1863.

C. A. Cornelius, Die Verbannung Calvins aus Genf im Jahr 1538 (in de Verhandelingen van de derde klasse der Kon. Akademie der Wetenschappen te München, Bd. XVII. Abt. III. pp. 709, 199).

Dezelfde, Die Rückkehr Calvins nach Genf (t. a. p. XVIII. 2 p. 381). II. Die Artichauds. — III. Die Berufung. München 1889. 4.

A. Pierson, Studiën over Kalvijn (1527—36). Amsterdam 1881; (1536—41) 1883.

Vgl. E. F. Langhans, Das Christentum und seine Mission im Lichte der Weltgeschichte (Zür. 1875) p. 558: Calvin's Inquisitionsthätigkeit. Man weiss, dass Calvin selbst Weiber und unmündige Kinder (ein solches wurde z. B. öffentlich ausgepeitscht, weil es seine Mutter geschäht, ein anderes unter dem Galgen enthauptet, weil es mit seinem Händchen nach seinen Eltern geschlagen hatte) seinem Inquisitionsverfahren unterwarf. Kampschulte, ausser Galiffe der einzige unparteiische Biograph Calvins, schildert seine diesfallsige Thätigkeit nur während der kurzen Periode 1542—46 folgendermassen ... Schmählicher übrigens als solche Scheusslichkeiten (Kampschulte, Joh. Calvin I. p. 424—27) sind die Beschönigungen derselben durch reformirte Priester, wie Henry, Stähelin u. A., unter Hinweisung auf die angeblich so gebietenden Zeitanschauungen — als ob gegen deren allgemeine Herrschaft die entgegengesetzten ... nicht hinlänglich sprächen! und als ob es nicht Verbrechen gäbe, von welchen keine sogenannte Zeitanschauung freispricht! — oder gar durch Schmähung des persönlichen Charakters jenes Martyrers (Servet), welcher, was auch seine früheren Fehler gewesen sein mögen, lieber den langsamen Feuertod sterben, als seine Ueberzeugung verleugnen wollte. Nein, die einzig mögliche Reinigung des reformirten Princips von jenen Schandthaten besteht in runder Abwälzung derselben auf die Persönlichkeit Calvins, welcher zur Erringung seines vollen Sieges

als Diktator in Genf solcher Schreckensherrschaft bedurfte, insbesondere bedurfte des Opfers des von ihm, wie . . . dem Blindesten erhellt — tödtlich gehassten S., und welcher überdiess (wie selbst Henry nicht leugnen kann) „nur zu geneigt war, je den Angriff auf seine Person als einen Angriff auf Gott selbst zu betrachten", d. h. Gottes Sache in den Dienst seiner persönlichen Eitelkeit und masslosen Leidenschaft zu stellen. Sein Andenken bleibe wie das eines Torquemada, Arbues und Robespierre ein geächtetes, so lange es eine Menschheit giebt. Dat zij zoo!

X.

Corpus Reformatorum, Johannis Calvini Opera Vol. VIII en Vol. XIV. Zie:

Augustus.

14.	Plainte contre Servet	. 727
	Réponses de „	. 731
15.	Requête de Nicolas .	. 735
	Premier interrogatoire	. 737
16.	Second „	. 741
17.	Calvin contre Servet .	. 742
	Trois. interrogatoire .	. 743
20.	Kalvijn aan Farel	14, 589
21.	Quatrième interrog. .	. 758
22.	Viret aan Kalvijn	14, 591
	Genève à Vienne . .	. 761
	Requête de Servet .	. 762
23.	Articles du proc.-gén.	. 763
	Cinquième interrog. .	. 766
	Viret aan Walther	14, 596
24—27.	Requisitoire . .	. 771
26.	Réponse de Vienne .	. 783
27.	Kalvijn aan Frankfort	14, 599
	Beza aan Bullinger	20, 600
28.	Sixième interrog. . .	. 778
29.	Maugiron à Genève .	. 791
30.	Bullinger aan Beza	14, 603
31.	Septième interrog. .	. 788
	Le carcerier de Vienne	. 790
	Réponse à Vienne .	. 790

September.

1.	Réponse à Maugiron .	. 794
	Huitième interrog. .	. 792
2.	Sententiae Serveti . .	. 502
3.	Responsio „ . .	. 507
4.	Kalvijn aan Viret.	
5.	„ „ Sulzer .	14, 614
7.	„ „ Bullinger	14,
8.	Farel aan Kalvijn .	14, 612
9.	Viret aan Farel .	14, 616
	Kalvijn aan Bullinger.	
14.	Bullinger aan Kalvijn	14, 621
15.	Servet à la Seigneuri.	. 797
	„ aan Kalvijn.	
	Brevis refutatio . . .	. 519
(18).	Serveti adnotationes	. 799
	Bullinger aan Haller	14, 623
18.	Haller aan Bullinger	14, 624
	Sulzer aan Kalvijn	14, 622
19.	Kalvijn aan Sulzer.	
21.	Aan de evang. kantons	804
	Tossanus aan Farel .	20, 416
22.	Servets uitdaging . .	. 804
26.	Haller aan Bullinger	14, 626
28.	Musculus „	14, 628
	Sulzer aan „	14, 627

30. Farel aan Kalvijn 14, 630

Oktober.

1 (?). David Joris Zendbrief.
2. Viret aan Farel . 14, 650
Zurich aan Genève . . 808
„ „ . . 555
3. Vergerius a. Bullinger 14, 632
6. Bern aan Genève . . . 811
Schaffhausen 809
8. Verg. aan Bullinger 14, 635
10. Requête de Servet . . 806
12. Bazel aan Genève. . . 820
14. Kalvijn aan Farel. 14, 640
Verg. aan Bullinger 14, 641
15. Bullinger aan Kalvijn 14, 642
16. Sulzer aan Bullinger 14, 614
19. Haller „ „ 14, 647
Gallitius„ „ 14, 648
20. Blaurer „ „ 14, 651
25. Kalvijn „ „ 14, 654
26. „ „ Farel . . 14, 656
27. Sentence 827
28. Haller aan Bullinger 14, 629
Gratarolus „ 14, 657
Bullinger aan Kalvijn 14, 658

November.

Gratarolus aan Bull. 14, 661
3. Vogt aan Bullinger „
7. Musculus aan Blaurer 14, 663
11. Haller aan Bullinger 14, 664
16. Grat. aan „ 14, 666
20. Gallitius aan „ 14, 668
22. Kalvijn „ „ 14, 671
Blaurer „ „ „
26. Kalvijn „ „ 14, 673
„ „ Zürich 14, 674
Walther aan Haller 14, 682

December.

5. Haller aan Bull. . 14, 687
8. Viret aan Farel . 14, 690
10. Farel aan Blaurer . 14, 691
13. Bull. aan Kalvijn. 14, 696
19. Gratarolos aan Bull. 14, 706
22. Musculus aan Blaurer 14, 708
met verzen! .
23. Rüger aan Bull. . 14, 710
28. Sleidanus a. Kalvijn 14, 719
29. Bullinger a. Erbius 14, 721
Bravo, de kerel is dood!
30. Kalvijn aan Bullinger 14, 722

En verder een aantal brieven in de volgende deelen. Zie ook 9, 371. 377. 445 6; Melanchton 15, 734 (2275), Colladon en Beza over Servet 21, 23. 76. 146.

M a r t i n u s B e l l i u s, De haereticis an sint persequendi & omnio quomodo sit cum eis agendum multorum tum veterum tum recentiorum (o. a. van Kalvijn zelf) sententiae 1553. De zoogenaamde *Farrago* (Martini Bellii), zie Mosheim, p. 279.

Traité des hérétiques, à savoir si on les doit persécuter, et comme on se doit conduire avec eux, selon l'advis, opinion et sentence de plusieurs autheurs tant anciens que modernes. Magdebourg (Bazel?) 1553. Beza schreef er in augustus 1554 tegen:

De haereticis a civili magistratu puniendis, adversus Martini Bellii farraginem et novorum Academicorum sectam. (Zie in Baum's B e z a.)

Het pseudonyme geschrift is n i e t, zooals Beza beweert, van Seb. Castellio (Chastillon), die er als Basilius Montfortius in wordt aangehaald (A. Schweizer, Centraldogmen, I, 315, Theologische Jahrbücher Tub. 1851, p. 7). Deze verzameling van citaten uit K a l v i j n s I n s t i t u t i e e n K o m m e n t a a r o p d e H a n d e l i n-

gen, Luther, Brenz, Erasmus, Seb. Frank, Caspar Hedio, Agricola, Brunfels, Pellicanus, Urbanus Rhegius (König), Kleinberg, Castellio, Curo, bewijzen overtuigend, dat de gemeenplaats „Kalvijn heeft tegen Servet eenvoudig de zonde van zijn tijd begaan" maar oppervlakkig gebeuzel is. Reeds één dag na Servets dood, den 28en oktober, kwam de als „ketter" voortvluchtige generaal der franciskanen, Bernardino Occhino, naar Genève, maar hij huiverde tegen Kalvijns misdrijf en verliet dadelijk de stad. De roomsche ketter Giordano Bruno (in 1600 te Rome verbrand) voelde zich in Genève evenmin door den reuk van den gereformeerden mutsaard gestreeld.

De kordate weduwe van den straatsburger predikant Matthijs Zell, Doctor Katharina genoemd, schreef: „De arme doopers, op wie gijlieden zoo grimmig vertoornd zijt, en overal de overheid tegen hen ophitst, gelijk een jager den hond op het wild, belijden toch ook met ons den Heere Kristus ... Wie kwaad doet, dien moet de overheid bestraffen, maar niet, zooals gijlieden meent, het gelooven opdringen en overheerschen; dat betreft hart en geweten, niet den uitwendigen mensch ... Leest het in het boekje, dat de goede man Maarten Bellius aan den vorst en hertog Kristoffel van Wurtemberg geschreven heeft na des armen Serveti *Todbrand* te Genève, waar hij aller vromen, verstandigen, geleerden — meening heeft samengetrokken, hoe men met dwalende menschen, die men ketters noemt, behoort te handelen. Wilde de overheid u volgen, dan zou weldra een tiranny ontstaan, die steden en dorpen ontvolkt... De oude Matthijs Zell heeft dat niet gedaan; hij heeft de schapen verzameld, maar niet verstrooid; nooit heeft hij in de vervolging toegestemd, maar openlijk op den kansel gezegd: ik neem God, hemel en aarde tot getuige op dien dag, dat ik onschuldig wil zijn aan het kruis en het verjagen van deze arme menschen." 't Is merkwaardig te zien hoe ver de oordeelen der menschen uiteenloopen! Gibbon heeft zich meer geërgerd aan den marteldood van Servet, dan aan al de offers der spaansche inquisitie; G. v. Polentz (Geschichte des französischen Calvinismus, I, Gotha 1857, p. 507) wendet sich mit Abscheu ab; Renan (Études d'histoire religieuse, Parijs 1862, p. 345) spreekt van Kalvijns *meurtre de Servet.* Maar Henry (Calvin, III, p. 217) prijst Kalvijns „zachtmoedigheid" en is het eens met Heinrich Léo, die Beza's apologie toejuicht: „Een zoo godvergeten verdraagzaamheid, als in onzen tijd in naam van een afgetrokken hersenschim, met onrecht humaniteit genoemd, geëischt wordt, kende de toemalige gezonde (!) tijd op zijn hoogst in sociniaansche kringen". De meeningen van Pierre Leroux, Mignet, S. de Sacy, Philarête Chasles, James Fazy en Louis Veuillot verzamelde L. F. Chastel in zijn nieuwe uitgaaf van Bolsecs Iehan Calvin.

Aangespoord door Bullinger schreef nu Kalvijn zijn meer dan heidensch lasterboekje tegen den dooden Servet.

Joh. Calvinus, Defensio orthodoxae fidei de sacra Trinitate, contra prodigiosos errores Michaelis Serueti Hispani: vbi ostenditur haereticos iure Gladii coercendos esse (!), et nominatim de homine hoc tam impio iuste et merito sumptum Geneuae fuisse supplicium. Gen. 1554. CR 452.

Déclaration pour maintenir la vraye foy que tiennent tous Chrestiens de la Trinité des persônes en vn seul Dieu. Par Iohan Calvin. Contre les erreurs détestables de Michel Servet, espaignol. Où il est aussi monstré qu'il est licite de punir les Hérétiques: et qu'à bon droict ce meschant a esté exécuté par justice en la ville de Genève. Genève, Jean Crespin (uitgever van het gereformeerde martelaarsboek), 1554. In den Bibliophile Huguenot (1889 nr. 2) staat (p. 9 nr. 369) een exemplaar voor 200 fr. De tekst staat in het Recueil des opuscules (Genève 1566) pp. 1315—1469.

In de Institutie spreekt Kalvijn over Servet Boek I, Kap. 13, §§ 10. 22. B. II. 9, 3. 10, 1 (*dat monster*), 14, 5—7. B. IV. 16, 29. 31. 17, 30. CR 10, 172 vergelijkt hij hem met Menno. In de verklaring van Johannes 1561 (1854 p. 2): Il y a *un meschant garnement rempli d'orgueil*, nommé Servet, lequel a forgé .... Or je sçay bien que *ce chien abbaye* au contraire ....

Kalvijns sterkste argumenten waren sofismen van dezen aard: Heeft Kristus met een geesel de verkoopers van offerdieren uit den voorhof des tempels gedreven, waarom zou het dan een godvreezende overheid niet geoorloofd zijn met het zwaard de apostaten te dwingen, die den geheelen tempel Gods verontreinigen? Onwillekeurig roept men met Roget uit: welk een logika en welk een exegese! Op zulk een fraai betoog past Kalvijns schitterende sluitrede: „Wie *nu* noch wil zeggen, dat men de ketters en lasteraars onrechtvaardig bestraft, begaat willens en wetens de misdaad der blasphemie of godslastering!" Doch Kalvijns drogredenen worden noch overtroffen door zijne driestheid. Hij schrijft bijv. in eenen adem tegen de wreedheid der roomsche kerk, hij, Kalvijn, met een hand (Castellio verweet het hem met recht), die noch droop van het bloed van Servet. Hij bewierp Setvets graf met allerlei vuil en waschte dan zijn bevlekte handen met de Pilatuszeep der onschuld. Hoe weinig kennis en vernuft tot zulk valsch getuigenis van noode is, bewijst bijv. Joh. Perrone, die in het derde deel van zijn boek over het protestantisme vertelt: „Dat hem eene prebende ontging, had Kalvijn alleen zichzelven te wijten — wegens zijn onzedelijken wandel, wegens de teugelloosheid van zijn leven, die door het brandmerk, waarmee hij krachtens openbaar vonnis der

overheid van Noyon, van sodomie overtuigd, bestraft werd, een algemeen bekend feit geworden was. Wegens dit brandmerk bekwam hij later den beschimpenden bijnaam van *gestigmatizeerde*. Over dat walgelijk thema bestaat een litteratuur, een luthersche zoowel als een roomsche. (De geleerde medestichter der oud-luthersche afscheiding, professor Scheibel in Breslau, leest in Kalvijns portret duidelijk den „paederastischen trek".) Dat de protestanten schuim en de hervormers een pest, en bedriegers zijn (Lutero, Calvino, Zwinglio, o d'altri simili *impostori*), leert dezelfde Giovanni Perrone in zijn Catechismo intorno al Protestantesimo ad usu del popolo, waar men (ediziona XXI. Roma 1861 pp. 70, 106) leest: D. Chi son quelli che si fanno protestanti? R. Sono la schiuma della ribalderia della immoralità di ogni paese . . . Il protestantesimo e i fautori del protestantesimo sono nell' ordina religioso e morale, ciò che la peste e gli appestati sono nell' ordina fisico.

Van Kalvijns onstichtelijken dood wist de luthersche theoloog Schluszelberg reeds in de 16e eeuw te verhalen: „God heeft met zijn machtige hand dezen ketter zoo geslagen, dat hij, vertwijfelend aan zijn zaligheid en den duivel aanroepend, zwerend en Godlasterend (*blasphemans*, à la Kalvijn over Servet) op de erbarmelijkste wijs zijne slechte ziel uitblies. Kalvijn stierf aan de luisziekte (morbo pediculari), wormen kropen hem om de schaamdeelen in walgelijke zweren, zoodat niemand den stank langer kon verdragen". Dat zijn overal de meer dan wormstekige vruchten van het kristendom der leerstellige verkettering! Tot op den huidigen dag staat het daar vooraf vast, dat alle „ketters" op een smadelijke wijs omkomen. Een welsprekend, neen, een schreeuwend bewijs daarvoor bevat dit jaar het geschrijf over de ketters Döllinger en Luther. Döllinger stierf (dat verzint men namelijk even vrijmoedig als p. 244 den dood van Setzer) even wansmakelijk als Arius, en Luther verhing zich aan den stijl zijner legerstede (zie de strijdschriften van Majunke, Honef en Kolde over *Luther's Selbstmord*). Niet genoeg dat de overste der duivelen, op de stadspomp van Eisleben, voor zijn dood aan Luther verscheen: alle duivels, die destijds te Gheel in Brabant de bezetenen plaagden, kregen bevel om in de gedaante van krassende raven zijn begrafenis bijtewonen. En luidjes, die zulke „historische" bewijzen aanhalen, gebruiken met onbeschaamde kaken gedurig het woord „wetenschappelijk".

(Seb. Castellio) Contra libellum Calvini (als boven), de zoogenaamde *Dialogi inter Vaticanum et Calvin.* Aanhangsel: Historia de morte Serveti (Bazel) 1554.

Corte en duydelijcke Wederlegghinge van 't ghene door Mr. Johan Calvijn, tot beweringe van de macht der Overheyt, int straffen der

Ketteren, bijgebracht wert: in seker Boecxken van hem ge-intituleert: Wederlegginghe der dolinghen van Michiel Servet, daer oock gheleert wert dat men de Ketters metten Swaerde moet straffen. Eertijdts int Latijn geschreven door den Godvruchtigen, ende seer gheleerden Sebastiaan Castellio, ende nu int Nederlants getrouwelijck vertaaldt: ende met een Voorreden verrijckt. Nut ende oirbaerlijck gelesen in dese gevaerlijcke tijden. Philip. 2. vers 3. 4. (Haarlem.) In 't jaar Christi 1613. 4. Blz. 151 volgt: Een cort verhaal van de Doodt van M. S. Spangiaert .... die te Geneve om zijn Gheloove levendich verbrant is.

In de arminiaansche twisten speelt ook het oordeel over den aan Servet gepleegden, gerechtelijken moord een rol, met name in de polemiek van Uytenboogaart, Trigland, de Groot, Rivet, Turretin, Drelincourt. Joh. Bogerman en Gosuinus Geldorp hadden reeds in 1601 te Franeker een vertaling van Beza's strijdschrift tegen M. Bellius uitgegeven: *Van het ketterstraffen.* „Zij voegden er eene voorrede bij aan de wethouderschap van Sneek, waarin zij betuigden, dat men, om vrede tusschen de ingezetenen te bewaren, de ketters niet mocht verschoonen, want dat dit niets anders was dan vrede te houden met den Satan. Ja, wat verlies van nering en handtering in de stad aanging, was het beter eene woeste en onbewoonde stad te hebben dan eene neringrijke vol ketters. Die taal maakte indruk op de regering. Een plakaat verbood den doopsgezinden het houden van alle samenkomsten en predikatiën (Glasius, I. p. 123). Bullinger zond den 28en dec. 1563 aan Beza dit kristelijk doodsbericht: „Castalio is te Bazel gestorven, wat de vromen verblijdt en de kwaadwilligen leed doet." Castellio's onweerlegbaar geschrift bleef onbeantwoord.

Minus Celsus Senensis, In haereticis coërcendis quatenus progredi liceat. Dissertatio, ubi nominatim eos ultimo supplicio affici non debere, demonstratur (1554) Christlingen 1577.

Alphonsi Lyncurii Tarraconensis Apologia pro Serveto (1554) CR 15, 52, nr. 1918.

C. R. R. (Camillus Renatus Rhetus), In Io. Calvinum de iniusto Michaelis Serveti incendio (1554) CR t. a. p. kol. 239 nr. 2017.

Guil. Postell, Apologia pro Serveto Villanovano, de anima mundi etc. Parijs 1555. (Bij Mosheim pp. 455—499.) Zie Beza aan Bullinger (CR 42, 601) en, des belust, De Boekzaal van Europa 1696 p. 150.

Contra horrendas Serveti blasphemias, cum quarum apologia ante annum rediit: Disputatio prima Praesidente Alexandro Alesio D. Ad diem XVI. Februarii Lipsiae. In officina Georgii Hantsch 1554.

Joh. Wigand, De Servetismo s. de Antitrinitariis. Koningsbergen 1575.

Michael Servetus een Spangiaerd als een ketter tot Geneven verbrant. Amsterdam, 1607. (Bij Allwörden, pp. 149—155.)

Met een ondergeschoven portret door Christoffel van Sichem, dat sedert (bijv. in de Apocalypsis insignium Haeresiarchum, in G. Hornius Kerkelijke Historie, vervolgd door Balthazar Bekker, Amst. 1685, p. 226, bij Allwoerden, Mosheim, Willis) overal nagevolgd werd.

Speculum anabaptistici furoris. Leiden (Ex typogr. Henrici ab Haestens) 1608.

De voornaemste Hooft-Ketteren Die haer in dese tijden so in Duytslant alsoock in dese Nederlanden opgeworpen hebben ... Mitsgaders hare af-beeldingen na 'tleven (!) ... Matth. 7. Vers. 15. Tot Leiden. By Henrick Lodo. van Haestens. Int jaer Christi 1608. Kl. 8.

Servet is „den negensten Hooft-Ketter". Het onderschrift van zijn verdicht portret luidt:

Die laetste ben ick wel van dees' Ketters ghestelt,
Doch door myn lastren groot behoud' ick wel het velt,
Maer hierom word ic quijt dit mijn vuyl stinckend leven
Door des vyers heeten brant my tot een loon gegeven.

De tekst (een uittreksel uit het voorgaande) vertelt: „van de oude Israelitische Kerck heeft hy een Vercken-stal gemaeckt. Hy heeft geschreven dat Moyses een belachelijcken bedriegher gheweest is. Hy heeft oock den cleynen Kinder doop verworpen, hy quam tot Basel aldaer een disputatie was aenghestelt ... ende van daer uyt de Kercke verstoten, daer nae is hy na Venetien ghetrocken, ende niet gherust wesende, is door Phil. Melanthons schrijven ... van daer moeten wijcken (!). Quam daer na tot Geneven ... Calvinus, so aldaer bedriegher (!) was ... hem willende bekeeren ... Anno 1553 in December (!), als hy nu in den vuyre staende riep tot Godt deze woorden *misericordia misericordia*. Bleef also volstandich totter doot"

N. Chewney, Anti-Socianism and *αἱρεσιαρχαι*, or a Cage of unclean Birds. Lond. 1656. 4.

Chr. Sandius, Bibliotheca Antitrinitariorum. Freistadt 1864.

P. A. Boysen, Historia Serveti. Dissertatio (verdedigd door J. A. Buhlau). Wittenberg, 1712. 4.

M. D. L. R. (Michel de la Roche) Historical Account of the life and trial of Michael Servetus. — Memoirs of Literature containing a Weekly Account of the State of Learning. Vol. I. 1710 and 1711. Lond. 1712, pp. 349 sqq. Folio. (Het eerste werk, dat van de oorkonden in Genève gebruik maakt.)

M. D. L. R. Vie de M. Servet. Amsterdam 1717. Uit de Bibliothèque Angloise, Tome II. (Amst. 1717), 1, pp. 76 sqq.

Theod. de Hase (Hasaeus), in de Bibliotheca Hist. Philol. Class. I. Facs. V. (Bremen 1718), pp. 739—768. (Aanvulling van de la Roche.)

De la Pillonnière, Défense des principes de la tolérance, où l'on examine le Fait de Servet, l'Autorité des Confessions de foi, des Synodes et des Pasteurs, etc. Avec une plainte aux Ministres Français refugiez. Londres, 1718.

(G. Benson) An Impartial History of Michael Servetus, Burnt Alive at Geneva for Heresie. Londen 1724. Plagiaat uit de la Roche. De tweede uitgaaf verscheen in 1748, de vierde in 1753, in een Collection of Tracts.

George Benson, A Supplement to some Tracts formerly published, viz. A Defence of the brief Account of Calvin's causing Servetus to be burned, at Geneva, for an Heretic . . . Lond. 1748.

J. H. Schüler, Mich. Serv. Spinozismi(!) convictus. Programma Lycei Hachenburg. Idstein 1727. 4.

Historia. Michaelis. Serveti. Quam. Praeside. Io. Laur. Moshemio . . . A. O. R. MD CCXXVII. D. XIX. Decembris . . . publice. exponit. auctor. Henricus Ab Allwoerden. Stadensis. Helmstadii (1728). 4. Tollin noemt dat „die jammervolle, schon 1748 durch Mosheim an den Pranger gestellte Biographie Allwoerdens"!

Armand de la Chapelle (tegen Allwörden), Bibliothèque raisonnée des ouvrages des savans de l'Europe (La Haye 1728). Tome I. 2, pp. 88—176, II. 1, pp. 366—400.

Historie van Michael Servetus den Spanjaart: Bestaande in een omstandig Verhaal van zyn gansche Leven, geschreve Boeken en ongelukkigen .Doot: getrokken uit schier alle Schryveren; die van, voor of tegen hem de pen hebben opgevat. Waarin niet alleen vele zeltsame Brieven en onuitgegeve Schriften voorkomen, maar ook verscheide Geschiedenissen van dien tyt in een' helderen dach gezet worden. Uit de Latynsche en andere Talen verduitscht volgens de Uitgave van den Heere Hendrik van Alwoerden, Die haar in 't jaar 1727, den 19. van Wintermaant te Helmstat onder 't opzicht van den Hoogeerwaarden Abt en Voorzittenden Hoogleeraar Joh. Laurens Mosheim by wyze van opentlyke redetwisten heeft verweert. Met de noodige aanmerkingen, byvoegselen en korten inhout verrykt, en in vele opzichten verbetert. Te Rotterdam, By Jan Daniel Beman, MD CCXXIX. 4

Brief account of John Calvin's burning Servetus. Lond. 1744.

Johann Laurens von Mosheim, Geschichte des berühmten Spanischen Artztes Michaels Serveto. — Anderweitiger Versuch einer vollständigen und unpartheyischen Ketzergeschichte. Helmstaedt

1748. 4. Perrone spreekt van een engelsche vertaling, die ik niet gezien heb.

J. L. von Mosheim, Neue Nachrichten von — Serveto. Helmst. 1750. 4. (= Artigny, zie p. 313.)

Voltaire, De Calvin et de Servet. — Essai sur les mœurs et l'esprit des nations, kap. 134.

Jaques George Chauffpié [Chaufepié], The Life of Servetus. Being an Article of his Historical Dictionary, Vol. IV. Printed at Amsterdam, Hague, and Leyden, in the Year 1756. Translated from the French, by James Yair, Minister of the Scots (*sic*) Church in Campvere. Lond. 1771. Op pp. 58—69 wordt over de handschriften der Restitutie van Uffenbach en Tronchin bericht. Twee zulke handschriften werden geveild: in den Haag bij Adriaan Moetjes in 1732 (Bibliotheca exquisitissima, part. 2 p. 209 nr. 4514, vier folianten), en te Amsterdam bij P. Mortier in nov. 1743 (Bibliotheca selectissima, twee kwartijnen).

John Laird, Life of Servetus the Antitrinitarian. Lond. 1771.

Thoughts on Nature and Religion. Or, an Apology for the right of Private Judgment, maintained. By Michael Servetus, M. D. In his answer to John Calvin. (Lond.) 1774. In den tekst is van Servet geen sprake.

Richard Wright, An Apology for Dr. Michael Servetus: including an account of his life, persecution, writings and opinions: Being designed to eradicate bigotry and uncharintableness: and to promote liberality among Christians. Wisbeach, 1806.

F. Trechsel, Michael Servet und seine Vorgänger, nach Quellen und Urkunden geschichtlich dargestellt. — Die protestantischen Antitrinitarier vor Faustus Socin. Erstes Buch. Heidelberg 1839. Van T. is het art. Servet in Herzogs Real-Encyclopädie, XIV (1861) 286.

Repetent Heberle, M. S.'s Trinitätslehre und Christologie. — Tübinger Zeitschrift für Theologie (1840) 2. Heft, pp. 3—36. Aus dem Leben von G. Blandrata Heft 4. p. 116.

F. Ch. Baur, Die christliche Lehre von der Dreeinigkeit und Menschwerdung Gottes. III (Tüb. 1843) p. 54: Mich. Servet. Men citeert ook noch Meier's Lehre von der Dreieinigkeit, II p. 5, en Dorner's Lehre von der Person Christi II p. 649.

De Valeyre, Fragment historique sur M. S. — Légendes et Chroniques suisses. Parijs 1842 pp. 283—357. 12. V. is de man, die in 1842 de processtukken terugvond.

A. Rilliet de Candolle, Relation du procès criminal intenté à Genève en 1553 contre Michel Servet, rédigée d'après les documents originaux. — Mémoires et Documents publiés par la Société de l'histoire et d'archéologie de Genève. III. Gen. 1844.

Rev. W. K. Tweedie, Calvin and Servetus: the reformer's share in the trial of M. S. historically ascertained. From the french: with notes and additions. Edinburg 1846. Pag. 62: It is here that the translation from Rilliet begins.

Miguel Serveto. — Der neue Pitaval, vom Criminaldirector J. E. Hitzig, IX. (Leipzig 1846) pp. 1—102. Oppervlakkig uittreksel uit „Riellet"!

W. H. Drummond, Life of M. S. the Spanish Physician, who, for the alleged crime of heresy, was entrapped, imprisoned and burned by John Calvin, the reformer in the city of Geneva. Lond. 1848. 12.

Emile Saisset, Michel Servet. — I. Doctrine philosophique et religieuse de M. S. — II. Le procès et la mort de M. S. — Revue des deux mondes XXI (Par. 1848) pp. 585, 817. (Zie ook Lerminier, ald. 1842, II pp. 261—83.) Herdrukt in Saissets Mélanges d'histoire (1859) p. 119.

Jules Barni, M. S. — Les martyrs de la libre pensée (Par. 1861), deuxième édition 1880 pp. 134—198.

Ch. Romey, Hommes et choses de divers temps. Parijs 1864. 12. („destiné à réhabiliter S.")

Karl Brunnemann, Michel (?) Servetus. Eine actenmässige Darstellung des — Criminal-processes. Berlijn 1865. 4. (= Rilliet.)

L. Coligny, L'Antitrinitarisme à Genève au temps de Calvin. Genève 1873.

L. F. Chastel, Procès de Servet. — In de nieuwe uitgaaf van Bolsec's Histoire de la vie de Iean Calvin (Lyon 1577), Lyon 1875 p. 161.

H. Tollin, Charakterbild Michael Servet's. Berlijn 1876. — In de Sammlung gemeinverständl. wissenschaftl. Vorträge, XI. Serie, Heft 254. Zie Ehrenrettung Servet's in de Prot. Kirchenzeitung van 2 okt. (tegen den Reichsboten van 26 mei 1875).

M. S. Portrait-caractère .... traduit de l'allemand par Mme Picheral-Dardier. Avec une bibliographie (?) des ouvrages de et sur Servet et un appendice en réponse au récent mémoire de M. Chéreau ... par Charles Dardier, Pasteur de l'Eglise réformée. Parijs 1879. Dardier schreef ook een art. Servet in de Encyclopédie Lichtenberger, en Tollins engelsche vertaler, een unitarisch predikant, in de Encyc. Britannica.

A. Gordon, eng. vert. van Tollin in Christian Life (Lond.) van 27 okt. 1877 pp. 518 sqq.

Servét Michály ... forditotta Simén D. — Koloszvárt (Klausenburg) 1878. Magyaarsche vertaling van Tollin. Een italiaansche vertaling van M. Niemack, een deensche van F. Aarstrup bleven tot dusver ongedrukt.

G. Ch. B. Pünjer, De Michaelis Serveti doctrina commentationem dogmatico-historicam. Jena 1876.

Marcelino Menendez Pelayo, Historia de las Heterodoxos Espan(j)oles. Madrid 1877. T. II pp. 249—313. Cass. de Reina (dien hij op gezach van een sp. gezant in Engeland voor een morisque de Granada houdt) p. 466.

John Fretwell's berühmte (?) Servetpredigt. — The Inquirer van den 18en aug. (Londen) 1877 p. 553, aangehaald door Tollin.

J. A. Wylies, Geschiedenis van het protestantisme (Kampen 1877) pp. 615—660.

R. Willis, Servetus and Calvin. A study of an important epoch in the early history of the reformation. Lond. 1877. Zie Examiner van den 1en dec. 77: M. Servetus.

Medium and Daybreak, Christian Life van 23en nov. 1878. p. 567. Vgl. 2 nov. p. 533.

Victor Bloch, M. S. Et afstövet Livsbillede. Kopenhage 1879.

Pedro Gonzales de Velasco, Miguel Servet. Madrid 1880. Spanje schaamt zich niet meer over Servet, zooals eertijds over Priscillianus bij monde van Nic. Antonio in de spaansche letterkunde.

James M. Ludlow, Trial of Servetus. — New-York Observer, March 22. 1888.

J. P. Magnin, Calvin et Servet, esquisse biographique (Wiesbaden 1886). Programm der städtischen Realschule Nr. 381. 4.

Max Ring, Die Genfer. Trauerspiel in fünf Akten. Breslau, 1850. Op den omslag staat: Den Bühnen gegenüber als Manuskript gedruckt.

G. Th. Hermann, Calvin und Servedo. Ein Trauerspiel. Berlijn 1852.

José Echegaráy, La muerte en los labios. Drama en tres actos y en prosa. Sétima edicion. Madrid 1883. De quinta ed. is van 81.

Professor Alb. Hamann (Potsdam), M. S. Trauerspiel in fünf Aufzügen. Revidirt und mit einer Vorrede versehen von H. Tollin. (Den Bühnen gegenüber Manuscript.) Magdeburg 1881. Imp. 8.

M. Andrae (Rómanek), Ein Martyrium in Genf. Kulturhistorisches Zeitbild aus dem 16en Jahrhundert. Berlijn (1887).

Een vertaling werd reeds aangekondigd in 1888, doch is noch niet verschenen.

Ik geef hier geen bibliographie over Servet, maar eenvoudig een leiddraad voor hen, die zich in het onderwerp wenschen te verdiepen. Een aantal verouderde boeken over geneefsche kerkgeschiedenis (zooals Spon, Leti, Ruchat, Hottinger), over ketterijen (zooals Conrad Schlüsselburg, J. G. Walch, Religionsstreitigkeiten, IV. Jena 1736, pp. 25—51), ultramontane beschouwingen (Florimond de Remon, Varillas, Cl. Fleurii Historia eccles. Tom. XLI §§ 86—92 en derg.), woordenboeken (Morery, Chaufepié enz.), tijdschriften (Niceron), schrijvers als Zeltner, Mackenzie (Edinb. 1708), J. F. Mayer (Greifswald), Otto Fock (Der Socianismus, Kiel 1847, I p. 128), die ik niet opnam, staan ongeveer in de hier verzamelde litteratuur. Men zou alle handboeken voor kerkhistorie, alle levens van Kalvijn (C. O. Viget en D. Tissot, Calvin d'après Calvin, Genève 1864, bewaren een welsprekend stilzwijgen), alle moderne konversationslexika, alle nieuwe histories van Genève (bijv. Gaberel, zie Galiffe 1862 p. 56 aanm.) moeten opgeven, om een volledige Bibliotheca Servetiana te verkrijgen — een even ondankbaar als nutteloos werk. Interessant is alleen noch een plaats in een hebreeuwsche verdediging van het joodsche geloof (*Chizock Emoena*) door Izaäk Troki († 1594). De schrijver bespreekt eerst, in zijn tiende hoofdstuk, een aantal teksten des N. T. tegen de Godheid van Jezus, en gaat dan aldus voort: „Hier komt bij, dat in onze dagen velen hunner (der kristenen) geleerden, welke tot de sekten behooren, die Ebionieten, Servetianen (סריעיאני) en Arianen genoemd worden, zich van de Katholieken en Lutheranen hebben afgescheiden, de eenheid Gods erkennen en het dogma der drieëenheid verwerpen; zooals de geleerde Nik. Paruta in zijn boek: de uno vero deo. Ook de geleerde Mart. Cziechowitz weerlegt in zijn poolsch werk „Dialoog" het dogma der drieëenheid met afdoende bewijzen der schrift en der rede (zie den korrektsten tekst in de uitgaaf van den rabbijn David Deutsch, Befestigung im Glauben von Rabbi Jizchak enz. Sohrau 1873 p. 86, en Grätz, Geschichte der Juden, IX, 1866 p. 490; p. 326 Servet „vielleicht von Marranen in Spanien belehrt").

P. NOORDHOFF
Uitgever
GRONINGEN